

8027

Zol

Е. ЗОЛЯ

твори

XVII

ПЛОДЮЧИСТЬ

II

Державне видавництво

ЛіМ

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

Т В О Р И

Том XVII

Ч. II

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ — 1930 — КИЇВ

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ
ÉMILE ZOLA

ПЛОДЮЧИСТЬ

FÉCONDITÉ

РОМАН НА ШІСТЬ КНИГ

ТОМ II

КНИГА ЧЕТВЕРТА, П'ЯТА Й ШОСТА

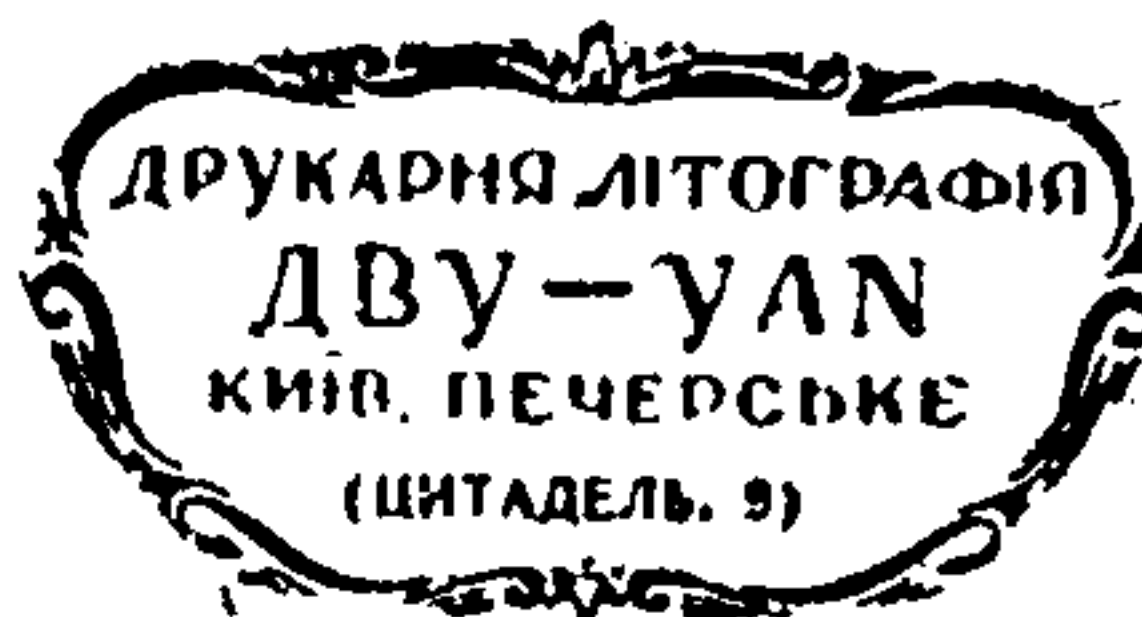
Переклала з французької О. ЄЗЕРНИЦЬКА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ — 1930 — КИЇВ

Бібліографічний опис цього видання вмі-
щено в „Літопису Українського друку“, „Карт-
ковому Репертуарі“ та інших покажчиках
Української Книжкової Палати.

Обкладинка
худ. Є. ГЛУСКІНА.

Зам. № 1435,

Київський Окрліт № 2297. 1930 р. Тираж 5.000. 20 друз. арк. Ост. 38. Б-8.

КНИГА ЧЕТВЕРТА.

I.

Минуло чотири роки. І протягом цих чотирьох років Мат'є й Мар'яна мали ще двох дітей, дівчинку на прикінці першого року й хлопчика, коли минув третій рік. Защораз, коли зростала сім'я, маєток, що народився в Шантбле, також зростав, перший раз на 20 нових гектарів жирного ґрунту на узгір'ї, а другий — на велику ділянку гаїв та ляд, що вже почали запліднюватися завдяки проведеному зрошенню. Це була нестримана перемога життя, плодючість поширювалася під сонцем, праця творила без упину, не зважаючи на перешкоди та страждання, повертаючи втрати, щогодини вливаючи в жили світу більше енергії, здоров'я та радощів.

Якось Мат'є зайшов погодитися з Сегеном про продаж гаїв та лук і зустрівсь в нього з Серафіною. Сеген був дуже задоволений, що Фроман акуратно платив йому гроші в призначений строк, і радів, що отак, шматок по шматку, зможе продати цей неплідний маєток, який так йому заважав. Отже він виконував договір і весело підписував кожну нову купчу. Того дня він навіть хотів залишити Мат'є обідати. Але той поспішавсь повернутися до Шантбле, бо приспіли жнива. Серафіна, що досі мовчки посміхалася, впала в розмову, коли почула, що він має взяти фіякр, бо боїться спізнитися на північний вокзал до свого поїзда.

— Мій екіпаж тут, і мені по дорозі. Хочете, я вас підвезу?

Мат'є глянув на неї. Він не хотів виказати смішного страху перед цією жінкою за стільки років після розриву, а надто, що був цілком певний себе.

— Ще й дуже, дякую за ласку.

Коли вони опинилися поруч у кареті, оббитій зеленим шовком, і кінь рушив швидкою ристю, Серафіна дуже просто, по-дружньому, вдалася в чарівну ширість.

— Ах, мій друже! Ви й не знаєте, яку ви втіху мені зробили, згодившись побути вдвох зо мною кілька хвилин. Ви завсіди наче тікаєте від мене. Хтось би сказав, наче боїтеся, щоб я не кинулася до вас в обійми. Звісно, я могла якийсь час мріяти повернути ті часи, що про них спогади мені такі приємні. А втім, господи, це вже така давня давнина! І ви мали велику рацію, коли не хотіли нічого зіпсувати, наражаючись на небезпеку нової реальності. Присягаюся вам, що тепер єдине моє бажання — бути вашим другом, і додаю, що ви єдиний чоловік, для якого я зберегла в своїм серці це тепле місце. Отже мені буде дуже приємно щиро поговорити з вами, розказати вам те, чого я нікому не скажу, не тільки з чоловіків, але й з жінок. Як ви такі милі, то будьмо щирі друзі і це для мене буде дуже, дуже добре.

Вона справді була зворушена. Яким чудом цей чоловік, що нехтував нею, уже мавши її, збудив у ній таку ніжність? Адже вона завсіди була до самців жорстока, полювала на них, а скориставшись, викидала їх на одну купу, а з цим вона була, як з братом, і відчувала несвідому насолоду звіритися з усім, поскаржитися.

— Я тепер вже не така щаслива, як здається, мій добрий друже, я живу під вічною загрозою. Атож, ви не знаєте, і ніхто того не знає, що я трохи-трохи не мала дитини. Завдяки випадкові, я її скинула на третьому місяці й визволилася. А тепер я боюся, що ось-ось спіймаюся. Зрозуміло, ви, як мудрець, порадите мені віддаватися, мати дітей. Та що ви хочете? Це не для мене, я тільки коханка, і то коханка трохи надто вибаглива. Вам я можу це щиро сказати, бо ви й сами це знаєте.

І не зважаючи на меланхолію, продзвенів її тихий, підбурливий сміх, а очі на зухвалім обличчі під рудим волоссям спалахнули жагою. Справді, з роками в ній зростала палка потреба віддаватися. Вона пишаючись признавалася, що їй 35 років, бо мармурові плечі й груди, вся її зухвала краса а ні трохи не починала в'янути. Серафіна навіть казала, що день від дня відчувається молодшою, палкішою, жадібнішою, і вона мучилася не тим, що старіє, а тим, що не знала, як його вільно задовольняти свою потребу в насолоді, не наражаючись на небезпеку наслідків. Досі вона з незрівнянною майстерністю поводитися так, що зберегла непохитним своє становище багатії вдови, яку всюди приймали, вільно могла щомісяця міняти коханців, тримати їх по двоє або й по шестеро, бо робила це все таємно, у своїм таємнім, щільно зачиненім приміщенні на першій поверсі на Маріньянській вулиці, і ніколи не афішувалася з ними. Пошепки розповідали, наче іноді, вечорами, в еротичному божевіллі вона, як ненаситимі імператриці стародавнього Риму, перебиралася служницею й волочилася пішоходами у найпаскудніших кварталах, вишукуючи собі грубих самців, прагнула бо гвалтування. Вона шукала потвор, палала жагою відвідати найбрутальнішого злягання. Не було того жорстокого перекручення сексуальних стосунків, що його їй не хотілося б знати. І природно, небезпека завагітніти ще зростала в цій несамопитім зляганні з чоловіками, часто-густо п'яними, що поводитися без найменшої делікатности. Мат'є, теж трохи здивований з таких зізнань, нарешті почув певне співчуття, наче до 'хорої. Він і собі мимохіть усміхнувся, подумавши про всіх тих чоловіків, і жінок, яких повно на світі: вони силкуються обдурити природу і врешті сами пошиваються в дурні.

— Ви ж такі були певні своїх запобіжних заходів, — промовив він з деякою іронією. — Що ж ви їх забули, чи що?

— Та ніхто нічого не знає! — скрикнула вона. — І є такі грубіяни, вже не згадуючи про обставини. Не можна ж вічно пильнуватися.

А тоді вона забула, що вона жінка, це були наче два чоловіки, що вільно собі балакали. З суворою відвагою, в якій виявлялася її несити жага, Серафіна голосно додала:

— А втім, мені бридкі й осоружні всі оті запобіжні заходи. Адже бути не може нічого дурнішого й підлішого. Вони все кохання псують, поменшують, вбивають. Ось вам коханці, що стежать за своєю насолодою й одне мають на думці, щоб якось не полюбитися до кінця! Тоді вже краще відразу повернутися спинами, нічого не починати, як не маєш охоти кінчати. Я признаюся, що мене це завсіди обурює, розлючує, і я готова була б защораз усім ризикувати, якби не страх скомпромітувати себе і втратити свій спокій. Через цей страх і я така сама падлюща, як і всі інші.

І вона спокійнісінько розповідала далі, даючи зрозуміти, що коли вона й завдовольняла свою цікавість до неприродних способів, бажаючи скуштувати всього в коханні, та швидко зреклася цього, бо це дурниці, іграшки. Вони нічого не дають, після них вона бувала така сама збуджена й голодна, як і до них. І завсіди вона таки верталася до чоловіків, до нормального акту, але щоб досхочу, з апетитом людоджерки, яку можуть завдовольнити тільки обійми могутні, повні, безконечні. Тим то вона так обурювалася проти спроб обдурити природу, до яких конче доводилося братися зо страху перед дитиною, і тому так палко бажала знайти спосіб забезпечити себе, не жертвуючи нічим із своїх радощів. Це її мучило. Вона мріяла про безкарні ночі, ночі без страху, без обмежень, коли вона вільно віддавалася б своїй потребі в несамоовитому тріумфі перемоги над природою.

Коли Серафіна вдруге заговорила про те, що в неї був викидень, не згадуючи про аборт, Мат'є почав здогадуватися.

— А найгірше, мій добрий друже, що цей викидень мені страшенно зіпсував нерви. Довелося доручити себе лікареві і ще щастя, що в нашій квартирі вдалося знайти дуже скромного й пристойного юнака. О, нікому невідомого! Це один з тих лікарів, що їх

є сила, але я волію такого, ніж славнозвісного, бо цей робить, що я схочу, і я певніша таємниці, ніхто його й не помічає, коли він відвідує мене. Ото вже три місяці, як він мене лікує, але не дає ніякісінької певности, каже, що я можу завагітніти раз-у-раз, щось там пересунулося, здається, спустилося. Уявляєте, як мені під такою вічною загрозою? Просто не наважишся якогось чоловіка обіймити. Щоправда, мій лікарина говорив мені про одну операцію, але я її боюся, боюся до божевілля.

Мат'є дуже здивувався.

— Хіба недуга така серйозна?

Серафіна зрозуміла і, щоб замазати сказане, вдала зажурену.

— Авже ж, хіба я вам не казала, що мене підкосило? Бувають дні, коли біль просто нестерпний. Як мій лікар заговорив про операцію, то це тому, що він у мене підозріває якусь серйозну річ, хто й зна яку. Та він і не хірург, він просто хоче мене повезти до славнозвісного Года, щоб той мене оглянув, а як треба, то й операцію зробив... Та дарма, мені мороз іде поза шкурою, як подумаю про це і, мабуть, ніколи не наберуся сміливості наважитися.

Справді якась бліда тінь майнула в її полум'яних очах, вся її несамовита жага ще здрігалася на думку про стикання з холодним ножом. Запекла боротьба точилася у ній між страхом і мрією про безкарність.

Мат'є вдивлявся у неї і вже не мав ніяких сумнівів.

— Я чув, — промовив він стиха, — що такі операції дуже небезпечні. Ніколи не слід наважуватися на них, коли нема неминучої потреби, бо можна й вмерти. А сердешні оперовані часом бувають дуже нещасливі через розчарування.

— О! — з надмірним запалом скрикнула Серафіна, — ви ж розумієте, що коли я дозволю себе різати, то тільки в разі конечної потреби і наперед добре розвідаю. Здається, Год цими днями зробив таку операцію котрійсь дочці Муано. Знаєте, того діда Муано, що на заводі в мого брата? Як буде охота, то я заїду незабаром побачитися з нею, щоб бути в курсі.

— Дочка Муано! — повторив Мат'є, із сумним дивуванням. — Мабуть Ефразі, вона бо віддалася чотири роки тому і вже має трьох дітей, що з них двоє близнята. Щоб трохи допомогти цим бідним людям, я взяв до себе Сесіль, одну з молодших сестер, що їй сімнадцятий рік минає, але боюся, що вона не зможе в нас служити, бо від найменшої втоми мусить лягати в ліжко. Тепер дівчата з народу такі самі нервові та невитривалі, як герцогині. Таки правда, багатьом батькам і матерям не щастить з їхніми численними дітьми, і це сумно, бо ви, всі ви, що обмежуєте сім'ю, коли не винищуєте її цілком, не хочете зважати а ні на соціальні згубні умови, а ні на індивідуальні нещасливі випадки, а тільки користуєтеся з цього, щоб глузувати з мене.

Серафіна весело засміялася, забувши своє лихо. А коли карета зупинилася, вона скрикнула:

— Ми доїхали до вокзалу! Вже! А в мене стільки є чого вам розповісти... Ну, ви й не знаєте, яка я рада, що ми з вами помирилися. Це було таке дурне, що ви наче боялися мене і вважали за нездатну любити вас просто так, по-дружньому. Кажу вам, що це мене заспокоює, я така рада, що маю друга. Еге ж, друга, якому можна все сказати... Ну! Давайте ж руку, по-приятельському!

Вони потиснули руку одне одному, і Мат'є дививсь у слід за каретою, здивований цією новою Серафіною, про існування якої він досі й не знав, з такою великою, хоч і спізнілою потребою відкрити душу. Можливо, що обираючи для цього колишнього коханця, вона зазнавала нового почуття — морального оголювання. І до яких бурхливих пригод вона йшла, шукаючи безкарного й безконечного задоволення своєї хтивості?

Приватний лікар Менфруа був високий, стрункий, чемний 30-літній хлопець з обличчям, як у ляльки. Він завсіди був серйозний, завсіди в сурдуті. Він щойно починав набувати собі практики серед жінок, що часом забезпечують добрі прибутки невідомим і не дуже то добрим лікарям. Менфруа мав правило

надавати великої ваги найлегшому розладу в організмі, а надто якимось нервовим подразненням. Він терпляче вислухував усі скарги, приписував ліки й ніколи не дозволяв собі безглуздя забуватися в обіймах якоїсь клієнтки, бо кожна жінка, що віддається своєму лікареві, природно, перестає бути клієнткою, що платить. Це й дало йому вплив на Серафіну, вона слухалася цього красня, що був з нею холодний і наче не хотів її зрозуміти. Перший раз його випадково запросила баронесина покоївка. У Серафіни несподівано після викидня зробився нервовий напад. Менфруа відразу пізнав аборт, але слова не сказав про це. Замість того він налякав Серафіну, наче підозріває якусь хворобу, що може отруїти її життя, якщо перейде на хронічну. Стурбована тим, як він хитав головою, невиразно, півсловами натякуючи на жахні недуги, Серафіна нарешті цілком віддалася до його рук. А втім, він мав себе з боку професійного за дуже чесного лікаря, не гіршого й не кращого від переважної більшості приватних лікарів; і він був певний, що ніколи серйозно не зловжив би довір'ям хорого, а невеличке шахрайство в поводженні з пацієнтками здавалося йому конче потрібне. Професійна совість не перешкоджала йому виконувати при деяких славнозвісних хірургах обов'язки „гучка“: він приставляв їм пацієнток і спокійнісінько клав собі в кишеню комісійні гроші. Наслідки його не обходили. Він був тільки послужливий фактор, а вже князі науки, великі оператори сами повинні були дивитися й орудувати.

Отже протягом року Менфруа і Серафіна грали довгу комедію, при чому кожному здавалося, що він обурює другого. Вони навіть не могли б сказати, котре перше заговорило про можливість операції. Менфруа приходив мало не регулярно щотижня, а як він не йшов, то вона його кликала, змушувала лікувати її далі, скаржилася на страждання, говорила про люті болі. А що їй не вистачало терпцю, то вони заговорили про операцію, яка, безумовно, визволить її від цього лиха. Довгий час лікар тільки похитував

головою, не поспішаючись з вирішенням, бо волів зберегти для себе цю пацієнтку, яка так добре платила. Але, врешті, він мусів згодитися, щоб не втратити її, вона бо могла знайти іншого посередника, або сама вдатися до хірурга по це визволення, про яке так палко мріяла. Він дуже добре розумів її, знав, що страждання її дуже невеликі, бо в неї було тільки просте хронічне запалення, яке вона давно б уже вилікувала, якби згодилася хоч трохи припинити свої нічні пригоди. Від цього моменту Менфруа вдав, наче зневірився в її одужанні, кажучи, що треба буде місяцями й місяцями лікуватися. З такими, мовляв, хворобами ніколи не можна напевне знати: мабуть, тут щось складне, і це перешкоджає йому поставити діагнозу. Врешті він промовив, нічого не твердячи, слово кіста; і зараз же було поставлене питання про Года, операція в принципі була вирішена. Але минали дні, а Серафіна все говорила про свій жах, справжній дикий жах, що до нього домішувалося побоювання всяких наслідків від операції. Тепер не було тієї візити Менфруа, щоб Серафіна не розпитувала його гарячково, чимраз сміливіш, найбільше бажаючи довідатися, чи не перестане вона від цього бути жінкою. Її налякали приятельки, розповідаючи, що після такої операції, жінка вже не жінка, стає холодна, нездатна до насолоди. Оцей страх найбільше змушував її вагатися: вирізавши орган, знищити функцію, знищити дитину — це так, така була її мрія, і вона під ніж лягала, тільки щоб од дитини визволитися. Але знищити жагу, вбити насолоду, коли вона палала бажанням тільки цю насолоду зберегти, позбутися всяких обов'язків, щоб ця насолода була не обмежена, — це було б найжорстокіше безглуздя, вона б тоді вмерла з сорому та люті. А лікар лагідно посміхавсь, знизував плечима, казав, що це все плітки, запевняв, що в дев'яти випадках з десяти оперовані жінки молоділи, залишалися свіжі до 50 років і навпаки були ще палкіші, це навіть була одна з незручностей операції.

Коли Менфруа запевнив у цьому Серафіну, вона

вдала злякану, наче її соромливість була стурбована. Але обличчя їй спалахнуло й засяяло.

— О, докторе, ото ж вам буде клопіт зо мною, щоб мене заспокоїти? Я жартую і сміюся, але запевняю вас, що відучора я тяжко страдаю і це ж жах: думати, що ти носиш у собі недугу, може навіть смертельну... Та що ви хочете? Хоч як я боюся, проте, наважилася, ви відпровадите мене до Года, і хай робить, що хоче, бо ви ж сказали, що він чудеса творить.

— Авжеж, — відповів Менфруа, — усі газети пишуть про його останню операцію. А останніми місяцями його успіхи просто запаморочливі... Знаєте, він просто зцілив оту робітницю, Ефразі, що за неї я вам розповідав. Вона тепер вернулася додому і мається краще, ніж коли. У вас, мабуть, приблизно те саме, що було в неї. Мені казали тоді щось про злісний опух.

Серафіна була в захопленні:

— Гей, та я ж уже давно збиралася її відвідати й побалакати з нею. Зачекайте, прошу, тимчасом говорити з Годом про моє з ним побачення.

Відколи Ефразі Муано віддалася за молодого, веселого муляра Огюста Бенара, що закохавсь у цій худенькій сварливій особі, вона жила з чоловіком на Каролінській вулиці в Гренельському кварталі. У них була велика кімната, що правила за кухню, їдальню й спальню. Там була ще маленька темна комірчина, де згодом, за чотири роки, коли в них було вже троє дітей, поставили ліжко для двох, старших, близнят. Колиска молодшого хлопчика лишалася стояти в ногах ліжка батьків. Отут Ефразі, що покинула завод, маючи досить мороки із своїми дітьми, творила чудеса охайности, царювала, як самодержавна королева, якої всі боялися й слухалися, аж доки після других пологів у неї не почалися такі болі, що вона звалилася наче в параліжі. Мабуть, вона надто скоро стала до роботи. Довго Ефразі боролася з хворобою, приводячи до одчаю свого чоловіка, що тремтів перед цим рудим коромислом, дарма що сам був здоровило — так вона підбила його під себе вибухами свого

жахного характеру. Аж нарешті, вона дозволила відвезти себе до лікарні. Там вона потрапила до Годової клініки, там їй зробили операцію і, як казали, вилікували. Ото вже два тижні в паризьких газетах виславляли цей останній тріумф славнозвісного хірурга, розповідали зворушливу історію про молоду одружену робітницю, порядну жінку, що терпіла великі страждання, а тепер уратована від видимої смерті, повернулася до свого чоловіка й своїх дітей, здоровіша та дужча, ніж коли. Це був шедевр, вирішальний зразок для паній, що їх спокушала операція.

Бажаючи про все розвідати, Серафіна якось уранці об одинадцятій годині приїхала до Бенарів. Вона застала майже всю сім'ю. Бенар працював недалеко і прийшов полуднати. Він їв супу, сидячи кінець столу. Тимчасом Ефразі завітала хату, кричучи на трьох дітлаків за те, що вони завсіди паскудять у хаті. Була тут і мати Муано, що завітала на хвилину довідатися про здоров'я дочки. Вона сиділа на краєчку стільця, сховавши руки під фартух. Вигляд у неї був пригноблений та сумний, вона дуже постарілася за останні роки.

— Атож, — пояснювала Серафіна, — я довідалася про ваше одужання й схотіла сама вас привітати з цим, бо згадала, що знала вас ще молоденькою дівчиною, на заводі; а крім того, одна моя приятелька хора на таку саму хворобу, і мені цікаво було вас розпитати.

Бідні люди були дуже вражені цією несподіваною візитою. Вони знали баронесу, серед робітників на заводі ходили чутки про її казкове багатство й надзвичайне життя. Проте, коли вона зволила сісти на стілець, муляр знов сів до столу, щоб доїсти свою супу, Муаниха, знов спустившись на стілець, занурилася в пригноблену мовчанку.

— Боже мій, мадам, — розповідала Ефразі, стоячи й спираючись на мітлу, — воно й правда, що це вийшло не дуже погано. Я не хотіла йти до шпиталю, бо доктор Бутан, що нас часто лікував без грошей, оглянув мене й сказав, що я дуже добре можу вилі-

куватися вдома, аби тільки мала терпець та була дуже обережна. Але вже не згадуючи, що довелося б увесь час за себе дбати, він казав ще нічого не робити. Та хіба ж можна нічого не робити, як маєш чоловіка й дітей? Ну то колись, як мені було дуже погано, я наважилася.

— І зараз же вам зробили операцію? — спитала Серафіна.

— Е, ні, мадам, спочатку й мови про це не було. Перший раз, як мені це сказали, я розсердилася, хотіла виписуватися, бо думала, що мене покалічать, і чоловік мене зречеться. Так ті пани сміялися з цього і врешті сказали мені, що як я волю краще вмерти, то це моє діло. Ще вісім днів дали мені спокій, тільки увесь час казали, що, мабуть, я за місяць загину. Розумієте, не дуже то приємно жити з такою думкою, тут даси собі руки й ноги повідрізати; а коли я прохала пояснити, що саме вони хочуть зробити, вони мені не відповідали, або казали, що там виріжуть щось неважливе, що таке роблять щодня і що це не буде боліти. А втім, як би ви знали, яка там сила жінок, що згоджується на це! Щоранку по-трое, по-четверо ведуть на операцію, а тоді приносять і кажуть, що вони вже здорові... Отак я й собі згодилася. О, вони з моєї волі це все зробили, і тепер я дуже задоволена, що так сталося!

— Проте, — впав у розмову Бенар з повним ротом, — їм слід було б, коли я в неділю більш, як годину сидів біля тебе, попередити мене, що вони хочуть у тебе все вирізати. Мені здається, що це ж така річ, що обходить чоловіка, і не можна цього робити без його згоди... Та ти ж сама не була попереджена, ти ж мало не здуріла, як довідалася, що нічого в тебе більше немає.

Ефразі розсердилася й заткнула рота чоловікові.

— Алеж мене попередили... себто, вони не казали мені просто. Але я добре бачила, як це робилося з іншими. І я вже знала, що повернуся до тебе з певним ганчем... Е, та що ти хочеш? Там трохи більше чи менше, а тобі нема за чим жалувати, бо

ніхто того й не бачить. Вже краще шрам там, ніж десь на щоці.

Але він, устроївши носа в супу, буркотів:

— Я іншої думки. Вони повинні були мене попередити, вони наперед повинні були тобі пояснити, що як у тебе все виріжуть, то більше ніколи в тебе дітей не буде.

І, викликавши цими словами цілу бурю, Бенар узявся їсти.

— Мовчи! Тобі, мабуть, хочеться, щоб я знов занеждала!.. Хіба недосить оцих трьох дітей? Та хіба ж ти гадаєш, що ти мені їх зробиш цілу шістку, як дозволила собі зробити ота моя дурна мати?..

— Чуєте, мадам, хіба ж недосить трьох дітей для таких бідних людей, як ми?

— Ах боже мій! — весело скрикнула Серафіна, — на мою думку, і трьох забагато... А що, коли оперують, дуже болить?

— Нічого не чуєш, мадам, бо спиш. Прокинувшись, я малася не дуже то добре, але витримати можна.

— Ну, то ви тепер здорові?

— Атож, видужала, так мені всі сказали... Перше мене так боліло в крижах і в стегнах, хоч кричи, а тепер тільки час від часу трошки болить, і мені сказали, що коли все загоїться, то й цей біль минеться.

Докучало їй тільки те, що ніяк сили не повертаються. Вона ціліснінький день господарювала, вічно з мітлою в руках, бо в неї була манія охайности, справжні торттури для її чоловіка, бо він не міг плюнути, не міг поворухнутися й повинен був у своїй робітні черевики скидати за порогом. А ще в неї було троє дітей, вона їх обпирала й обмивала, і давала прочухана за найменшу плямку. А відколи повернулася з шпиталю, Ефразі, щойно бралася до роботи, зараз же зморювалася й у знемозі сідала на стілець. Це її обурювало, вона в розпуці казала, що нікуди нездатна.

— Ото бачите, мадам, за яких десять хвилин я вже зморилася, — казала вона, ставлячи мітлу й сідаючи. —

Ну, та треба бути терплячою, мені казали, що я згодом буду дужча ніж перше.

Ці подробиці не цікавили Серафіну. Її тільки одне цікавило, але вона не могла дібрати пристойної форми для такого делікатного питання. Врешті вона наважилася просто спитати, дивлячись на Бенара із своєю спокійною безсоромністю.

— Чоловіки ще згоджуються дітей не мати, але клопіт, коли вдома втіхи не знайдеш. Ото вже найгірше лихо для родини, коли жінка негодна погратися.

Муляр зрозумів і вибухнув реготом.

— О, мадам, на це я не можу поскаржитися! Якби я її слухав, то відколи мені її повернули, я б нічого більше не робив, тільки її тішив би!

Засоромлена й обурена Ефразі знов змусила його замовкнути. Як порядна жінка, вона не любила вільних розмов. А Серафіна й собі сміялася разом з муляром, у захваті від цих подробиць, довідавшись врешті про те, що їй так хотілося знати. Вона вже хотіла підвестися з стільця, коли Муаниха, що досі мовчала й дрімала собі, майже не слухаючи розмови, раптом вдалася у безконечний потік скарг.

— А воно таки й правда, твоя бідна мати була така дурна, що дозволила собі аж шістьох дітей зробити. Та вона за цим не жалує, бо це її чоловікові приємно було. Але ні він, ні вона за це подяки не бачили. Ось він і досі знемагається на тому заводі, бо він тепер сам один мусить заробляти, відколи Віктора в салдати взяли, мабуть, щоб так само занепастити його не знати де, як нашого Ежена. З трьох наших хлопців тепер удома тільки останній, отой нікчема Альфред, що не хоче до школи ходити, від ранку до смерканку по вулиці ганяє, на сім років такий зіпсований, що інший в п'ятнадцять кращий. Так само і з дочками. У мене тепер тільки Ірма, вона ще надто молода, щоб віддатися, і я боюся, що вона колись погано кінчить, бо не любить робити. Ти мало не померла, тепер Сесіль мусить лягати до шпиталю, а що вже ота нещаслива Норіна...

Вона в одчаї хитала головою, а тоді знов скаржилася без кінця, пригадуючи кожного з своїх дітей, розповідаючи, як мало радості вони їй дали, скаржачись і за батька Муано, що вже 25 років, наче той віл, працює, не маючи від дітей іншої потіхи, як ту, що мав коли їх робив. А тепер оті бідні діти вилетіли з батьківського гнізда, вони такі самі нещасні, як їхні батько й мати, і вже своїх дітей мають, що також не будуть щасливіші. А коли вона знов згадала Норіну й розчулилася, Ефразі їй раптом перебила мову.

— Е, мамо, ти ж знаєш, що я тобі заборонила називати її ім'я в моїй присутності! Це ганьба, як би я її зустріла, то мордачів надавала. Мені казали, що в неї знов дитина знайшлася, і бог знає, що вона з нею зробила. І як колись ота твоя ледача Ірма піде поганою стежкою, то це її занапастить Норінин приклад.

У цієї черствої, худої господині дому, що примушувала всіх навколо схилятися перед своєю суворою й бундючною чеснотою, збудилася вся її колишня ненависть до повненької красуні, старшої сестри, що так палала жадобою насолоди.

Ні мати, ні чоловік не насмілилися й слова сказати всупереч, щоб не викликати страшної бурі.

— Ви, здається, казали, що ваша друга дочка, Сесіль, також тепер лежить у шпиталі? — спитала Серафіна з новою цікавістю.

— Ох, лишенько! Так, мадам. Їй було пощастило, мосьє Фроман згодивсь узяти її до себе на оту фарму, де він господарює, щоб допомагала в господарстві. Та напала хвороба, спочатку вона скаржилася, що їй куля в горлі душить і в тім'я наче хто цвяха забиває. А тоді раптом пішло на крижі й на стегна, вона тепер і поворухнутися не може, щоб не застогнати. І вже кажуть, що треба робити таку саму операцію, як Ефразі.

— Дівчині в сімнадцять років, та це ж не жарт, — промовив, підводячись, Бенар, що доїв свою супу.

— Що вона, королівна, чи що? Не така сама, як

я? — їдко крикнула сестра. — Чому б їй не зробити цього, як треба? Вже не краще їй вмирати.

— Ой, ні! Аж двом моїм дівчаткам таку операцію, це вже надто! — пробелькотіла Муаниха і знов замовкла в сумній покорі.

Серафіна попрощалася з Бенарами, подякувала, дала кожній дитині по 20 су на ласощі, за що вся сім'я благословляла її. А другого ж дня вона загадала Менфруа довідатися про Сесіль, рішила бо не наважуватися ні на що, доки не довідається про наслідки ще й цієї операції.

Коли Менфруа сказав, що Сесіль лежить у Годовій клініці, Серафіна зачекала, доки операція відбулася. За три тижні після того лікарина одного ранку мусів повезти її до молодой дівчинки. Сесіль ще лежала у клініці, видужуючи. Для Серафіни це була немов цікава прогулянка.

Год у шпиталі царював над трьома жіночими палатами, як всемогутній, уславлений монарх. Це був першоклясний хірург, веселий і брутальний, з блискучим розумом і рукою, що її незрівнянна вправність сполучалася з великою моторністю. Він жив у сяйві слави свого мистецтва, не знаючи каяття, але був нездатний на низькі вчинки й брудні шахрайства. Правда, він заробляв великі гроші і тримав гучків, що заганяли до нього багатих пацієнтів. Це був промисел, експлуатація багачок, але й тут він більше шукав гучної слави, ніж грошей. Він працював привселюдно й охоче запросив би весь Париж до свого операційного столу. Літографії й гравюри по газетах і журналах популяризували його постать за роботою, у великій білій фартусі, зав'язаній на грудях, з засуканими рукавами, постать бога, що може позбавити життя й уратувати від смерті. Тільки він один міг розрізати живіт, подивитися, а тоді зашити з мистецькою спритністю. Часом він розрізав живіт, аби тільки подивитися. Завдяки асептиці операції стали іграшками. Оперували з першої-ліпшої причини, просто для того, щоб було яснше. Скільки жінок записувалося до клініки, стільки й оперувалося. Якщо трапля-

лася помилка в діагнозі, якщо орган був здоровісінський, Год таки щонебудь вирізав, бо не хотів зашивати, нічого не вирізавши. Слава про його вдалі операції гриміла по всім Парижу від краю до краю, говорили про дивну майстерність, якої він набув, вправляючись на тисячах жінок з бідного люду, в отій своїй клініці при шпиталі. Тепер це був ідол у золотих ризах, царственний холощій усіх примхливих мільйонерок.

Коли Менфруа привів Серафіну до великої білої залі з біленькими ліжками, де лежали білі жіночі постаті, вона здивовано побачила Мат'є, що сидів в головах ліжка Сесіль. Дівчину оперували кілька днів тому. Фроман знав про операцію, він прийшов відвідати Сесіль, спочуваючи її гіркій долі. І він стояв мовчки коло ліжка, а Сесіль гірко плакала. В сімнадцять років вона залишалася тоненька й тендітна, тільки дуже витягнулася. Її руки, плечі, груди були нерозвинені, як у дівчинки. Ясне русяве волосся розсипалося по подушці, а худе личко викривлялося від журби та страждання. Вуста Сесіль тремтіли, очі були червоні, вона ридала й ридала в безпорадній розпуці.

— Що їй таке?—спитала Серафіна.—Хіба операція не вдалася? Її болить?

— Ні, операція вдалася,—відповів Мат'є,—здається, була зроблена мистецьки, з такою блискучою вправністю, що присутні хотіли плескати. І вона щойно мені казала, що їй ніде не болить.

— Чого ж вона тепер плаче?

Якусь хвилину Мат'є мовчав. А тоді зворушено відповів:

— Їй щойно сказали, що коли вона й віддасться, однаково дитини ніколи не матиме.

Серафіна остовпіла, дивлячись на тендітну дівчину з таким кволим тілом.

— Як, з такої причини? Вона за цим жалує?

Мат'є повернувся до баронеси, і побачивши, що вона стримує глузливий сміх, поважно промовив, дивлячись їй просто в очі:

— Видко, що так... Видко, що є нещасливі, хорі дівчата, без єдиного су в кишені, що журяться за дитиною, якої ніколи не матимуть.

Серафіна підійшла до ліжка. Їй хотілося втішити це велике горе, спинити ці сльози, щоб де про що розпитати. Нарешті, молоденька дівчина почала відповідати. Вона відкинула ясне волосся з заплаканого личка й силкувалася втримати плач.

— Ви більше не страждаєте, моя мила дівчинка?

— Ні, мадам, мене не болить.

— Але вам було дуже боляче під час операції?

— Ні, мадам, не можу сказати, я не знаю.

І Сесіль знов заридала, заридала в розпуці ще голосніш. Думка про операцію нагадала їй, що все вирізано і в неї ніколи не буде дітей, ніколи, ніколи! Для Сесіль не було таємниць ні в коханні, ні в материнстві. Це була вулична дівчина, але вона залишилася незаймана серед околишнього бруду. І в цій неблазній дівчині, отак скошеній у розквіті, ридав матірній одчай, інстинктовний крик лютої розпуки, що її вона сама не розуміла й не могла пригасити річкою сліз.

На цей момент радісне хвилювання перебігло по залі. З'явився Год, він прийшов у незвичайну пору, як робив часом, щоб довести своєму відданому народові вихолощеного жіноцтва батьківське піклування про нього. Разом з ним ішов його лікар-інтерн, Сарайль, кремезний, здоровий чоловік з хитрими очима на опасистім, вульгарнім обличчі. А Год був гарний, високий, рудий, гладко виголений, з широким, веселим і грубуватим обличчям, що сяяло розумом і силою. Він поводивсь по-королівському владно, з фамільярністю доброго принця, що спускається до простих людей. І побачивши, що одна з його підвладних, ота сама, яку він називав „своїм маленьким самоцвітом“, так ревне плаче, він наблизивсь, бажаючи довідатися про причину її горя. А коли довідався, то посміхнувся поблажливою усмішкою пробачення.

— Мій маленький самоцвіте, ви скоро потішитесь. Від цього дуже легко знайти потіху, ось побачите.

Сам Год досі не женився, жив запеклим парубком, неплідним чоловіком, що через сучасну філософію дійшов найглибшої зневаги до людей. Що менше їх плодити, то краще. Ця раса йолопів та розбишак і так надто плодиться. Як би його не стримувала зовнішня пристойність, він защораз, коли йому щастило вихолостити жінку, уголос висловлював би свою радість, що в зародку винищив ціле паскудне кодро. Розповідали, що цей скромний коханець мав величезний успіх серед своїх клієнток, вони бо, певні, що вже нема жадної небезпеки, охоче втішалися з ним. Казали, що таких було сила, цілий сераль неплідних, що в них після операції з'являлося статеве збудження, і вони у першій радості визволення шукали розривок.

Але Менфруа, відвівши на хвилинку на бік Года, зазнайомив його з баронесою де-Ловіч. Тут були усмішки, обмін світськими чемними словами і цілковите взаємне порозуміння з першого ж погляду; побачення призначено на наступному тижні, у квартирі славетного хірурга. Прощаючись, Год простягнув руку скромному й коректному співбратові Менфруа й потиснув її дуже міцно, а тоді рушив далі робити обхід покою. Оборудка була готова. А Сесіль, сховавши лице в волосся, увесь час плакала. Вона не хотіла відповідати, нічого не чула. Треба було дати їй спокій.

— Отже, я бачу, ви наважилися?—сказав Серафіні Мат'є, виходячи з нею з палати. — Це річ дуже серйозна.

— Та що ви хочете? Я надто страждаю,—спокійно відповіла вона.—У мене тільки й думки, що про операцію. Треба яксь кінчати.

За два тижні після цього Серафіну оперували у лікарні при жіночій монастирі на Лільській вулиці. Це була маленька лікарня в садку, і там Год у лілійній костьольній тиші вихолощував тих, кого він називав „мої великі панії“. Йому допомагав тільки один Серайль, що його бичача морда, голова, насаджена просто на плечі, рідесенька кучерява борідка й рідке пряме волосся не дуже то подобалися жінкам.

Але Год знав його собачу відданість, вбачав у ньому енергійного хлопця, обуреного з тієї огиди, яку мали до нього жінки, і здатного на що хоч у своїй несамовитій жадобі швидкого успіху. Звичайно, операція була чудова, чудо моторної спритности. Орган був вирізаний, вийнятий і зник, як хусточка в руках фокусника. Серафіна була здоровісінька, у розквіті сили. Вона чудово витримала операцію, дуже швидко видужала й повернулася до світського життя, тріумфуючи, сяючи здоров'ям, наче щойно приїхала з лікування в Альпах або на березі Південного моря. Коли Мат'є знов її побачив, він був уражений зухвалою радістю, сяйвом безмежної жаги, цим безсоромним тріумфом перемоги неплідности, можливости віддаватися, вдовольнятися без страху. Очі Серафіни, наче шукаючи здобичі, зрадливо розповідали про її ночі, про альков, одкритий для вулиці, про неситість та безконечність її потреби в насолоді.

Якось уранці Мат'є снідав у Бутана і вони заговорили про Серафіну. Лікар знав дуже добре про всі ці операції. Він гірко говорив про них, чимраз гірше дратуючись.

— Ну, ще Год, це, безумовно, першокласний хірург, я охоче вірю, що він захоплюється цим просто, тому, що надто кохається в своїм мистецтві. А як би ви знали, що виробляють раз-у-раз інші лікарі, посиляючись на його приклад, і якої великої шкоди завдають вони не самій тільки Франції, але й усій людськості!.. Отак вихолостити жінку, коли немає конечної потреби, це просто злочин. На таку операцію слід наважуватися тільки під загрозою смерти, коли інші медичні засоби непридатні. Тимчасом з 20 жінок, що їх тепер оперують, принаймні 15 можна було б вилікувати розумним доглядом. Ось вам два випадки, обидві дочки Муано: я лікував Ефразі, у неї було тільки хронічне запалення, досить дошкульне, правда, але його можна було вилікувати серйозним лікуванням; а щодо Сесіль, яку я також оглядав, то це просто дуже нервова людина і, мабуть, вона слабувала на невральгію. Оперувати недокрівних, оперу-

вати нервових, та за це варто у в'язницю на каторгу! Правда, кажуть, наче у випадках буйного божевілля вихолощування часом заспокоювало хорих. Та що ви хочете, це теперішня наша манія, — манія, сполучена з апетитом на великі гонорари. Від малого до великого, від славетного до найменшого, всі заробляють на цій жахній індустрії — виробництві неплідних. Тут жінці розпанахали живіт, щоб вирізати саме джерело життя у розквіті. Там дівчину скалічили, знищивши в ній пуп'янок материнства, коли вона ще навіть не достигла. Ріжуть, ріжуть, ріжуть завсіди й усюди. Аби хоч трошки заболіло, аби найменша приклячка, ріжуть, кидають здоровісінький орган у помийницю. Дарма що це може була й помилка. Часто не попереджають а ні жінки, а ні її чоловіка, а ні родичів і вона довідується про те, що з нею зробили, тільки з лікарської картки. Та дарма, яку це має вагу, що поменшало на одну жінку, на одну матір і дружину! І знаєте, до чого ми вже дійшли? У паризьких міських лікарнях тепер щороку вихолощують від двох до трьох тисяч жінок і дівчат. У приватних клініках, де немає контролю, навіть немає незручних свідків, роблять операцій, принаймні вдвоє більше. Протягом останніх 15 років у самому тільки Парижі зробили від тридцяти до сорока тисяч операцій. А по всій Франції тепер є щонайменше 500 тисяч жінок, яким вирізано цвіт материнства, видерто його геть, мов той бур'ян! Півмільйона, боже великий! Півмільйона непотрібних і калік!

Він кинув це число, вигукнув його у гніві, а тоді з гірким презирством додав:

— А найгірше, що все це брехня, безглуздя й грабіжництво. Вона брехлива, ота їхня статистика, що її оголошують задля їхньої слави. Ця статистика піддурює майбутніх пацієнток, обкрадає їх, бо їхні надії майже ніколи не здійснюються. В основі цієї несамовитої моди кастрації лежить нахабна омана. Не в тому сила, чи вдалася сама операція. Треба потім, протягом кількох років постежити за оперованими. І які тоді мали б жахні підсумки, індивідуальні

й соціальні! Тоді довідалися б про весь жах розчарування, невимовної скорботи й морального занепаду, до якого оця кастрація призводить! Усуваючи орган такої важливої для життя функції, не лікують людину, навпаки роблять з неї потвору, а потвори це заперечення щастя й здоров'я. Кінець-кінцем, це спричиняється до величезного зменшення людності. Продають за дурничку життя, нищать його, вбивають людство. Ніж операторів протягом останніх десяти років завдав Франції більше шкоди, ніж німецькі кули жахного року франко-німецької війни.

У Шантбле Мат'є і Мар'яна творили нове життя, процвітали, множилися. Протягом наступних ще чотирьох років вони знов були переможцями у вічній боротьбі життя проти смерти. Невпинне зростання сім'ї й родючих нив було наче втіленням їхнього існування, їхньої радості й сили. Палка жага охоплювала їх полум'ям, божественне бажання запліднювало їх, завдяки їхній здатності кохати, бути чесними й здоровими. А решту робила їхня енергія, охота до діяння, спокійна відвага в неминучій праці, що створює й регулює все на світі. Протягом перших двох років вони перемагали ціною запеклої боротьби. Було дві жорстокі зими, сніги, морози; а в березні повіяли вітри, був град, пшениця полягла від гурагану. Здавалося, що здійсниться усе, що напрозорив Лепельєр, сміючись з них у безсилій заздрості. Земля наче справді була їм мачухою, невдячною за їхню роботу, байдужою до їхніх втрат. Протягом цих двох років їм пощастило викрутитися з біди тільки завдяки ще 20 гектарам землі, що вони купили в Сегена на західнім краю узгір'я. Там також відвоювали велике родюче поле від болота, і воно, не зважаючи на морози, таки першого ж року дало великий урожай. Зростаючи, маєток набував сили, витривалості проти несприятливих обставин. І в сім'ї вони мали клопіт, з п'ятьма старшими дітьми було багато мороки й турботи. Так само, як і з землею, тут була щоденна боротьба, піклування, страхи, щодня доводилося від чогось ратуватися. Наймолодший, Жерве, мало не вмер на гнилу

гарячку. А Розочка також усіх налякала, упавши з дерева. На щастя, тільки ногу викрутила. Але троє старших, Блез, Дені та Амбруаз були їхньою потіхою, здорові, як ті дубочки. Коли Мар'яна породила свою шосту дитину, дочку, що їй дали веселе ймення Клер¹⁾, Мат'є святкував цей новий дарунок їхнього кохання, радів з нового прибутку сили й багатства.

Далі протягом наступних двох років, в одвічній боротьбі, горе й радість знов чергувалися й призвели знов таки до перемоги: Мар'яна породила ще дитину, а Мат'є опанував нові землі! Увесь час була сила роботи, багато життя було на це покладено й багато життя створено. На цей раз маєток поширився на піщані кам'янисті схили, де споконвіку нічого не росло. Вода, відведена з узгір'я, зросила ці необроблені схили і поволі запліднювала їх, вкриваючи чимраз буйнішою рослинністю. Спочатку були розчарування. Якийсь час можна було боятися, що тут творча праця зазнає поразки. Проте, тверда розумна воля й терпляча енергія й тут нарешті дали свої наслідки. Колишня неплоднa пустка дала багатий урожай. Одночасно на купленій ділянці лісу рубали правильні просіки, це дало не абиякий прибуток, і Мат'є спало на думку оті широкі просіки, де тепер росли самі терни, повернути також на ниви. Поширювався маєток, росли й діти. Трьох старших хлопців: Блеза, Дені та Амбруаза довелося віддати до паризького ліцею. Вони весело їздили туди щоранку поїздом, а ввечері поверталися додому. А решта троє: Жерве та дві дівчинки, Роза й Клер, росли ще на волі, серед природи. Їм нічого не робилося, хіба звичайні легенькі захворювання, біди, що проходили від пестошів, дитячі сльози, що висихали від ясного променю.

Але з сьомою дитиною пологи в Мар'яни були такі тяжкі, що Мат'є боявся за її життя. Повертаючись із пташника, вона якось упала. Почалися великі болі, аж мусіла лягти у ліжко, а на другий день

---

¹⁾ клер — ясний.

породила восьмимісячну дитину. Негайно послали по доктора Бутана. Він спочатку не міг ручитися, що породіля й новонароджений лишаться живі. Це було велике струшення організму. Мар'яна витримала його тільки завдяки своєму доброму здоров'ю й щасливому темпераментові. І дитина, маленький Грегуар, також надолужив загаяне, набираючись сили біля материних грудей, цього природного джерела всякого життя. Коли Мат'є побачив, що його дружина з синочком на руках знов посміхається до нього, він палко поцілував її й, не зважаючи на лихо й горе, якого зазнав, знов святкував перемогу. Знов дитина, нова запорука багатства й потужности, нова сила, подарована світові, нове поле, засіяне для майбутнього. І це була невпинна велика робота, благодатна робота, робота плідючости, що поширювалася завдяки землі й жінці, переможницям розкладу. Це плідючість створювала засоби існування для кожної нової дитини, кохала, бажала, боролася, працювала, через страждання невпинно йшла до чимраз ряснішого життя, певнішої надії.

II.

Минуло ще два роки і протягом їх у Мат'є з Мар'яною народилася ще дочка. На цей раз водночас із зростанням сім'ї маєток Шантбле збільшився ще на 30 гектарів ліса на узгір'ї і поширився тепер до Марейльських полів, а 30 інших гектарів, на схилах довели його уздовж залізниці аж до містечка Монвалю. Тим то стара хатина, колишній мисливський будиночок, уже був недостатній. Треба було будуватися, ставити цілу ферму — возовню, клуню, стайні, корівник, приміщення на збіжжя, на наймитів, на худобу, бо їх чимраз більшало, наче в щасливім ковчезі. Усе це було здобутком непереможного життя, плідючість чимраз ширше розливалася під сонцем; праця робила своє творче діло, невтомно, не зважаючи на перешкоди та страждання, надолужуючи втрати, вливаючи щогодини в жили світу більше енергії, здоров'я та радости.

Мат'є мусів у справах їздити до Парижу куди частіш, ніж йому хотілося. Вічні справи з Сегеном, продаж, купівля, всякі замовлення тощо. Якось на початку серпня, душного дня він поїхав на завод глянути на новий модель жниварки.

Констанс і Моріса не було дома, бо напередодні вони разом з Бошеном виїхали на морський курорт біля Ульгату. Влаштувавши там свою сім'ю, хазяїн заводу мав повернутися наступного понеділка. Оглянувши машину, що її механізм йому не сподобався, Мат'є міг зайти тільки до Моранжа, що взимі й уліті завсіди сидів у своїй конторі над рахунками.

— Ах, як це мило, що ви таки заходите побачитися зо мною! Адже ми з вами не відучора знаємося.

— Ні, ні! І ви ж знаєте, що я до вас маю велику приязнь.

Тепер Моран потішивсь, повернувшись до життя й сміявся, як колись, за щасливих часів. Трагічна загибель обожуваної жінки не залишила тепер у ньому іншого сліду, тільки його воля та енергія стали ще слабші. Він став тонкослізний, ще м'якший та несміливий. На сорок шість років він був геть лисий, але тепер знов дбав за свою розкішну бороду, що з неї знов почав пишатися.

Це чудо створила Рен, доня, що дала своєму батькові щастя в житті. Вона росла, і він дедалі більше знаходив у ній риси небіжки, яку так оплакував. Тепер на двадцять років Рен була достотна Валері, що також двадцяти років віддалася за нього. Знов, на втіху йому, воскресла та сама ніжна краса, це було немов чудо кохання. Відтоді страшний привид жінки, що передчасно загинула, спливши кров'ю в поганій норі, наче зник, поступившись місцем цьому ясному відродженню принади й радості, що наповнювало тепер увесь дім. Моранж перестав здригатися на найменший шум, від старих докорів сумління у нього залишилася тільки якась вага на серці, наче тупий біль, що дрімав, не прокидаючись. Він покохав Рен божевільним, безмежним коханням, що складалося з усяких форм цього чуття. Наче відроджувалася його

власна молодість. Наче він оце вчора тільки одруживсь, знов почав жити з бажаною жінкою, що повернулася до нього незаймана, наче знов з волі божественного всепробачення починалися для нього часи кохання. І увесь цей пал чуття він віддавав істоті святій, якої він не міг торкнутися, непорушній божественності, перед якою він міг тільки схилити коліна.

— Як би ви були такі ласкаві, — казав Моранж, — поснідали б зо мною. Знаєте, відучора я вдовий.

— Як це вдові?

— Авжеж, Рен на три тижні виїхала до шато ¹⁾ над Люарою. Баронеса де-Ловіч попрохала мене відпустити з нею Рен до її знайомих. Слово честі, я мусів таки згодитися, побачивши, що моїй милій дівчинці надто вже схотілося побігати по ланах та гаях. Адже вона зо мною ніколи не їздила далі, як до Версалю. А, проте, мене дуже спокушала думка не пустити її.

Матьє мимохіть посміхнувся.

— О, звісно, ви ж не могли заперечити бажанню своєї доні!

І це таки була правда, як Валері колись була можновладною царицею в домі, так тепер Рен була тою високою владою, якій Моранж в усьому коривсь. Пригноблений смертю своєї дружини, розгублений, без проводиря, Моранж знов заспокоївся й поздоровів, відколи знайшов обожувану подругу, що керувала ним. Тепер у нього було єдине бажання — слухатися дочки та догоджати їй. Він жив тепер тільки для Рен.

— А вона там візьме й віддасться, — казав Матьє, трохи посміюючись з цього надмірного батьківського чуття.

Тоді Моранж похмурих брови й трохи розсердивсь.

— Сподіваюся, що ні, бо я її доручив баронесі. Рен ще дитина й не має такого посагу, якого я хочу їй дати, щоб знайти для неї чоловіка, що був би їй вартий. Я для цього працюю, колись, люди побачать... Ні, ні, вона надто мене любить, вона б мені не завдала такого лиха, не віддалася б без мого дозволу.

---

¹⁾ Шато — поміщицький палац у маєтку.

І вона ж знає, що як би це сталося, я б умер з горя, що мені не вдалося здійснити моєї мрії, усього того щастя, яке я собі обіцяв з моєю бідною жінкою й яке тепер має дати мені моя мила доня... А коли б ви знали, які ми щасливі у нашім куточку! Безперечно, я залишаю Рен цілими днями саму, але якби ви бачили нашу радість, коли ми ввечері зустрічаємося! Вона така невинна, у неї ще нема й гадки про шлюб. Та ніщо їй не готове, і нема чого з цим поспішати.

Він знов усміхавсь, кажучи далі:

— Чуєте, ви повинні поснідати зо мною. Ми поговоримо про неї, я вам розповім мої маленькі секрети, про що я мрію й що готую; опріч того, я покажу вам останню фотографію Рен, вона фотографувалася тиждень тому. Це буде велика ласка, як ви підтримаєте мені компанію, доки її немає тут. Ми поснідаємо вдвох, по-парубоцькому! А на її місце покладемо букет квітів... Ну, згода? Чекаю вас опівдні.

Мат'є ніяк не міг зробити йому цієї великої втіхи.

— Ні, неможливо, сьогодні вранці мені треба бігати в справах. Але, чуєте, післязавтра я знов маю бути в Парижі, якщо це вам зручно, то обіцяюся поснідати з вами.

Вони погодилися, весело потиснули одне одному руки, і Мат'є пішов. Він снідав у маленькім ресторанчику на вулиці Кліші, де в нього була справа. Тоді він повернув на Амстердамську вулицю, щоб побувати в банкіра, який мав контору на вулиці Комартен. Мат'є спало на думку скоротити дорогу, перейшовши з перехрестя Лондонської вулиці пасажем Тіволі, що спускається на вулицю Сен-Лязарську двома арками. Переїзд під ними дуже вузький, тому цим пасажем користуються майже самі тільки перехожі, старі парижани, що добре знають місто. Сам Мат'є вже кілька років не був у цій вулиці. З цікавістю поглядав він на цей забутий куточок старого Парижу, вузьку вуличку, що в ній було темно навіть ясних літніх днів, на старі бідні будинки з фасадами, що їх наче проказа пороз'їдала, на маленькі темні крамнички, на всю цю затхлу мізерію, що відповідала загальному

вразінню спорохнявілости. Раптом він остовпів від несподіваної зустрічі. Його здивувала розкішна маленька каретка, запряжена чудовим конем, і він побачив двох жінок, що вийшли з найпаскуднішого будинку, дуже швидко сіли до карети й поїхали; не зважаючи на вуалі, він пізнав Серафіну та Рен. Якусь хвилину він вагавсь, чи це Серафіна, бо не бачив її кілька місяців і вона видалася йому якась чудна, наче змінилася; але він не міг помилитися, що це Рен, бо дівчина повернулася до нього своїм привітним личком, таким ніжним та веселим. Вона його не помітила. Карета загубилася вже серед екіпажів на Сен-Лязарській вулиці, а розгублений Мат'є Фроман ще стояв як вритий, дивлячись услід. Як це так? Отже ця красна дівчина не виїздила з Парижу, хоч батько гадав, що вона десь у шато під Орлеаном? А замість гуляти з Рен під столітніми деревами величезного старого парку, баронеса приїздила з нею потайки до такого огидного кодла? Серце Мат'є боляче стиснулося від страшної підозри. Він вдивлявся в низенький, триповерховий будинок, спаскуджений злиднями; від цього будинку дхнуло соромом. Безумовно, це був дім побачень, але який ганебний, для якої невимовної розпусти! Спокуса довідатися була надто сильна. Мат'є наваживсь зайти у темне смердюче підворіття й опинивсь у зеленому від цвілі, наче стара криниця, подвір'ї. Він не знайшов там двірника. Нікогісінько. Мертва тиша. Він уже був хтів піти, нічого не зрозумівши, коли мідяна дошка на дверях з написом: „Клініка д-ра Сарайля“ відразу все висвітлила. Мат'є пригадав собі Годового учня, це широке, як бичача морда, обличчя; а надто він пригадав кілька слів доктора Бутана, що знав цього суб'єкта. Що ж це значить? Невже хвороба, що з нею ховаються? Невже якась таємна консультація? І здригнувшись він пішов відтіль, не маючи охоти доводити до краю свою підозру, раптом вражений жахливою подібністю: така сама огида тут у Сарайля, в пасажі Тіволі, як там, на вулиці Роше, в акушерки Руш, однакове смердюче підворіття, однаковий запліснявілий двір, однакове

кубло сорому й гріху. Ах, як же добре було під пекучим серпневим сонцем на широких вулицях трудящого Парижу, повного життєвих турбот і метушні!

Це була логічна неминучість. Рен, вихована на жадобі грошей, на пристрасті до розривок, вирісла для розкішного життя. Вічні сподіванки на таке життя ще роздрочували її апетити молодої красуні. Доки жива була мати, Рен чула її мрії про туалети, екіпажі, нескінченні свята; згодом, залишившись сама з батьком, дівчина вдавалася в такі самі шанобливі мрії. Найгірше було, що Рен залишилася без догляду. Цілісінькі дні вона була сама одна з служницею. Музика й читання їй швидко надокучали, і вона звичайно сиділа на балконі, виглядаючи, чи не їде сподіваний короленко у золотій кареті визволяти її, дати їй королівське життя, повне розривок без кінця, що його їй обіцяли батьки? Ні про що інше Рен і чути не хотіла; вона вимагала здійснення своєї мрії. Її чуття були загострені передчасним досяганням, тіло палало, чутливе до збуджень, а довгі години бездіяльного чекання загострювали її цікавість. У неї була тільки Серафіна, що возила її на прогулянки до Бульонського лісу або на спектаклі, підхожі для молодих дівчат — спочатку просто тому, що її тішило щасливе личко цієї дитини. Баронеса відчувала в Рен тихе гудіння того полум'я, що палахкотіло в ній самій. Згодом, коли дівчинка зросла, стала жінкою, баронеса, не маючи жадних чорних намірів розбештати її, просто почала водити її на свята не такі вже невинні, до театрів менш пристойних, які навчили дівчину чого хоч. Отже падіння сталося швидко. Інтимність між Рен та Серафіною стала ще щільніша, забувалася різниця віку, щирість досягла того ступеня, що вже ні з чим одна від одної не крилися. Віддані прихильниці релігії насолоди вони обидві визнавали культ жаги. Тому старша без ніяких докорів сумління тільки давала молодшій поради з свого досвіду: уникати скандалу, зберігати недоторкане своє становище в світі, ховатися з своїм життям, а над усе уникати

дитини, цього найгіршого з речових доказів, цього непоправного лиха. І справді, мало не рік молода дівчина раз-у-раз приїздила в таємничі апартаменти своєї подруги на чай від п'ятої до сьомої години, на Маріньянську вулицю, здибалася там з люб'язними чопівіками, — без ніяких небезпечних наслідків, така вона вже була навчена віддаватися стільки, скільки треба було для розривки на годину, забезпечуючи себе від наслідків.

Але неминучість насувала. Одного дня Рен переконалася, що вона завагітніла. Як спіткало її таке лихо? Вона й сама не могла б сказати, уражена, що на хвилинку могла забутись, не пригадуючи, в страху перед майбутнім, коли саме це сталося.

Їй увижавсь батько, отой батько, що її обожував — приголёмшений горем, скривавлений, неживий. Залагодити нічого не можна було, отой чоловік уже мав жінку й дітей, це був великий урядовець, що відвідував таємничі будинки. А втім, ніхто ж і не признається, що спричинивсь до вагітності за таких обставин.

Коли розгублена Рен, плачучи, висповідалася перед своєю подругою Серафіною, та в першій запалі розгніваної королеви, що їй дурний випадок зіпсував розривку, мало не побила дівчини. Але зараз же страх, щоб це не скомпромітувало її саму, не звело нанівець довгого світського лицемірства, повернув їй звичайну спокійну відвагу. Вона поцілувала й потішила зажурену дівчину, заприсягнулася, що не покине Рен, переможно витягне її з цієї халепи. Насамперед баронесі спав на думку аборт; вона зачекала кілька днів і заговорила про це з Рен, але це спричинилося до нового нападу жаху й сліз. Довгий час Рен вірила, що її мати, як розповіли дівчинці, вмерла від пологів; і тільки з нескромності самої Серафіни, уже під час їхньої інтимної близькості, Рен нарешті довідалася про правду, про злочинні заходи, про смерть у якомусь кодлі. У забобоннім жаху дівчина тепер ридала, як несамовита, кажучи, що вмере так само, як і її мати, якщо чинитиме так само. Та й Сера-

фіна, поміркувавши, зрозуміла, що акушерка — це клопіт та небезпека: треба було цілком звіритися на бабку, на таку саму, до якої Серафіна колись мусіла звертатися, і досі здрігалася, пригадуючи її зажерливі вимагання та загрози. І в голові баронеси зародився інший план, радикальний та переможний. Чому б Рен не скористатися з нагоди зробити таку саму операцію, як зробила собі баронеса? Молода дівчина відразу збулася б лиха й назавсіді уникла б небезпеки стати матір'ю. Баронеса почала обережно підготовляти Рен до думки про операцію, кажучи, наче їй розповідали про хірургів, що звичайну вагітність брали за шкідливий опух, і тільки вже зробивши операцію, переконувалися своєї помилки. Чому б Рен не звернутися до одного з таких лікарів? А надто, що ця операція цілком безпечна; Серафіна посилювалася на саму себе, розповідала про приємне почуття безпеки, про свої надприродні насолоди, про весь цей надмірний сексуальний розпал. Вона бо ще не звертала уваги на втому, раптову змарнілість, що вже кількома зморшками притьмарили її пишну красу. Помітивши, що Рен починає вагатися, Серафіна заговорила з нею про батька, пояснивши, що після такої операції вона зможе залишитися з ним назавсіді. Йому не хочеться віддавати її, та й для неї самої куди краще жити вільно, без ніяких пут та обов'язків. Хіба ж це нічого не варто — кохати досхочу, вдовольняти раптові примхи віддаватися кому забагнеться й бути певною, що ніколи не станеш матір'ю, що завсіді зможеш покинути? Рен буде владною господинею свого життя, вона зазнає, вона вичерпає до дна всякі п'янки насолоди без страху та докорів сумління. Досить буде тільки трохи спритності, щоб тримати в таємниці свої розривки. Це цілком дозволенна маленька комедія, яку легко грати з ніжним та легкодухим Моранжем, що цілісіньким днями висиджує у своїм бюро. Побачивши, що Рен заспокоїлася та потішилася, Серафіна почала її палко цілувати й пригортати. У захваті, що має таку молоду й гарну прихильницю, вона називала Рен своєю милою донею.

Залишалося тільки вирішити, який хірург на це згодиться. Серафіна й не подумала про Года, це було надто велике світило, щоб ризикувати в такій справі своєю репутацією. А втім, вона відразу обрала Сарайля, Годового учня, що допомагав учителеві оперувати її саму. Вона добре знала Сарайля, бо коли видужувала, багато розмовляла з ним. Вона знала, як він лютує на свою потворність, на оту широку бичачу маску з рідесенькою борідкою, шорстким волоссям, що поприлипало до висків. З отруйною безнадією Сарайль казав, що це назавсіді позбавило його успіху в жінок, його клієнток. Це було банкрутство його життя, йому закрита будучина, він мусів докотитися до багнища, а може й до каторги. Сарайль був єдиний син небагатого селянина, і коли вчився в паризькій медичній школі, жив як той бродячий собака. Він робив ночами яку хоч роботу, аж до найбруднішої, щоб мати чим заплатити за навчання та іспити.

Тепер, перебувши кілька років асистентом у лікарні, Сарайль, не зважаючи на опіку Года, якому подобалася його похмура ретельність, знов опинивсь на вулиці. Не мавши пристойної практики, він, задля шматка хліба, відкрив цю підозрілу клініку в пасажі Тіволі і тут жив окрушками від столу інших хірургів, тими непевними операціями, до яких інші не хотіли братися. А найгірше, що Сарайль мучивсь жадою успіху хоч би тут що. Вичікуючи слушної нагоди, він не хотів погодитися з долею невдахи і мріяв про перемогу над світом і про насолоди, не відступаючи, як завзятий грач, навіть перед небезпекою для власного життя. Отже Серафіна знайшла в ньому ту людину, якої шукала. Проте, вона мала за потрібне розповісти вигадану байку, вважаючи за зайве випробовувати Сарайлеве сумління надто важкою спробою, одверто нав'язуючи йому роль спільника. Рен — її небога. Батьки прислали її з провінції порадитися доброго лікаря-спеціаліста, бо в неї якась дивна хвороба. Здається, дівчина здоровісінька, а тимчасом у неї страшенні болі внизу живота. Серафіна пого-

дилася з Сарайлем, дала все зрозуміти, обіцяла тисячу франків. Отже він після першого огляду заявив, що орган твердий та набряклий і врешті поставив діагнозу, що це опух. Потім він ще кілька разів оглядав Рен, яка вдавала, наче її дуже болить і вона мусить кричати від найменшого дотику. Нарешті, рішили взятися до операції, як до єдиного героїчного заходу. Умовилися, що операція буде зроблена у власній Сарайлевій клініці, у пасажі Тіволі, де Рен має відлежати зо два або зо три тижні, доки одужає. Тоді Серафіна вигадала брехню про три тижні відпочинку, життя на свіжому повітрі в шато над Люарою, куди вона начебто повезла свою молоденьку подругу. Того самого дня, коли Мат'є зустрів Рен і Серафіну, що виходили з Сарайлевої клініки, вони щойно остаточно погодилися про операцію, призначену на другий день. Ввечері, повернувшись до баронеси, яка тимчасом тримала її в себе, Рен написала до свого батька ніжного веселого листа, повного вигаданих подробиць про життя в маєтку. Знайшлася така послужлива особа, що згодилася кинути цього листа на пошту, в далекому селі над Люарою, близько від отого маєтку.

За два дні після того, Мат'є, виконуючи свою обіцянку, зайшов до Моранжа поснідати в його квартирі на Гренельському бульварі. Він побачив бухгалтера веселого й безтурботного, як дитина.

— Ви прийшли якраз вчасно, друже мій, але таки доведеться трохи почекати, бо служниця там загаялася з майонезом... Ходімо до вітальні.

Це була та сама вітальня з ясносірими шпалерами у золоті квіти, білими лакованими меблями стилю Люї XIV, з чорним палісандровим піаніно. Мат'є пригадав собі, як колись, багато років тому, Валері приймала його тут. Усе було запорошене, кімната була занедбана, наче мало відвідуване приміщення, куди майже ніколи ніхто не заходив.

— Безперечно, — казав Моранж, — квартира надто велика для нас двох. Але мені серце спливало кров'ю на думку з неї виїхати. Ми так до неї звикли... Рен

живе у своїй колишній кімнатці. Ходіть, гляньте, як там мило, як вона гарно вміє прибрати. Я хочу вам показати дві вази, що я їй подарував.

Ясноблакитна кімнатка з меблями лакованої американської сосни також мало змінилася. Дві вази емальованого кришталю були дуже гарні, та в кімнаті взагалі повно було гарненьких цяцьок, всяких дарунків та сюрпризів, що ними батько тішив свою дочку. Він ходив по цій кімнаті навшпиньках, наче в церкві, і говорив пошепки, з блаженною посмішкою вірного, що втаємничує чужинця в культ свого куміра. Тоді, з таким самим таємничим виглядом, повів Мат'є по той бік помешкання, до своєї спальні. Там усе було, як за життя його дружини. Бухгальтер мов святощі зберіг і жовті заслони, і меблі з туї. Полиця каміна, столи й стіни були заставлені й увішані фотографіями, колекцією всіх портретів матері, які Моранжеві пощастило розшукати, та силою-силенною фотографій дочки, що її від самого дитинства фотографували щопівроку.

— Ходіть, ходіть, гляньте, я ж вам обіцяв показати останній портрет Рен... Дивіться.

Моранж стояв, наче перед маленькою капличкою релігійно зведеною на столі, якраз проти вікна. Там симетрично були розташовані найкращі портрети, причому посередині каплички були два з них: остання фотографія дочки й одна з фотографій матері, знята в тім самім віці. Вони обидві, поруч, гарні, з усмішкою на вустах, здавалися двома сестрами-близнятами.

Сльози проступили в Моранжа на очах, і він мурмотів в екстазі зворушення:

— Га? Що ви скажете? Хіба ж це не моя кохана Валері, така оплакувана? Хіба моя маленька Рен не повернула тепер мені її? Запевняю вас, що це одна жінка. Ви ж сами бачите, що це мені не верзеться, це одна воскресла в другій, ті самі очі, вуста, волосся. Яка вона гарна. Я, мій друже, отак стою перед ними цілими годинами, це мій бог милосердий!

Мат'є, сам розчулившись на це обожування, відчув, як в обличчя йому війнуло холодом від двох портре-

тів, від цих двох жінок, таких подібних, що з них одна померла, а друга була десь там, невідомо де. Загроза, що нависла над нею, переслідувала його від позавчора.

Тимчасом служниця прийшла сказати, що омар і майонез уже на столі, і Моранж весело повів Фромана до їдальні. Він казав широко відчинити двері на балкон, щоб можна було милуватися гарним краєвидом. На столі було два прибори. Тільки на звичайному місці Рен стояв великий букет білих троянд.

— Сідайте ось тут, праворуч господині, — з добрим сміхом казав Моранж, — нас таки троє.

Він весело жартував до самого десерту. Після омара служниця принесла котлети, тоді артишоки, і бухгалтер, що звичайно був нерозмовний, якось дуже розбалакався. Він наче хотів вдати перед гостем мудреця, чоловіка розсудливого й обачного, що його доля нарешті винагородила за все лихо. Він почав викладати старі теорії своєї жінки, твердив, що добре зробив, не обтяживши себе купою дітей і що тепер для нього найбільше щастя мати змогу думати тільки про свою маленьку Рен. Якби доводилося починати жити спочатку, він так само хотів би мати тільки її одну. Коли б не ота жахлива втрата, що так підкосила його, він давно став би на службу до Компанії Національного кредиту й мабуть тепер з нього був би мільйонер. Але ще ніщо не пропало, бо в нього тільки одна дочка. Моранж почав розповідати Мат'є свої мрії, розповів, що вже збирає дочці посаг, розбалакався, який має бути вартий Рен жених, що його він сподівався для неї знайти, про те високе соціальне становище, в якому він сам має опинитися завдяки дочці, якщо тільки вона сама не схоче залишитися невіддана. Оце то був би справжній рай для них обох! Йому дуже хотілося зберегти дочку для себе самого і на одну думку про це він поринав у шанобливі мрії. Безвідмовно скоряючись перед волею Рен, Моранж розумів, що вона така сама шаноблива, як її мати, що вона прагне розкошів, насолода розривок. Отже, йому спало на думку спробувати

щастя на біржі, зробити там якусь майстерну комбінацію, а тоді відійти від справ, купити собі дачу й власний екіпаж. Адже людям, куди дурнішим від нього, щастило вигравати на біржі. Він тільки чекав нагоди.

— Кажіть, що хочете, друже милий, але таки одною дитиною найпевніш забезпечуєш собі успіх. Єдина істота в серці й вільні руки, щоб здобути для неї багатство.

Тимчасом служниця подала каву, і Моранж весело мовив:

— Я забув вам сказати, що Рен мені вже написала, та ще й якого листа! Такого ніжного, такого веселого, з усякими кумедними подробицями! Як вона туди приїхала, яку велику прогулянку зробила першого ж таки дня... Я його сьогодні вранці одержав.

Доки Моранж шукав по кишенях листа, Мат'є знову відчув льодовий подув невідомого. Від позавчора він намагавсь заспокоїти себе, якимось на добре пояснити зустріч у пасажі Тіволі. Цей веселий сніданок з добрячим Моранжем, нарешті, розтопив його страхи, наче невиразні кошмари. Але раптом ця брехня, цей лист збудили всі його жалі та страх за цього батька, такого лагідного й щасливого, під той час, коли десь там вирішається доля його дочки.

— Миле малятко! — казав Моранж, перечитуючи фрази з листа. — Її там так радо привітали, вмістили у чудову, червону кімнату, з таким великим ліжком, що її там і не видно. Простирали вишивані, ач як! І флякони з пахощами на туалеті, і килим на всю кімнату. О, це дуже багаті люди, з найвищої аристократії, як розповідала мені баронеса!.. Слухайте далі. Баронеса зараз же повела мою доню в парк, і вони там дві години гуляли серед найкращих квітів. Там є алеї столітніх дерев, високих, мов та дзвіниця. Є там ставки, де плавають лебеді. У теплицях ростуть всякі тропічні рослини й пахнуть, так, що ну!.. Знаєте, я не суєтна людина, але таки приємно знати, що твоя дочка гостює в таких палаці. Хай же вона там розважиться, голубонька мила, щастя їй доле!

Він забув каву пити. Раптом двері відчинилися

і з'явивсь такий дивний, такий несподіваний гість, що запанувала мовчанка. Увійшла баронеса.

Остовпівши, Моранж дививсь на неї, нічого не розуміючи.

— Як це так? Це ви... А Рен там, ви її привезли?

Він машинально підвівсь, щоб зазирнути у передпокій, гадаючи, що його дочка там затрималася, здійснюючи капелюшка. Він повернувся, повторив:

— Ви привезли Рен, де вона?

Серафіна була дуже бліда й не відразу йому відповідала. А втім, вона з рішучим виглядом гордовито випросталася на весь свій високий зріст, готова зустріти бодай найгіршу небезпеку й подолати її. Наче задоволені з присутності Мат'є, вона простягнула йому льодову, але не тремтячу руку. Тоді, нарешті, спокійним тоном мовила:

— Так, я вам її привезла. Вона раптом занедужала, і я вважала за краще її привезти... Вона у мене.

— Он як, — розгублено сказав тільки Моранж.

— Вона трохи зморилася з дороги й чекає на вас.

Моранж так само широкими очима дививсь на неї, такий остовпілий від цього всього, що наче й не помічав неймовірності, наче й гадки не мав запитати, чому ж, як його дочка нездужає, її не привезли просто додому?

— Ото ви по мене приїхали?

— Авжеж, поспішайте.

— Добре, тільки, пробачте, візьму капелюха й скажу наймиці приготувати спальню.

І він вийшов, мерщій побіг, ще не дуже стурбований, але такий вражений, що думав тільки, як би його якнайшвидше знайти свого капелюха та рукавички, щоб баронесі не довелося чекати.

Коли він вийшов, Серафіна, що пасла його очима, набрала повітря повні груди, мов гордовита завойовниця, що набирається духу перед запеклим боем. На блідому обличчі, під пожежею рудого волосся іскристі золоті очі горіли темним полум'ям. Вона глянула в очі Мат'є, вони мовчки дивилися одне на

одного, вона з дикою відвагою, він ще блідіший від неї, здригаючись на жахну думку.

— Що саме? — спитав він, нарешті.

— Страшне нещастя, друже мій. Його дочка вмерла.

Він стримав крик, заломив руки рухом безмежного жалю.

— Померла!.. Померла отам, у того Сарайля, в отім кодлі!

Тепер вона здригнулася й мало не скрикнула від здивовання та страху.

— То ви знаєте?.. Хто вам це сказав, хто нас зрадив?

Але зараз же опанувала себе, знову випросталася і швидко, пошепки розповіла все чисто.

— Ви щойно бачили, я не з боягузів. Я не криюся, адже сама приїхала по батька... Правда, як вона завагітніла, це я дала їй думку про операцію, щоб їй збутися цієї дитини й усіх інших. Чому було їй не зробити цього, коли я сама так добре витримала операцію? І треба ж було статися такій дурній несподіванці, якась заціпка цієї ночі, здається, зіскочила, коли сиділка спала, а на ранок знайшли бідне дівчатко неживе, у калюжі крові... Вона була така палка, така гарна, я її любила дуже, дуже...

Голос Серафіни увірвався, вона мусіла замовкнути, великі сльози зросили її очі, пригасивши їхні золоті іскорки. Мат'є ніколи ще не бачив, щоб Серафіна плакала, ці сльози його ще гірше вразили, свідчили бо про весь жах істини, яку він тепер знав.

— Я ще раз поцілувала її, таку бліду, таку холодну, — казала далі Серафіна, — і зараз же звеліла везти мене сюди. Треба ж це кінчати, треба попередити бідного чоловіка, і я знаю, що тільки я сама можу йому розповісти. О, я піду на це!.. Але що ви вже є тут, то їдьмо з нами. Він вас любить, краще як нас буде двоє. А надто, що в кареті доведеться підготувати його до жорстокого вдару.

Увійшов Моранж, вона замовкла. Він, здивований їхнім шепотінням, поглядав на них з раптовою недо-

вірою. Крім того, шукаючи своїх рукавичок, він, мабуть, трохи отямивсь і зміркував дещо. Тепер у його голосі вже тремтіла нота безмежного жаху.

— Скажіть,—спитав він,—це недуга дуже серйозна?

— О, ні!—відповіла Серафіна, ще не наважуючись завдати йому першого вдару.

— Ну, то ви повинні були з вокзалу відразу привезти її до мене. Це було б простіш.

— Ясно. Але вона сама не схотіла, боялася вас злякати... Ви готові, їдьмо мерщій.

Моранж, а ні словом не відповівши, важко спускався із сходів. Тепер його голова працювала, співставляла всі обставини. Адже він цілий ранок завсіді в конторі, чому ж Рен не могла приїхати додому й тут лягти? Їй же не було чого боятися, що він злякається. Він уже був такий стурбований, що не насмілювався розпитувати, лякаючись невиразного невідомого, що відкривалося перед ним, мов безодня. Та побачивши, що Матьє сідає з ними до карети, він не міг втримати крику:

— То й ви їдете з нами? Навіщо?

— Ні, ні. Він не їде з нами,—поспішила відповідати баронеса. — Ми по дорозі підвеземо його, йому треба побувати десь там недалеко.

Але час минав. Моранж хвилювався, йому забивало дух, жахна істина більше й більше відкривалася перед ним. Екіпаж швидко котився і був уже коло мосту, коли Серафіна зміркувала, що Моранж помітить, що його повезуть далі Антенською алеєю, не зупиняючись під її будинком. Вона мусіла почати розповідати йому страшну правду. Серафіна знов заговорила про недугу Рен, натякала, що бідна дівчинка мабуть серйозно занедужала, що мабуть не минеться без операції. Моранж слухав і дививсь на неї з тупим стражданням на обличчі. Коли карета минала Єлісейські поля, він побачив, що його везуть не до баронеси, і ридання розірвало йому груди, бо раптом йому стало ясно, він упевнився, що операцію його дочці вже зробили, інакше не говорили б йому так про неї. Матьє ніжно взяв Моранжа за конвульсивно

стиснуті руки, плачучи разом з ним, а Серафіна, в остаточному зізнанні пояснювала, що операція справді вже зроблена. Якщо з цим ховалися, якщо вигадували це гостювання на дачі, то це щоб його врятувати від зайвої муки. Вона навіть запевняла, що тепер мабуть все піде на добре, хотівши дати батькові ще якусь відстрочку, доки карета проїде ще кілька сажнів, а тоді вже вбити його тим останнім ударом. Але Моранж не заспокоювався, розгублено виглядав то в те, то в те віконце карети, наче спіймана дика тварина. Якою дорогою, в яку невідому, непевну безвість його отам везуть? Раптом, коли карета, проїхавши вулиці Боеті та Пепіньер, переїздила повз Сен-Лязарський вокзал, він пізнав крутий спуск і похмурі будинки вулиці Роше, що простяглася вниз до перехрестя Римської вулиці. Це йому блискавицею висвітлило все, сліпуча правда чисто вся відкрилася перед ним і вразила його громовим ударом, з лютою жорстокістю постала в спогаді мертва дружина, що лежала там, на огиднім ліжку, заплямованім кров'ю.

— Моя дочка вмерла, моя дочка вмерла, мені її вбили!

Карета котилася між екіпажами та перехожими. Вона швидко доїхала до Сен-Лязарської вулиці, повернула в одну з вузьких арок пасажу Тіволі й опинилася у майже відлюдному, вогкому, смердючому, брудному та похмурому завулку.

Розгублений, божевільний Моранж метався, видирався з рук Матьє, також засліпленого сльозами. А Серафіна з напруженою увагою, цілком володіючи собою, благала Моранжа мовчати, готова затулити йому рота своїми тонкими пальцями, якби він почав квиліти, мов той нещасний, що його везуть на страту. Що він хотів робити? Він і сам не знав: зарепетувати, вискочити з карети, щоб швидше побігти не знати куди. Отже, коли карета зупинилася, загородивши всю вуличку перед підозрілим будинком, він раптом угамувався, скорився своїм двом супутникам, що висадили його й повели, немов якусь річ. А в смердючім, темнім підворітті холод саваном упав йому

на плечі, знов прокинувся жорстокий спомин, владний, як жахна мара. Це було таке саме підворіття з запліснілими/потрісканими мурами, і подвір'я було таке саме смердюче, зелене від цвілі, подібне до дна криниці. Усе воскресло, знов розпочиналася жорстока драма, ще огидніша й страшніша. Увесь квартал, тиск і метушня Сен-Лязарського вокзалу, вічний шум приїзду й від'їзду поїздів, цей широкий майдан, куди ввесь світ зібрався немов у гарячці, прагнучи зникнути десь у безвісті! Праворуч, ліворуч, внизу, на вулиці Роше, і тут у невідомім кутку пасажу Тіволі всюди були жахні, мерзенні кодла, де чигали на всякий сором, ловили його, коли він прибував з поїздом. Це ж були дві безодні смерти. отой породільний будинок Руш і клініка доктора Сарайля.

У маленькім консультаційнім кабінеті, у темній кімнатці майже без меблів, отруєній духом етеру, Сарайль, вбраний у старий чорний сурдут, стояв, чекаючи на них. Опасисте обличчя його було бліде, а очі світилися жорстокою рішучістю. Щойно ввійшовши, Моранж почав блукати по кімнатці безглуздо й розгублено. Зуби його так цокотіли, наче він тяжко змерз. Він почав кричати, повторюючи без кінця:

— Де вона? Покажіть мені її, я хочу її бачити!

Марно Серафіна й Мат'є говорили до нього, силкувалися якимось заспокоїти, щоб виграти ще кілька хвилин. Їм хотілося хоч трохи пом'якшити останній удар отого видовища, що чекало на нього. Але він їх не слухав, він викрикував усе ті самі слова, кружляючи по кімнаті з упертістю дикої тварини, що шукає виходу:

— Покажіть її мені, я хочу її бачити. Де вона?

Коли Сарайль також заговорив до нього, щоб приготувити його, Моранж наче раптом його помітив, стиснув кулаки, щоб його знищити.

— Ага, то це ви лікар, то це ви її вбили!

Сталася жахна сцена: батько, вимахуючи кулаками, вигукував лайку, загрози, усе, що підказував йому несамовитий жаль бідного безсилового чоловіка, якому видерли серце. А хірург спочатку тримавсь дуже

коректно, з великою гідністю, вибачаючи йому, але врешті, й собі розсердивсь, почав кричати, що його обдурили, що він не може за це відповідати, бо та молода дама заграла з ним паскудну комедію. Вилетіли слова, що їх уже не можна було повернути, Сарайль усе виклав — і вагітність, і вдавані страждання, казав, наче його поставили в критичне становище, змусивши оперувати опух, коли дама була тільки вагітна. Безумовно, він помиливсь. Але найкращі майстри мають на своїм сумлінні такі самі помилки. Кожен може помилитися. Якщо батько отак наскакує, називає його брехуном і розбійником, кричить, що позиватиме його, то він заявляє, що тільки цього й хоче, там він розповість усю пригоду. Ошелешений, нещасливий Моранж захитавсь, упав на стілець під невпинними ударами цих ганебних викривань. Його дочка вагітна, боже мій! Його дочка злочинниця, вона жертва, причетна до гріху! Це ж небо завалилося, це вже кінець світу. І він ридав, вимахуючи руками, мов божевільний, що б'ється з привидами, белькочучи весь час:

— Ви вбивці!.. Ви всі вбивці! Геть усі вбивці!.. Ви всі підете на каторгу, усі чисто, всі на каторгу!

Серафіна сіла коло нього, хотіла взяти його за руки, сміливо боролася з ним, щоб його вгамувати.

— Ні! Ви вбивці, усі вбивці!.. Ви підете на каторгу, ви перша на каторгу!

Вона його не слухала, весь час говорила до нього, розповідала зворушливі речі, нагадувала, як вона любила милу дівчинку, як піклувалася нею, як завжди хотіла чимсь її потішити.

— Ні, ні! Ви вбивця!.. На каторгу, на каторгу, всі вбивці!

Залишивши Серафіну в її боротьбі, Сарайль одвів Матьє на бік, бо вбачав у ньому можливого свідка як що до чого. Він пояснив Матьє всю операцію, пояснив, як усувають орган природним шляхом, перерізаючи зв'язки — на це треба тільки зо три хвилини.

Але завсіди є велика небезпека геморагії¹⁾). Отже, він рішив затиснути артерії, а це треба робити, щоб вони могли зарубцюватися. Узяв він до того самі тільки нові затискувачі. Цих затискувачів було вісім, і він ще ввечері переконавсь, що вони всі на своїм місці. Він сам порахував маленькі держальці, що виходили назовні. І уявіть собі, яке нещастя! Один з тих затискувачів уночі зіскочив, мабуть тому, що був погано зроблений. Якщо Сарайль мав собі щось закинути, то тільки те, що взяв затискувачі нові, за які не міг відповідати. І тепер він покараний за свою надмірну ретельність. До лиха спричинилося й те, що сиділка так міцно заснула, а оперована була така знесилена. Вона навіть і не почула, як уся її кров витекла, вмерла спокійно, немов заснула. І Сарайль спокійно й зухвало твердив, що вагітний орган своєю твердістю міг увести в оману хоч першого-ліпшого з його колег, а надто, що молода особа виразно, зворушливо, щирим тоном скаржилася на вигадані страждання.

— О, я спокійнісінький, — буркотів він, — і баронеса де-Ловіч, що є тут, також усе затаїла від мене, вона також брехала, розповідала вигадану історію за небогу, яку батьки начебто прислали з провінції. Хай виказують на мене, я готовий відповідати... Операція зроблена чудово, такий цілковитий успіх, що мій учитель Год позаздрив би мені!

Проте, Сарайль був блідий, як смерть. Його морда перекривлялася від нервових корчів. А пукаті сірі очі світилися люттю проти долі, що таки справді переслідувала його. Він згодивсь ризикнути, тільки сподіваючись приєднати баронесу, як співучасницю омани. І через безглуздий випадок міг сам опинитися на лаві підсудних. Він тепер навіть не був певний, що одержить тисячу франків, які ця жінка обіцяла йому за операцію. Він знав, яка жадна Серафіна, і був певний, що вона згоджувалася заплатити такі гроші тільки з любови до своєї молодой подруги.

---

¹⁾ Геморагія — знекровлення.

Це була найгірша поразка. Сарайль безсило лютував на свою лиху долю.

Мат'є повернувся до Серафіни, що без кінця говорила з Моранжем, щось радила, потішала його. Вона таки взяла його за руку, вона втомлювала його тими самими словами про свою відданість, про свою тяжку журбу, свій страх, щоб милу пам'ять небіжки не облили брудом, коли Моранж не буде досить обачний і не додержить жахної таємниці. Серафіна визнавала свою відповідальність, казала, що вона винна, говорила про вічні докори сумління. Але, боже ж мій! Хай усе буде поховане разом з милою дівчинкою, хай на її могилі ростуть тільки чисті квіти одностайного жалю за такою молодістю, за такою невинною красою! І помалу-малу Моранж розчуливсь, узяла гору його звичайна добрість. З упертістю навіженого він так само твердив слово „вбивці“, але повторював його рідше, пошепки, і сльози переривали його голос. Щоб його доню взяли на судовий дослід, краями її тіло, виставляли привселюдно її неславу, щоб газети розповідали про гріх, про позорище цієї нори, де він її знайшов! Ні, ні! Він не міг цього хотіти. Ця жінка мала рацію. Безсилість помститися за Рен остаточно подолала й зломила Моранжа, йому наче члени поперебивали, у голові було порожньо, серце холонуло, майже не билось. І він немов здитинивсь, він склав руки і жалісно белькотів, як той зляканий хлопчик, вкладаючи в свої слова весь жах, усю покору нещасливої істоти, яка так страждає, що вже тільки просить милосердя:

— Я нікому лиха не зробив, не робіть мені лиха... Хоч покажіть мені її, я її хочу бачити.

Серафіна нарешті перемогла його. Тепер вона схотіла підвестися, але Мат'є довелося допомагати їй, така вона сама була змучена, виснажена, знесилена. Краплі поту зросили їй обличчя, вона мусіла на якусь хвилину спертися на руку, що він їй простягнув; тоді, поволі випроставши свій гордий стан, вона глянула на нього тріумфуючи, що була відважна до кінця. А втім, завзятість, з якою вона боронила

свої насолоди, похитнулася, і Мат'є здивувався, побачивши, як вона постарілася. Симптоми занепаду, що їх він уже й перше помічав, загострилися, її обличчя відразу взялося сіткою зморшок.

Моранж простягав свої тремтячі руки, повторюючи дитячу жалісну скаргу:

— Благаю вас, покажіть мені її, я хочу її бачити... Я нікому нічого не зроблю, я собі тихесенько посиджу біля неї.

Сарайль нарешті згодивсь, бо тепер Моранж уже цілком скоривсь. Підтримуючи, повели його до жахної кімнати, в кінці вузького коридору. Мат'є з Серафіною зайшли разом з ним, а доктор зупинивсь на порозі дверей, що залишилися широко відчинені.

Це була та сама кімната, осоружна й жахна, в якій чоловік, вісім років тому, знайшов свою жінку неживу. Таке саме запорошене віконце пропускало знадвору зеленкувате світло. Заялозені, брудні, наче в заїзді, меблі стояли між чотирма голими стінами, обліпленими шпалерами в червоні квіти, що повідставали від вогкості.

І отут, серед цього паскудства, на бруднім ліжку, побачив тепер батько свою дочку, свою маленьку Рен, ідола, божество. А він же всеньке життя своє присвятив культові цього божества! Обожувана голівка його дитини була бліда, як віск, уся бо кров з її тіла виточилася через злочинну рану. Вона лежала серед темної хвилі розпущеного волосся. Кругленьке, свіже личко, привітне та веселе, що палало за її життя жадобою розкошів і насолод, у смерті набуло виразу страшної суворости, розпачливого жалю за всім, що їй так жахливо довелося покинути. Вона була мертва й самотня, а ні душі живої коло неї, а ні свічечки. Тільки закрили її простиралом по саме підборіддя, та не прибравши навіть у кімнаті, витерли під ліжком калюжу крові. Мокра червона пляма від цієї калюжі розповідала про страшну драму.

Хитаючись, п'яний від горя, Моранж зупинивсь. Валері, Рен, котра з двох? Він добре знав, що мати воскресла в дочці і повернулася, щоб іще якийсь час

пожити з ним укупі та влюбі. Він це знав, вони обидві були одною жінкою, і ось це доведено, бо дочка його покинула так само, як і мати. Вона на мить розцвілася у всій своїй красі під ясным сонцем, а тоді повернулася в смерть тим самим ганебним шляхом. Двічі її зарізали. Тепер кінець, вона більше не повернеться. А він, нещасливий, зазнав такої муки, якої ще ніхто не зазнав, бо двічі втратив обожувану жінку, двічі був при огидній нарузі, двічі буря сорому й гріха видирала йому серце.

Він упав на коліна і плакав — плакав; а коли Мат'є хотів його підвести, тихо, ледві чутно белькотів:

— Ні, ні, лишіть мене, це кінець... Вони відійшли, одна по одній, і я цьому винен. Колись я брехав Рен, наче її мати десь виїхала, і ось тепер вона мене обдурила тією байкою про гостину в шато. Якби я вісім років тому був заперечив божевілля, що опанувало мою бідну Валері, якби я не був безпорадним свідком її вбивства, то тепер мою бідну Рен не спіткало б таке жахне лихо... Це я винен, це я, я сам їм смерть заподіяв. Милі серденьята! Хіба ж вони знали, хіба ж не я повинен був їх любити, пильнувати, вести, дати їм щастя? Я їм смерть заподіяв, я вбивця!

Він знемагав, захлинавсь від ридання, стукотів зубами від смертельного холоду.

— Та дурень же я нікчемний, це ж тим я їх загубив, що кохав їх надто... Вони були такі красуні, так природно було, що їм хотілося багатства, веселощів, щастя! Одна по одній, вони полонили моє серце, я жив тільки ними, у них, для них. Як однієї вже не стало, друга була моєю волею, я знову вдався в шанобливі мрії, що їх плекала мати. Я мав єдине бажання здійснити ці мрії для доні, в ній бо воскресло все моє кохання... І я їх занапастив, ось у який подвійний гріх я впав через несамолюбне бажання підвестися, здобути багатство, жертвуючи своїм найкращим — перше отим бідним створіннячком, що, знищене силоміць, забрало матір з собою, а тоді душею доні моєї, зіпсованою прикладами. Бо вона палала тим самим палом і спустила дух, так само спливши кров'ю...

О, як я згадаю, що сьогодні вранці ще я смів мати себе за щасливого, бо в мене була тільки ця одна дочка, тільки її одну я мав кохати! Який безглуздий злочин проти життя, проти кохання! Ось тепер вона вмерла, умерла так само, як її мати, і я сам один, нема кого кохати, ніхто вже мене не кохає... Ні дружини, ні дочки, без бажання, без волі, самотній, самотній на-завсіді.

Це був крик найгіршого спустошення. Моранж упав на землю порожній, мов клапоть людства. Йому ледві вистачило сил стиснути руку Мат'є, знов белькочучи:

— Ні, ні, лишіть мене, не кажіть мені нічого... Ви один мали рацію. Я відмовився від життя, і життя врешті забрало від мене все.

Плачучи, Мат'є обіймав його, побув ще якусь хвилину у трагічній коді, скривавленім найжахливішою втратою, яка колинебудь катувала його серце. Потім, він пішов, залишивши Серафіну піклуватися бідним чоловіком. Вона поводитися з ним як з хорою дитиною й робила з ним, що сама хотіла.

У Шантбле Мат'є й Мар'яна творили, плекали, породжували нове життя. Протягом наступних двох років вони так само перемагали у вічній боротьбі життя проти смерті, поширюючи раз-у-раз сім'ю й плодючі ниви, що були для них єдиним засобом існування, їхньою радістю та силою. Жага налітала, як полум'я, божественне бажання запліднювало їх, завдяки їхній силі кохати, бути чесними, здоровими; а решту творила їхня енергія, непохитна воля, що втілювалася в дії, спокійна витривалість у праці, яка вироблює все на світі. А втім, перемагали протягом цих двох років вони ціною невпинної важкої боротьби. Вони й досі стояли на порозі остаточної перемоги. Часто їм доводилося плакати від горя та розчарування. Старий мисливський будиночок був дуже тісний, вони мали силу клопоту, аж потроху мусіли збудувати кінець-кінцем цілу ферму з будівлями, хлівами, комо-рами, возовнями. Довелося позичати грошей. Це загрожувало тим, що всі прибутки від урожаю підуть

на виплату цього боргу. В міру зростання маєтку, треба було більше худоби, коней, робітників і робітниць, потрібний був цілий штат, сила реманенту. Доглядати щодня це все було важко, доки підростуть діти і візьмуть на себе частину ваги. Мат'є керував роботою в хліборобстві, поліпшував раз-у-раз землю у вічнім зусиллі думки й дії, щоб присилувати землю віддавати всю ту кількість життя, яка дрімала в її надрах. Мар'яна порядкувала на фермі, доглядала корівник, молочарню, пташник. Виявилось, що з неї першокласний бухгалтер, вона вела всі рахунки, платила й одержувала гроші. І не зважаючи на силу неприємностей у господарстві, нещасливі випадки й неминучі хиби, в останнім підсумку прибутки були більші за втрати, бо в невпиннім щоденнім бою Фромани були обачні та завзяті.

Крім нових будівель, маєток збагатився ще на 30 гектарів піщаних схилів аж до села Монвалю, тим часом як на узгір'ї 30 гектарів лісу подовжили маєток у напрямі на Марейль. Боротьба Мат'є з неплідними узгір'ями ставала чимраз запекліша, героїчніша. Але він здійснював геніяльну ідею і врешті перемагав, щороку пригортаючи нову землю, завдяки добротворчим струмкам, пущеним на кам'янисту пустку. У лісі Мат'є прорубав широкі просіки, щоб налагодити сполучення та мати пасовиська, де можна буде відгодовувати на продаж худобу. Тепер на всьому фронті у творчому зусиллі точилася запекла боротьба проти неплідности та смерти. Сподіванка на остаточну перемогу чимраз більшала. Неврожай на якійсь одній ниві покривався багатими жнивами на іншій. Це було так само, як і з дітьми, які зростали в міру того, як більшав маєток. Здавалося, наче молодші діти підштовхували вперед своїх старших братів та сестер. Близнюкам Блезові та Дені вже виповнилося 14 років, і вони збирали лаври в ліцеї, завдаючи сорому Амбруазові; той був на 2 роки молодший від них, дуже здатний, промітний, але часто захоплювався чим хоч, крім лекцій. Четверо молодших: Жерве, двоє дівчаток, Роза та Клер, а також маленький Грегуар,

надто малі, щоб їх можна було щодня посилати до Парижу, росли собі на чистім повітрі тихо й мирно. А як наприкінці цих двох років Мар'яна породила свою восьму дитину, на цей раз доню Люїзу, вона, на щастя, не мучилася так тяжко, як з Грегуаром, коли була мало не вмерла. Але й на цей раз вона довго видужувала, бо зробила помилку, дозволивши собі, з приводу прання білизни, надто рано підвестися. Побачивши знов здоровісіньку дружину, що посміхалася до нього, з дочкою на руках, Мат'є палко поцілував її. Не зважаючи на горе й муки, він святкував нову перемогу. Знов дитина, знов багатство, здоров'я, нова сила, подарована світові, нове засіяне поле майбутнього великого врожаю.

І все це давала праця, чесна праця, праця плідності, що її поширювали земля й жінка, перемагаючи руїну, створюючи для кожної нової дитини нові засоби до існування. Кохання, тверда воля, відважна завзятість у боротьбі, героїзм у стражданні невпинно творили нове життя й нові надії.

III.

Два роки минули. І протягом цих двох років Мат'є з Мар'яною мали ще дитину, дівчинку. На цей раз одночасно із збільшенням сім'ї, маєток Шантбле також поширився на західньому боці узгір'я, до нього були приєднані всі багнища, які треба було висушити, відвівши з них воду. Тепер Фроманам належало понад 100 гектарів заболоченої частини узгір'я. Ця велика просторінь, де досі росли тільки болотні та водяні рослини, перетворилася на родючі ниви. Води з цього болота запліднювали піщані схили узгір'я.

Усе це було здобутком непереможного життя, плідність чимраз ширше розливалася під сонцем; праця робила своє творче діло невтомно, не зважаючи на перешкоди та страждання, надолужуючи втрати, вливаючи щогодини в жили світу більше енергії, здоров'я та радості.

Колись Мат'є, як це часто бувало, прийшов у яки-

хось справах до Сегена. На цей раз той перший почав заохочувати Фромана купити нову частину маєтку, навіть спонукав його наважитися відразу взяти всю решту, гаї та пустки, щось зо дві сотні гектарів. Сегенові завсіди потрібні були гроші. Він навіть ішов на поступки, пропонував певну знижку. Але Мат'є був обачний і мав обережність додержувати свого попереднього плану, купувати нові ділянки поступінно, в міру сили й потреби. Та ще тепер довелося б купити луки, що простяглися на схід від Шантбле, уздовж залізниці. А до цих луків клином врізалось кілька гектарів, що належали Лепельєрові, господареві з Млина, що не мав від них ніякого прибутку. Тому Мат'є, обираючи, що купити, волів ту ділянку заболоченої землі, що залишалася на узгір'ї. Він додав, що охоче згодивсь б купити згодом і луки, якби мірошник продав йому свою ділянку. Але знаючи, який Лепельєр заздрисний і лихий на те, що Фроманів маєток раз-у-раз поширюється, Мат'є не хотів сам заговорювати з ним про цей продаж і попередив про це Сегена. Сеген обурился, казав, що він сам приведе до розуму того чоловіка, навіть нахвалявся, що той віддасть йому цей шматок за безцінь, аби тільки Сеген його відвідав. І безумовно, сподіваючись продати свої власні пустки, Сеген рішив поїхати до Лепельєра сторгуватися з ним, а тоді підписати акт на продаж усього узгір'я.

Минуло кілька тижнів. Одного дня Мат'є завітав на Антенську алею, щоб підписати купчу. Але хоч Сеген у листі призначив йому цей час до побачення, його вдома не було. Льокай сказав, що пан ось-ось повернуться й казали, щоб їх зачекати, а тоді залишив Мат'є самого одного в великій кабінеті на другому поверсі. Гість не схотів сісти, а походжав собі, оглядаючи обставу й дивуючись, який занедбаний вигляд має розкішна кімната, що нею він колись так милувався. Пишні заслони, колекція вишуканих цяцьок, цинові статуї і книжки в гарних палітурках, усі колишні оздоби були там, але такі занехаяні, потемнілі, наче оті примхи застарілої моди, що вже

нікому непотрібні й беруться пилом. Сеген вічно нудивсь, як людина з вузьким розумом, з ненаситною потребою виставлятися перед людьми, доводячи до безглуздя модні примхи. Він зрікся нецікавої пози аматора мистецтва й спочатку вдавав був захоплення новомоднім автомобільним спортом, надмірними швидкостями. А тоді повернувся до своєї єдиної справжньої любови, до коней. Він схотів мати стайню перегонових коней, і це ще прискорило руїну, бо він усе робив з надмірною пихою. Велике багатство, що вже значно зменшилося через коханок та карти, з'їдали остаточно коні. Казали, що Сеген грав на біржі, сподіваючись цим поповнити убутки. Його мучило несамовите бажання вдати дуже впливову людину, що дістає перші відомості від самих міністрів. У міру того, як упливали гроші і насувала грізна перспектива руїни, він сам мінявся. Нічого не лишилося в ньому від мислителя, мораліста, що завсіди розмовляв з Сантером про літературу та соціальну філософію. Зостався тільки безсилий буркотун, песиміст з моди, що сам потрапив в свою пастку, до решти зіпсував своє власне існування, аж згодом справді зненавидів життя, сам став джерелом розкладу та смерти.

Коли Мат'є не поспішаючи обійшов навколо кабінету, зайшла висока, гарна, білява дівчина, років на 25, вбрана в шовкове вбрання, що його вона носила з певною елегантною простотою. Вона злегка скрикнула, оглядаючи всі кути кімнати:

— А я гадала, що діти тут!

А втім, посміхаючись до гостя, вона таки ввійшла, вдаючи наче хоче прибрати папери на Сегеновому бюро. Це робилося з виглядом господині хати, що хоче при гостеві заявити своє право огляду й контролю.

Мат'є вже колись бачив її тут. Вона жила в Сегенів уже з рік і командувала в домі, тим часом як Валентина виявляла дедалі більшу неохоту до господарських турбот. Білявка звалася Нора, це була німкеня, гувернантка та вчителька музики. Валентина наймила її найбільше на те, щоб дітей доглядати,

коли мусіла відправити Селесту. Не зважаючи на всі хитрощі, покоївка знов була завагітніла, знов з дурного розуму забулася з якимось посланцем, та ще й так нещасливо, що не могла приховати свого стану. Сеген накричав на Селесту, казав, що це осудовище, що вона деморалізує його двох дочок, вигнав її, а тоді згодив Нору. Він посміхаючись казав, що цю перлину він украв у котроїсь своєї приятельки. А втім, незабаром виявилось, що Нора його коханка. Він оселив її в себе вдома, щоб завжди мати на похваті, а головне, щоб тримати її тут у полоні; бо, здається, він несамовито ревнував її тими самими хоробливими ревностями, які ще й досі змушували його часом кидатися на свою жінку з кулаками, дарма що між ними все було кінчене. Але справді висока й пишна білявка була наче створена для того, щоб наводити на найгіршу підозру. Сласні вуста, безсоромні й безтямні очі, дурнуватий, недобрий сміх — усе це свідчило, що це самиця й тільки самиця.

— Ви чекаєте на мосьє Сегена? — мовила вона нарешті. — Я знаю, що він призначив вам побачення. Він незабаром повернеться.

Зацікавлений Мат'є вивчав її. Йому схотілося зробити експеримента.

— Мабуть, вони з мадам Сеген десь пішли. Я знаю, вони часто гуляють.

— Вони? — закричала вона з реготом, дуже непристойним для простої гувернантки. — Ви, мосьє, дуже погано поінформовані. Вони ніколи й ніде не бувають разом... Я гадаю, що, мабуть, мадам у церкві на казані, як не деінде.

І зухвало сміючись, вона почала крутитися по кімнаті, немов прибираючи, раз-у-раз зачіпаючи гостя своїми спідницями в інстинктовній потребі пропонувати себе кожному чоловікові, з яким довелося бути сам-на-сам.

— Ох, що це за дім! — говорила вона нишком, немов сама до себе. — Який занедбаний отой бідний мосьє Сеген!.. Краще було б, якби мадам не була така дуже зайнята від ранку до смерканку!

Валентина зайнята! Щоб зрозуміти всю іронію цих слів, треба було знати, як це знав Мат'є, що оце вже шість місяців Валентина цілком віддавалася щастю відновленого зв'язку з Сантером, що був розірваний три роки тому. Тепер вона навіть насмілювалася приймати його під дахом свого чоловіка, зачинялася з ним у маленькій вітальні з полудня до вечора. І на ці важливі зайняття, що їм віддавалися вдвох Валентина з Сантером, безумовно, робила свої прозорі натяки гувернантка. Сантер, підкоривши Валентину своєю вдаваною ніжністю, коли мав її за потрібну для своїх успіхів, як романіста, без жалю покинув її, відколи вона стала йому непотрібна й навіть ставала на перешкоді. Він це зробив з егоїстичною брутальністю. Валентина, в одчаї через цей розрив, здивувала всіх своїх подруг великою релігійністю. Вона зробилася така сама богомільна, як була за тих часів, коли жила з своєю матір'ю в родовім палаці Вожелядів, що завжди були палкі католики. У ній заговорила кров Вожелядів, вона зреклася вільних манір, що набула серед товаришів свого чоловіка, і величалася перевищеною, абсурдною нетолерантністю, перейшла на нове божевілля — в ім'я боже. Як колись Вагнерова музика, так тепер римокатолицька релігія була зістаріла, не модна. Потрібне було криваве пришествя антихриста, щоб омити гріхи землі. Казали, наче вона силкувалася приєднати інших коханців, але це залишилося недоведене. Сеген, що мав релігію за дуже елегантну моду, знов був зблизився з жінкою. Йому так приємно було, коли всі вихваляли його звернення до бога, що він і сам почав ходити з жінкою до церкви. Та зараз же у спальні знов почалися сварки, вони ще гірше лаялися й кляли одне одного, отже ніяке єднання не було можливе. І так було, аж доки Нора опанувала всі Сегенові думки, і він почав мріяти, задля ладу в хаті, повернути Валентині її колишнього приятеля Сантера, що з ним часто зустрічавсь. Це вдалося зробити дуже просто. Романіст у своїх успіхах врешті збуржуазився. Розуміючи, що вже витягнув з жінок усе, на що міг сподіватися, він тепер мусів

або одружитися, або знайти собі притулок у чиємусь гнізді. Він ще уникав шлюбу, не так з міркувань теоретичних, як тому, що шлюб йому особисто був осоружний. Вони з Сегеном були однолітки, йому минав уже сорок другий рік, а Валентині тридцять шостий. Хіба ж це були не роки спокою, коли мудрість диктує подумати про солідний, тривалий зв'язок, що його світ охоче вибачає? З нею? Господи! Та вже краще з нею, ніж з якоюсь іншою, бо її він знав, вона була багата, з найвищого світу, тепер побожна, всі бажані обставини. І в остаточному занепаді, до якого йшла ця сім'я, батько — з гувернанткою, мати — з другом дому, троїх дітей покинуто напризволяще, серед усього розгрому.

Раптом почулися пронизливі крики, і Матьє здивовано почув страшний шум та тупотіння, що наближалося до кімнати. Вбігла дуже злякана Андре, за нею гонивсь Гастон. Андре кричала:

— Ноно! Ноно! Він хоче мене тягати за волосся!

У неї було найкраще в світі попільсто-руське волосся, що закручувалося кучерями навколо цієї чарівної дівочої голівки. Десяти років це була вже маленька жінка, чарівна ніжною, лагідною принадністю; а її брат Гастон, старший на чотири роки, високий, як батько, з вузьким, як лезо ножа, обличчям, був рудий, мав жорстокі, блакитні очі й вузьке уперте чоло. Спіймавши врешті Андре, він щосили шарпнув її за волосся.

— Ой, недобрий! Нажени його, Ноно! — плачучи, кричала Андре, ховаючись за спідницю гувернантки.

Але Нора відштовхнувши наляляла її ж таки:

— Мовчи, Андре! Вічно тебе хтось б'є, це нестерпно.

— Я йому нічого не казала, я читала, — крізь сльози пояснювала дівчинка. — Він видер у мене книжку, а тоді кинувсь на мене... Тоді я втекла.

— Вона дурна, вона ніколи не хоче гратися, — реготавсь Гастон. — Це тобі ж на користь, як я тягаю за волосся, воно довше буде.

Гувернантка й собі зареготалася, їй це видалося

дуже смішно. Він у неї ніколи не був винуватий. Вона припускала, щоб він панував над обома сестрами і, як згодлива дівчина, охоче терпіла, коли він зачіпав навіть її саму: встромляв холодну руку їй за спину або вискакував їй на плечі.

Мат'є це все здивувало й навіть обурило.

Раптом увійшов доктор Бутан. Маленька Андре, що любила лікаря за веселу добрість, побігла йому назустріч і підставила своє чоло, уже потішена.

— Добридень, моя дитинко... Я зачекаю вашу маму, бо вона мене сьогодні вранці викликала телеграмою, але, здається, ще не повернулася додому. А втім, я прийшов трохи раніш... Еге! Мат'є, голубе, то й ви також тут?

— Атож, чекаю на мос'є Сегена.

Вони приязно потиснули одне одному руки. Тоді доктор, що поглядав скоса на Нору, повернувся до неї, питаючи, чи не хора мадам Сеген, що отак викликала його телеграмою. Гувернантка сухо відповіла, що вона не знає. А коли він її ще взявся розпитувати, турбуючись про Люсі, бо не бачив її тут з Андре та Гастоном, Нора кінець-кінцем сказала йому:

— Люсі лежить.

— Як так, лежить? Значить, це вона хора?

— О ні, вона не хора.

Доктор знов кинув на Нору гострим поглядом, що наче хотів зазирнути на дно її душі. А тоді облизив її розпитувати.

— Добре, я почекаю.

Нора нарешті пішла з кімнати, виштовхавши Гастона та Андре. Видко, її бентежив і дратував погляд Бутана, що поглядав на неї й на дітей, аж доки не зачинилися двері.

Тоді лікар повернувся до Мат'є. Якусь хвилину вони мовчки дивилися одне на одного. Вони похитували головами, бо обое знали. Доктор заговорив перший півголосом:

— Ну? Що ви скажете про цю панну? Мені, друже мій, від неї мороз іде поза шкірою. Ви приглядалися до її вуст та очей? Це все дуже гарне, але ніколи я

не бачив гріха, що так виразно був би виявлений в блискучій красі тіла... Будемо сподіватися, що я помиляюся.

Знов запанувала мовчанка. Бутан і собі обійшов кімнату і коли він повернувся, то махнув рукою, показуючи на занедбаність, наче хотів сказати, що навіть стіни свідчать про жалюгідну катастрофу, яка загрожує завалити цей дім.

— Це було неминуче. Правда ж, і ви це передбачали, стежили за фазами розвитку?.. Я знаю, з мене сміються, мають мене за тихого божевільного, за лікаря-спеціаліста, що не бачить нічого і ніколи за межами своєї спеціальності. Та що ви хочете. Якщо я впертий, то це тому, що маю рацію. От хоча б Сегени. Хіба ж не ясно, що все лихо пішло від отого перекручування природи, коли розбещені, нервові чоловік з жінкою вперлися таки не мати більше дітей. Можна сказати, що від тої самої хвилини сім'я вже йшла до загибелі. Мимохіть, у забутті, вони таки дитину породили — і ось вам чоловік розбещений, збожеволілий через безглузді ревності, а ось жінка побита, занедбана, покинута на найгірші небезпеки. Між такими натурами, що невпинно псували собі нерви, отруювалися, шукали у світському житті подразнень найгіршого ґатунку, неминуче мала зчинитися люта боротьба, неминуча була подвійна зрада. Насуває цілковитий розклад, бо таке саме перекручення всюди, нечувані, неприродні сексуальні стосунки поширюються, множаться. Тепер у Сегенів уже вчотирьох вправляються у всяких перекрученнях... Я таки на це лютий! І як розказую вам, то не тому, що маю претенсію чогось вас навчити, а просто так мені легше.

Такий лагідний звичайно, Бутан тепер справді розсердився. Хоч він говорив стиха, слова звучали гостро, з великою силою.

— Зчинили великий галас з приводу сучасного нашого неврозу, виродження, з приводу тендітності наших дітей, що з'являються на світ від хорих, знервованих, одурілих жінок. Але, між усіма іншими, слаб-

шими причинами, обдурювання природи є перша, найбільша причина, це воно отрує життя в самому джерелі! Адже ці перекручення, загальні, навмисні, вперті, вихвалені, призводять до собачої старости, вигублюють нас!.. Ви ж зміркуйте! Не можна безкарно обманювати орган тіла. Уявляєте собі шлунок, що його раз-у-раз драчили б принадою, якої не можна перетравити, викликали б приплив крові до нього, ніколи не даючи чогось поживного? Кожна функція, як її використовується ненормально, може бути небезпечна. Ви нервуете жінку, ви задовольняєте в ній тільки потреби спазми й на цьому зупиняєтеся. Ви задовольняєте жагу, хоч це тільки принада до розмножування, і не погоджуєтеся на запліднення, хоч воно є мета, конче потрібний і неминучий акт. І ви здивовані, що в цьому обдуреному організмові, який функціонує не за призначенням, зчиняється страшенне безладдя, розклад, занепад... А ще додайте, що як чоловік дурив природу, то коханець ще й поготів. Це немов змагання, це завжди так. Відколи страх мати дитину не вгамує апетитів, орган починає надуживати насолодою, через це виснажується. Я бачив випадки несамовитості сексуальної, неймовірної брутальності. Безумовно, я не наслідуюся вимагати від людей мудрості тварин, що мають свої сезони. Але не можна ж таки отак нещадно засуджувати на смерть дітей, хай хоч час-від-часу якесь дитинча дозріє, щоб відновити занедбану функцію. Скільки я бачив жінок хорих, дражливих, розбитих через ці вічні силкування перекрутити природу, і як швидко вони видужували від єдиної вагітності! І бачив деяких, що до них знов поверталися всі їхні хвороби, скоро вони відмовлялися жити нормальним життям!.. Бо ви ж, друже, розумієте, в цьому вся причина. Обдурена природа бунтує. Що більше всяких способів, що більше перекручування, то нація гірше знесилюється й деградує. Звідси походить наш теперішній невроз, наше наступне фізичне й психічне банкрутство. Гляньте-но на наше жіноцтво, порівняйте його до колишніх дужих молодниць. Наші жінки безполі, вони тремтять, розгублюються — і це

ми зробили їх такими нашим поводженням, нашим мистецтвом, і літературою, нашим ідеалом обмеженої сім'ї, де все приносять в жертву несамовитій жадобі грошей та владі. Смерть дитині — це значить смерть жінці, смерть нам самим, усьому, що є радість, здоров'я, сила! Скажіть, чи траплялося вам колись виразніш відчувати майбутню загибель громадянства, як тут, у цьому домі, у цій кімнаті, повній цяцьок, властивих розкошам часів занепаду? Хіба ж ми тут не споглядаємо сучасну драму деморалізації через огиду до життя, через навмисну, уславлену неплідність? Навіщо жити, коли кожна новонароджена істота — новий нещасний? Спроби обдурити природу вже довершили тут своє руїнницьке діло, сварка в ліжку зруйнувала сім'ю, чоловік в один бік, жінка у другий, і ось трое дітей доручені цій дівчині, гувернантці, що здатна на все погане, на яку хоч авантуру. Ах, бідолашні діти! Мені їх найбільше шкода, коли я сюди приходжу, мені за них серце крається!

Притишивши голос, Бутан казав, як він любить маленьку Андре. Вона така гарна, така ніжна, така особлива, аж її мати часом жартома каже, наче мамка Катіш, вигодувавши Андре своїм молоком, повернула її на свою дочку, на таку свійську тварину, як і сама Катіш. Надто, мовляв, Андре слухняна, завсіди спокійна, весела й навіть не обурюється на брата, хоч той завсіди її дрочить. Гастон Бутанові не подобався, бо був грубий, дурнуватий, з обмеженим розумом. Він наслідував свого батька щодо вишуканості, але був ще впертіший та сухіший, егоїстично певний своєї вищості, за яку, на його думку, навіть сперечатися не можна було. Але найцікавіша докторові була Люсі, що їй вже виповнилося 12 років, бліда, тоненька, ніжна дівчинка, з ясенорусявим волоссям і блакитними, мрійними очима. Всупереч усім сподіванкам, вона зарано зформувалася і тому просто була захоріла від страху та огиди перед цівкою крові, що зробила з неї жінку. Бутан її вилікував і відтоді стежив, спостерігаючи в ній надзвичайно цікаве явище: чимраз більшу огиду до всякого тілесного почуття,

своєрідний ранній містицизм. Їй, наприклад, ввижалися надзвичайно живі образи янголів та дів неземної чистоти та незайманости. Усе живе, все, що ворушилося,—мурашник, рій бджіл, гніздо з маленькими, ще голими пташенятами,—було їй бридке, вона страждала від такого видовища, її в'ялило. Своїм звичаєм, жартуючи, Бутан казав, що оце справжня дочка песимізму своїх батьків, бо живе, гаряче, плодюче тіло її жахало.

Коли це раптом влетіла, немов на крилах вітру, як і звичайно, Валентина. Вона, як завсіди, спізнилася, бо її затримав непередбачений випадок. На 36 років Валентина залишалася тою самою білявкою без віку, була така сама струнка й жвава, як до народження Андре, так само догори зачісувала своє тонке, пухнасте, русяве волосся. І личко було таке саме худеньке з тонкими рисами. Лікар казав, що вона щасливіша від інших, бо тільки підпікалася та підсихала на вогні своїх пристрастей.

— Добридень, мосьє Фромане... Добридень, докторе... Ах, докторе! дуже прошу мені пробачити. Уявіть собі, я ж зайшла до Мадленської церкви послухати там початок релігійної бесіди абата Левасера, і думала собі, що зараз же піду звідтіля, бо я ж вам призначила побачення; і от забула про вас, так полонив мене абат. О, він мене полонив усю чисто, в мені нічого свого не лишилося.

Вона зводила очі й була у захваті. Проте, вона вважала, що абат недосить палкий, він погоджувався з сучасними ідеями, бо вважав за можливу згоду між релігією та наукою.

Бутан посміхаючись перебив їй мову:

— То у вас знову почалися невралгічні болі?

— У мене? Ні, ні! це не для себе я вас запросила, а для Люсі, вона бо мене дуже турбує. Я цієї дитини більше не розумію! Уявіть собі, що сьогодні вранці вона відмовилася встати! Як мені це сказали, я пішла до неї; а вона спочатку мені нічогосінько не відповідала, просто відвернулася до стінки, а тоді на всі питання тільки десять разів повторила, що хоче йти в черниці,

і без ніяких пояснень. Обличчя бліде, пополотніле, очі нерухомі... Що ви думаєте про цю нову примху?

— А чи не трапилося,—спитав доктор,—чогонебудь цієї ночі або вчора ввечері?

— Цієї ночі? Ні, я нічого такого не чула... А вчора ввечері й поготів. Увечері було все тихо. Я була тільки сама одна вдома, я не виходила. Наш друг Сантер ще зараня прийшов до нас на чай. Ми поцілували дітей і втекли з ним до моєї маленької вітальні, бо діти дуже пустували... Мабуть, вони полягали спати, як звичайно.

— А вона ж спала? Може на щось скаржилася?

— Я не знаю. Так наче її нічого не боліло. Я не думаю, що вона хора. Ви ж розумієте, що якби в мене була хоч найменша тривога, я б з дому не вийшла. Втім, я тільки хотіла з вами порадитися, бо мене мучить її впертість. Не хоче з постелі вставати! Ходім до її спальні, докторе, відчитайте її добре й поставте швидше на ноги.

Тут повернувся й Сеген. Він почув останні слова своєї дружини й тільки мовчки потиснув руку Бутанові. Валентина покликала доктора йти з собою. Тоді Сеген і собі почав перепрошувати Матьє.

— Пробачте, будь ласка, мосьє Фромане, що я змусив вас чекати. У мене кінь захорів, надзвичайний бігун, що на нього я покладав великі надії. Та тепер усе йде на гірше... Давайте говорити про нашу справу, я в ній також зазнав невдачі.

Він дуже лютував на Лепельєра, що вимагав за свій клин, за кілька гектарів пісків, таку божевільну ціну, що годі було з ним торгуватися. Тепер мельник виявляв приховану лютість на тріумф Матьє. Лепельєр був певний, що на великій пустці, де споконвіку росли тільки терни, ніколи й колос пшениці не зросте, а тепер там збирали чудові жнива. За це мельник ще гірше зненавидів землю, він обурювався на цю несправедливу мачуху, вона була така жорстока до нього, селянського сина, і така прихильна до цього городянина, що немов з неба впав і тепер тільки підбурює всю околицю. Він глузливо заявив Сегенові,

що тепер пісок треба продавати на вагу золота, бо вже з'явилися такі чаклуни, що їм і на камені хліб родить.

— Знаєте, я ж завдав собі клопоту, сам їздив до нього. Колись він сам мені пропонував за дурничку отой свій шматок землі, але я, звісно, не хотів його купувати, бо сам хотів збутися того маєтку. А тепер він дозволяє собі ще з мене сміятися, доводячи, що я тоді наробив дурниць... Я б йому мордачів надавав... Та в нього ще дочка знайшлася?

— Так, Терезочка,—відповів Мат'є, сміючись, бо наперед був певний, що цей торг ні до чого не призведе.—Його ще торік спіткало, як він каже, це лихо. Він ще й досі не пересердився, винуватить за це свою жінку, а тоді все громадянство, всіх святих і навіть самого бога милосердого. Він дуже бундючний та мстивий.

— Ще й який. Я, мабуть, його страшенно образив, що не дуже то захоплювався отим його хлопчиськом Антоненом, як він мені розповідав, що той блискучо кінчив Жанвільську школу, щось, здається, дванадцяти років. Там його сина. здається, за якесь чудо мали.

Мат'є посміювався:

— Оце так! Ну, то не дивуюся з вашої невдачі. Колись я їм був порадив віддати Антонена до агрономічної школи, то й чоловік, і жінка мене мало не побили. Вони мріють з нього пана зробити.

Справа не вигоріла і Сеген зажурився, бо доводилося зректися сподіванки продати Мат'є решту землі, крім тридцяти десятин болота на західнім краю узгір'я. На ті тридцять десятин купча була вже готова, вони її зараз же підписали. Залишилися непродані тільки дві ділянки. Одна майже на сто десятин лісу простягнулася до Лільбону; друга ділянка — це були піски по дорозі на В'єбур, що в них клином врізалася Лепельєрова земля, відділяючи їх від Фроманового маєтку.

— Я б вам дуже згідно продав, як би ви купили,—повторював Сеген, що дуже потребував грошей.—Але з вас мудрець, я знаю, що вас не переконаєш,

бо ви ж рішили вичікувати й скоряєтеся тільки перед потребою, що з'являється на другий день після перемоги... Ну, бажаю щастя, це в моїм інтересі.

Їхні відносини були такі самі коректні, трохи навіть напружені, отже вони тільки потиснули одне одному руки. Раптом відчинилися двері, хоч слуги не доповідали ні про якого нового відвідувача.

— Ага, то це ви, — спокійнісінько мовив господар дому. — А я думав, що ви на генеральній репетиції вашого приятеля Мендрона.

Це ввійшов Сантер, посміхаючись утомленою усмішкою людини, що їй щастить. Він став гладкий, розбух від успіхів; гарні карі очі мали той самий улесливий вираз, а ретельно викохана борода й вуса трохи маскували негарні вуста. Сантер один з перших носом почув, що романи з темами із спальні, холостяцькі пригоди вже сходять з сцени. Отже він приєднався до Валентини в її релігійному захопленні й почав писати повісті з довгими розмовами, де тріумфував владний дух католицизму, бо знов запанувала така мода. Але це тільки збільшувало його зневагу до людської отари.

— О, Мендронова п'єса! — відповів він. — Ви не уявляєте собі, що це за банальщина! Знов зрада в подружжі, це ж треба абсолютно не мати смаку! Просто неймовірно, чому публіка, яку частують такими дурницями, нарешті, не обуриться! Наші нікчемні психологи, що так упевнено ховають струпішіле західноєвропейське громадянство, мабуть, і справді погноїли його, коли воно може так агонізувати в болоті... А я не міняю своїх поглядів. Єдиний є найвищий закон, це вбити бажання. І бог знищить світ, щоб запанувало щастя.

Помітивши, що Мат'є остовпіло видивився на нього, і мабуть пригадавши свою колишню роль романіста у чорнім фракку, що вів перед у цьому танці, ховаючи отой великий світ, що його він експлуатував, Сантер поквапивсь кінчити розмову, кинувши:

— Я втік з театру... Чудова погода, я в екіпажі, може поїдемо на виставку картин пастелістів?

— Е, ні, мій милий! тільки не я,—промовив Сеген байдуже.—Я б заснув перед отими постелями... Може, Валентина вільна?

І рух, яким він супроводив свої слова, віддавав жінку Сантерові з довірливістю чоловіка, що рішив нічого не помічати. У нападах огидних ревнощів він уже десять разів мало не вбив Валентини, закидаючи їй найпаскудніші зради. А згодом усупереч усякій можливій логіці, охоче терпів Сантера: мабуть, цей не йшов у рахунок, або принаймні Валентинин чоловік спочатку довгий час не вірив наочним доказам, а кінець-кінцем погодивсь з фактом. А надто відколи Сеген придумав повернути в дім коханця, щоб самому вільно жити, відтоді він дозволяв Сантерові приходити коли хоч, залишатися скільки забагнеться, виходити з Валентиною й повертатися з нею. Вони троє були тепер добрі приятелі й по-старому сміялися разом та дискутували на всякі теми з витонченою елегантною розчарованістю.

— Та й я не дуже то поспішаю дивитися пастелістів... Туди, чи де-інде. Сила в тому, щоб згаяти час до вечора. Мендрон просто замучив мене своїм першим актом... Господи! Які бувають безглузді дні.

— Якби то тільки безглузді! Сіріус хорий, це дезорганізувало всю мою стайню, не щастить та й годі!.. Швидше б уже кінець!

— Хіба? Та невже? Сіріус хорий! Бідний друже, як маєте охоту, то кінчаймо разом... Я насилу живу, не життя, а нудота!

— Та й я плюю на життя, мене від нього в'ялить. Фе, паскудство!

Запанувала мовчанка. А тоді Сантер ліниво почав знову:

— Отже, мій милий, більше сьогодні ніякого нещастя не сталося?

— Ні. Ще дахи не валяться мені на голову. Але й то ще буде.

— Та сподіваймося. А ота паскуда земля, що на ній аж кишить усякого життя, і досі крутиться... Сіріус хорий, це вже найгірше!

Мат'є це надокучило. Він підвівся й хотів іти, коли з'явивсь льокай, доповідаючи, що пані просить пана зараз же прийти до спальні мадмуазель Люсі, бо панночка вперлися й не хочуть слухатися. Сеген із властивою йому флегматичною іронією почав жартувати, запрошуючи з собою двох гостей, щоб вони допомогли йому, як він казав, заздалегідь переконати цю маленьку жінку, що чоловіки всемогутні.

А в спальні Люсі відбувалася дивна сцена. Дівчинка, лежачи на спині у своїм ліжку, закуталася в укривало аж до самого підборіддя й учепилася в це укривало двома руками, наче рішила боротися, не дати витягнути себе з ліжка, вона бо з нього більше не встане. Видко було тільки тонке, бліде, пополотніле личко серед розпущеного ясного волосся. А мрійні, блакитні очі вперто дивилися в стелю з виглядом суворої непохитності. Коли вона побачила, що ввійшла її мати з доктором Бутаном, тінь жахного страждання затьмарила їй очі, але вона й не ворухнулася, легкий подих худеньких грудей не підіймав навіть простирала. Якийсь час вона просто відмовлялася відповідати, лежала як нежива.

— То ви хорі, моя мила дитинко? Ваша мама казала, наче ви не хотіли сьогодні вранці встати... Що у вас болить?

Ні слова, ні руху. Люсі була, мов нежива.

— Ну, не добре ж отак турбувати своїх батьків, не впирайтеся, дайте мені змогу вам допомогти... Будьте милою дівчинкою, скажіть, що вам таке. Може, вас болить живіт?

Вона вуст не розтулила, пальцем не поворухнула, мов нежива.

— Я таки мав вас за куди розумнішу. Ви ж нам усім завдаєте турботи... Мені ж треба знати, щоб вас вилікувати.

І коли доктор підійшов до постелі і зробив вигляд, що хоче взяти її за руку, вона так міцно обтупила шию укривалом, так затремтіла вся у відразі, що Бутан відмовився помацати її пульс, не хотівши робити насильства.

Валентина, що мовчки чекала, розсердилася.

— Справді, моя миленька, ти зловживаєш нашим терпцем, це просто якесь божевілля, і я, нарешті, покличу твого батька, хай він тебе покарає... Ото від ранку ти прилипла до свого ліжка й навіть не хочеш сказати нам, що тобі таке. Хоч говори, розкажи нам що тобі, аби ми знали, що робити... Може, тебе хто скривдив?

Але Люсі лежала так само нерухомо, мов нежива, і тоді мати на пораду доктора покликала Нору, гувернантку, щоб він міг сам розпитати її. Коли огрядна білявка увійшла в кімнату, Бутан помітив у Люсі таке саме здрігання від обурення, як тоді, коли він хотів узяти її за руку, таку саму потребу кудись втекти, сховатися від усіх.

Нора стала в ногах ліжка і з спокійною усмішкою відповідала на лікареві запити. В чудових очах цієї пишної самиці світилися безглуздя й безсоромність.

— Та я, мосьє, нічого не знаю. Звісно, не я ж вкладаю дітей спати. Вчора ввечері мадмуазель Люсі була наче здорова. Вона лягла, мабуть, як звичайно, попрощавшись в маленькій вітальні з мамунею, бо в них були гості. А я так само, як і щовечора, тільки зайшла на хвилину до цієї кімнати, щоб побажати їй надобраніч. Що ж ви хочете, щоб я вам сказала? Я нічого більше не знаю.

Говорячи, Нора весь час пасла дівчинку своїми очима без жадної ніяковости. У неї був зухвалий вигляд, наче вона була певна, що Люсі нічого не скаже, що вона не може сказати нічого. Прихована веселість, немов на згадку про щось кумедне, зморщила в усмішку її вуста, відкриваючи білі зуби молододі вовчиці. Та це було занадто. І коли ясноблакитні очі дитини, вперто прикуті до стелі, глянули вниз, стикнулися з цим глузливым упевненим поглядом, що дививсь на неї, дівчина конвульсійно розридалася.

— О! лишіть мене, не говоріть до мене, не дивіться на мене! Я хочу в черниці! Я хочу піти в черниці!

Ще вранці вона кричала ці слова, це був крик

пéредчасно-достиглої жінки в цій дитині, що їй бридка та осоружна була її стать. І вона вигукувала це з новим завзяттям, кричала без упину. В її впертім небажанні встати з ліжка, показати комусь хоч би голу руку виявлялася рішучість, з огиди до фізичних почувань, поховати себе живцем, вмерти для світу своєю тілесною істотою. Вона хотіла б, щоб спустили за-слонки, аби світло денне не світило на неї. Їй хотілося бути завсіди на самоті, не чути теплої близькості іншої істоти, поринути в небутті мэгили, бо жахалася й гидувала життям, життям навколо себе й у собі самій.

— Хочу до монастиря! Я хочу в черниці!

Тоді Валентина, гадаючи, що Люсі причинна, послала по Сегена; чекаючи на нього, вона по-матірньому, з великою гідністю почала умовляти дочку.

— Справді, ти призводиш мене до одчаю. У твоїм віці ще рано отак говорити про монастир, наче в твоїй сім'ї тобі все завдає самої тільки муки та журби. Я вважаю, що завсіди виконувала свій обов'язок, на щастя, я не маю за що собі дорікати... Адже ти знаєш мої глибокі релігійні почуття, я й тебе виховала у шані до нашої віри, отже маю право тобі сказати, що ти бога гнівиш, домішуючи його до примх дитини... До монастиря приймають тільки слухняних і богові невгодні дочки, що ображають своїх матерів, хоч бачили від них тільки добрі приклади.

Тепер Люсі дивилася просто на свою матір. І в міру того, як та казала, бідні очиці невинного дівчатка, ображеного у своїй манії божественної чистоти, широко розплющувалися від жаху. У них був вираз лютого страждання, розбитої пошани, знищеної ніжності, усе горе маленької дитячої душі, що в ній зруйновано доччину віру в матір.

На цю хвилину ввійшов Сеген разом з Мат'є та Сантером. Коли Валентина пояснила йому, що сталося, апелюючи до його батьківського авторитету, в куточках його вуст була звичайна іронічна усмішка, що наче казала: „що ти хочеш, моя мила? Ти так погано їх виховала, що тепер у них з'являються най-

дурніші примхи“. Коли мати скінчила, батько повернувся до доктора, але той рухом відмовивсь казати, бо дівчинка не дозволяла себе оглянути. Сеген по-блажливо посміхнувся до Нори, побачивши, що вона, як і він сам, сміється з цієї кумедної сцени. Він, здавалося, хотів уже взяти за свідка Мат'є, перше ніж розсудити діло, коли Сантер, хотівши миру, подумав, що все можна залагодити жартами.

— Що таке? Моя маленька Люсета, невже це правда, що мама розповіла? Е, ні, ні! Вона помиляється, з тебе дуже розумна дівчинка... Ну, давай, я тебе поцілую, а ти поцілуєш мене, та на цьому й кінець буде. Я скажу татові й мамі, щоб тобі пробачили.

Він голосно засміявся, підійшов і нахилився. Але побачивши це чоловіче обличчя, це тіло, великі блискучі очі, товсті вуста, Люсі почала борсатися, виявляючи несамоовитий жах та огиду:

— Не підходьте, я не хочу... Ой! Не цілуйте, не цілуйте мене!

Не звертаючи уваги на її опір, Сантер таки хотів, наче граючись, її поцілувати, сподіваючись переламати цим її примху.

— Чому ж би мені не поцілувати тебе, Люсето? Я ж тебе щодня цілую.

— Ой ні! Я більше не хочу... Лишіть мене, змило-сердьтеся!.. Ой, ні! Ой, ні! Тільки не ви! Ніколи більше!

Не зважаючи на її крик, Сантер хотів довести жарт до кінця. Тоді Люсі підвелася й відкинулася назад, уникаючи його вуст, наче це жевріло червоне, розпечене залізо. Злякана, розгублена, ратуючи свою незайманість, дівчинка відкинула укривало, показуючи свої худенькі плечки, тоненьке тіло ледві зформованої маленької жінки. Вона тремтіла від жаху, несамоовитого жаху перед мерзенністю цього світу, щось белькочучи крізь ридання.

А як він її таки вхопив, таки обіймив і почав цілувати, Люсі від огиди виказала, нарешті, ганебну таємницю, що через неї вона від самої ночі була німа.

й холодна мов крижинка, таємницю, що через неї з-
тялася більше не жити.

— Не цілуйте мене! Ніколи, ніколи більше!..
Я ж вам кажу, що бачила вас, вчора ввечері, у ма-
ленькій вітальні, з мамою... Ох, бруд, бруд!

Сантер пополотнів і відсахнувся. Наче з стелі впав
холод і мовчанка могили. Усі скам'яніли, і єдиного
руху не зробивши, щоб запобігти неминучості, чекали,
як станеться непоправне лихо.

Задихаючись, в одчаї, Люсі казала:

— Це Ноно... Як я вже поклалася спати, вона по-
кликала мене, щось кумедне показати... Вона прокру-
тила велику дірку в дверях і тішиться, увечері під-
глядає... А я гадала, що то Гастон з Андре пустує,
я туди пішла, боса, в самій тільки сорочці. І я побачила.
Ой, що я побачила!.. Ой, я надто нещаслива, пу-
стить мене у черниці, зараз, зараз у черниці!

Вона впала на ліжко, щільно загорнулася укрива-
лом, наче саваном, повернулася до стінки, не хотівши
нічого чути, а ні бачити. І коли спинилося тремтіння,
що перебігало по її тільцю, вона була мов нежива.

Від цього раптового привселюдного викриття, ще
й з таких вуст, Сегенові очі налялися кров'ю, в ньому
пробудилися несамовиті ревності, коли він жадав
убивства; і нехтуючи Сантера, що аж посинів, він
уже був повернувся до Валентини з таким загрозли-
вим виглядом, що Мат'є разом із доктором хотіли
вже втрутитися. Але таки тої ж хвилини, на їхнє
здивування, він опанував себе, глузлива зморшка знов
лягла на його вуста, коли він глянув на Нору, що
стояла в ногах ліжка. Вона трохи зблідла від неспо-
діванки, що дитина насмілилася все розповісти, а втім,
вигляд мала такий самий зухвалий, навіть визивний.
Тільки Валентина, хоч яка зіпсована була в ній кров
стародавніх Вожелядів, мала відвагу з гордовитою
владністю висловити обурення.

Підійшовши до гувернантки, вона просто в вічі
сказала їй:

— Це мерзота, мадмуазель, оте, що ви вчинили.
Останній дівці з найгіршого дому розпусти не спало б

на думку вчинити таке, так по-дурному, так паскудно забруднити дитину, зруйнувавши всю шану й кохання матері й дочки. Або ви хора, або найгірша з усіх негідниць... Геть звідси, я вас виганяю.

Аж тоді Сеген, що досі мовчав — а ні пари з вуст — зволів втрутитися і заявити, що він господар хати. Посміхаючись, він сухо мовив:

— Пробач, моя мила, але я не хочу, щоб Нора забиралася. Вона лишиться... Звісно, ми не будемо перевертати весь дім навиворіт, міняти свої звички, які нам доводили, зашораз, коли в цієї причинної Люсі вночі будуть кошмари. Ви їй, докторе, рицини дайте та пропишіть добрий холодний душ. І щоб мені не було більше отого манячіння, отих снів у яві, бо розсерджуся.

Коли Мат'є за кілька хвилин після того опинивсь на тротуарі разом з доктором Бутаном, який тільки записав Люсі мікстуру для заспокоєння нервів, вони потиснули одне одному руки. Бутан, сідаючи в свій екіпаж, тільки сказав:

— Ну, сталося? Хіба ж це не той самий занепад, який я щойно пророкував?.. Громадянство агонізує в зненависті до нормального здорового життя! Усе гине, багатство марно йде на вітер, сім'я обмежена, спаскуджена, розвалена! Найгірша розбещеність призводить до остаточної руїни, дванадцятилітні дівчатка — гістерики містики, з дочасною огидою до плодючості, мріють умертвляти тіло своє в монастирі!.. Еге, у нас такі добрі справи, ці негідники таки справді світ за-напасть!

У Шантбле Мат'є й Мар'яна творили нове життя, процвітали, множилися й протягом наступних двох років вони знов були переможцями у вічній боротьбі життя проти смерті. Невпинне зростання сім'ї й родючих нив було наче втіленням їхнього існування, їхньої радості та сили. Палка жага охоплювала їх полум'ям, божественне бажання запліднювало їх, завдяки їхній здатності кохати, бути чистими й здоровими. А решту робила їхня енергія, охота до діяння, спокійна відвага в неминучій праці, що створює

й регулює все на світі. Але протягом цих двох років перемога залишилася за ними ціною запеклої боротьби. В міру збільшення маєтку потрібний був чимраз більший оборотний капітал, більше було клопоту. Проте, старі борги потроху були вже сплачені, отже з'явилася змога відмовитися від системи товариства, коли кредитори брали участь у прибутках, бо на цьому Мат'є мав великі втрати. Тепер тут був один голова, патріярх, що мав на думці одне: створити маєток для своєї родини, без інших помічників та спільників, крім власних дітей. Він здобував для кожного з них поле й таким чином створював батьківщину для свого народу. Згодом може багато з тих пташенят, вбившись в пір'я, розлетяться по світі; проте коріння їхнє завжди залишиться в маєтку, незалежно від того, який буде їхній соціальний стан. Отже на цей раз маєток набагато збільшився, бо придбали останню ділянку багнища і вже зорали все узгір'я більш, як на сто десятин. Хай з'являється на світ дитина, для неї буде їжа, колосся наливалось для її хліба насущного. Як роботи коло висушування болота закінчилися і воду останніх джерел відвели на піщані схили, то наступної весни розорана, висушена рівнина на узгір'ї являла собою прегарне видовище. Наче застелена зеленим килимом, що простелився на всі боки ген-ген у долину, вона віщувала добрі жнива. Це видовище винагороджувало за всі сльози та турботи перших часів роботи.

І попліч з Мат'є в його творчій роботі робила своє діло плодючости й Мар'яна. Тепер з неї була правдива фармерка, вона допомагала господарювати, вела всі розрахунки й керувала самою фермою. Вона залишилася чарівною обожуваною дружиною, яку запліднювала божественна жага, матір'ю, що, породивши дитину й вигодувавши її своїми грудьми, перетворювалася на виховательку та вчительку, передавала дитині свій розум і своє серце. „Несуща курка завжди добре курчата водить“, — казав про неї з доброю усмішкою доктор Бутан. Родити дітей — фізіологічна здатність, що їй, безперечно, має сила жінок; але не завжди буває так щасливо, щоб у жінки ця здатність

збігалася з великим моральним здоров'ям, потрібним для доброї виховательки. Весела й розумна мати пишалася з того, що лагідністю та ласкою може що хоч зробити з своїх дітей. Її слухалися, їй корилися, вона була оточена просто якимось культом, бо була дуже вродлива, дуже добра й дуже кохана. А втім, її робота була не легка, адже дітей було вже восьмеро. Малі діти — малий клопіт, великі діти — великий клопіт. Та як і до всього, до чого бралася, Мар'яна й сюди вносила великий лад; старшим вона передавала частину своєї ніжної влади, доручила їм доглядати молодших і виходила з найгірших утруднень тим, що завсіди в її царстві панувала правда й справедливність. Старшим синам, Блезові та Дені, вже виповнилося по сімнадцять років, Амбруазові було мало не чотирнадцять; вони потроху вже виходили з-під її впливу, ними керував найбільше батько. Але оті п'ятеро, починаючи від одинадцятилітньої Рози й до дволітньої Люїзи, з Жерве, Клер та Грегуаром між ними, ці малюки, по два роки різниці у віку, — лишалися так само її командою. Коли одне пташеня вбиралося в пір'я й вилітало з-під її крила, на його місце було вже нове. На цей раз, коли минуло два роки, Мар'яна породила знов дочку, Мадлену, свою дев'яту дитину. Пологи були нормальні, дарма що за десять місяців перед тим у Мар'яни від перевтоми був викидень. Отже, коли Матьє побачив, що його дружина вже встала і з маленькою Мадленочкою на руках знов посміхається до нього, він палко поцілував її й, не зважаючи на лихо та горе, якого зазнав, знов святкував перемогу. Знов дитина, нова запорука багатства й потужности, нова сила, подарована світові, нове поле, засіяне для майбутнього.

І це була невпинна велика робота, благодатна робота, робота плодючости, що поширювалася завдяки землі й жінці, переможницям розкладу. Це плодючість створювала засоби існування для кожної нової дитини, кохала, бажала, боролася, працювала, через страждання невпинно йшла до чимраз ряснішого життя, певнішої надії.

IV.

Минуло ще два роки. І за цей час у Мат'є з Мар'яною народилася ще дочка. На цей раз, разом із зростанням сім'ї, маєток Шантбле також поширився, на схід по горі; куплена була вся решта лісу аж до далеких фарм, Марейльської та Лільбонської. Тепер уже Фроманам належала вся північна частина маєтку, щось зо двісті гектарів лісу, прорізаного широкими просіками, зв'язаними між собою системою поперечних шляхів. Ці просіки були зрошені й перетворилися на пишні луки, де можна було відгодовувати худобу, розводити її на заріз. Усе це було здобутком непереможного життя, плодючість чимраз ширше розливалася під сонцем; праця робила своє творче діло невтомно, не зважаючи на перешкоди та страждання, надолужуючи втрати, щогодини вливаючи в жили світу більше енергії, здоров'я та радости.

Відколи Фромани стали завойовниками, що поволі створювали собі маленьке царство, набували багатство в його найпевнішій формі, себто в землі, Бошени більше не сміялися з екстравагантної ідеї осісти на селі селянами-аматорами, випадковими хліборобами, як колись вони називали Фроманів. Бошени звикли схилитися перед кожним успіхом і тепер вони були здивовані й мали вже Фроманів за багатих родичів, поводилися з ними дуже чемно, часом навіть їх відвідували. Бошени вдавали, наче просто захоплюються кипучим життям фарми, де все свідчило про процвітання.

В одні з таких відвідин Констанс здибалася з мадам Анжелен, давньою своєю пансіонською подругою. Проте, вони й перше часом здибалися. Молоде подружжя, що за десять років перед тим приїхало до Жанвілю, який спокусив їх своїми лісовими пущами та степами, де можна було насолоджуватися коханням і жадібно цілуватися в холодку гаїв та живоплотів, купило собі, нарешті, в кінці села невеличкий будиночок і проживало там улітку. Але вже не було колишньої ніжної безтурботності, Мадам Анжелен

виповнилося тридцять шість років. Уже шість років тому вони з чоловіком, додержуючи свого слова, покинули жартувати коханням, жили, як справжнє подружжя, а не як коханці, що вдаються до штучних способів. Вони були певні, що ось-ось знайдеться дитина. Та дитини не було. Дарма вони її прагнули з усім палом, який мали одне до одного, їхні обійми залишалися неплодні, наче це була кара за їхній довгочасний егоїзм у насолоді. Тепер у них у хаті панували дедалі гірші сум та нудота. Чоловік так само скидавсь на гарного мушкетера, та волосся вже бралось сивизною, а очі починали недобачати. Він у розпуці казав, що скоро не зможе й віял розмальовувати. А жінка, що колись так весело сміялася, тепер була настрашена сліпотою, що загрожувала чоловікові, вона леденіла від мороку та тиші, що опановували й охолоджували їхнє родинне вогнище.

Мадам Анжелен і Констанс зустрілися знов добрими приятельками і тепер, коли першій з них доводилося бувати в Парижі в яких справах, вона часто заходила до Констанс на чашку чаю о четвертій годині, чекаючи на поїзд. Ото колись, як вони були вдвох, мадам Анжелен дуже розплакалася й розповіла Констанс таємницю своєї скорботи.

— Ах, моя мила, ви й не знаєте, як ми страждаємо! У кого є хоч одна дитина, той уявити собі не може, яке це лихо для подружжя, коли воно не може мати а ні однісінької дитини, дарма що хоче її, о! хоче всіма своїми силами! Мій чоловік — небога й досі любить мене, але я бачу, він певний, що це з моєї провини, і мене це вражає в саме серце. Я часом цілими годинами просто ридаю. Моя провина! Хіба ж можна запевняти, чия провина — чи то жінчина, чи може чоловікова? Та я йому цього не кажу, він просто збожеволів би. А якби ви побачили, як ми вдвох сидимо в нашій порожній хаті, такий невеселій, надто відколи чоловікові очі псуються, і він завсіди такий похмурий! Ми б ладні всю кров віддати, аби тільки була дитинка, бігала б, тупотіла ніжками, зогрівала б

наше серце, тепер, коли життя стигне і навколо нас, і в нас самих!

Констанс здивовано видивилася на неї.

— Що це? Вам же тільки тридцять шість років, невже ви не можете дитини мати? А я завсіди гадала, що як хто хоче собі дитину вродити, то й вродить, а надто така здорова, огрядна жінка, як ви... Адже є й засоби до того, по газетах багато всяких оголошень.

Мадам Анжелен знов тяжко заплакала, їй слъози аж дух забирали.

— Ви мене силуете вам усе розповісти... Ох, лишенько, та я ж, голубко, уже три роки лікуюся. Ото вже півроку мене лікує одна акушерка на вулиці Міроменіль. Я тому цього літа так часто вас відвідую, що приїжджаю до неї на огляд. Та чую тільки самі обіцянки, а помочі ніякої... Сьогодні вона була щиріша, як звичайно, і, здається, вона й сама вже втратила всяку надію. Тим то я й не могла тепер плачу втримати. Пробачте мені.

А тоді, склавши руки в палкому пориванні, скрикнула:

— Боже мій, боже мій! І є ж щасливі жінки, що мають дітей скільки хоч! Та ось хоч би й кузина ваша, мадам Фроман. Як з неї сміялися, як усі її гудили, я сама перша! Ну, то я вже перед нею вибачилася, бо отак спокійно й переможно давати життя дітям, це ж так гарно, так велично! Я заздрю їй, ох, мила моя! Так же заздрю, що мрію колись увечері вкрати в неї одне з отих дитинчат. Вони ж у неї з'являються так природно, як рясна овоч на здоровім дереві!.. Боже мій, боже мій! невже це тому, що ми так довго вичікували? Невже ми обоє завинили, висушили гілля, бо не дали йому плоду принести, коли воно було повне соку?

На згадку про кузину Мар'яну Констанс похмурилася й похитала головою. Вона так само обурювалася, що та раз-у-раз вагітна. Це ж осудовище, колись таки Мар'яна буде каятися.

— Ні, ні, не вдавайтеся, моя мила, в іншу крайність.

Безперечно, це не жінка, це не мати, яка не потребує передусім дитини. Але ота Фроманівська банда, отой табун — ні, ні! Це сором, це божерілля... Звісно, тепер, коли Мар'яна забагатіла, вона може собі дозволиити бути необачною. Я визнаю, що це її вибачає. Але дарма! Я таки залишаюся тієї думки, що ви ще побачите, як вона чи рано чи пізно, буде жорстоко покарана.

Проте ввечері, коли мадам Анжелен пішла, її зізнання переслідували, турбували Констанс. Надто їй дивувало, що жінка її років не могла вже мати дитини, хоч хотіла того. І звідкіля цей подув льодового холоду, що часом пробігав по її жилах? Яке невідоме, який страх майбутнього отак торкалися її, зачіпали найглибші струни її серця? Але це було таке невиразне чуття, воно не набувало навіть форм передчуття, це тільки було легке інстинктовне здрігання на думку, що може її власна плодючість уже втрачена. Вона б не зупинилася на цьому, як би не знала вже колись ниючого болю на думку, що немає другого сина. Це було того дня, коли нещасливий Моранж, як громом уражений трагічною смертю своєї єдиної дочки, залишивсь на самоті. Відколи цей бідолаха все втратив, він жив у якомусь отупінні, одурінні. З нього тепер був дурнувятий чиновник, що тільки пильнує своїх обов'язків, виконуючи їх цілком механічно. Моранж дуже мало розмовляв, був чемний, пристойний, тихий, справляв вражіння людини розбитої, що вже ні про що не мріє й гадки не має покинути завод. Моранж там і досі працював за бухгалтера. Платню йому тепер підвищили до восьми тисяч франків. Ніхто не знав, що він робить з такими грошми, бо він жив надзвичайно скромним, правильним життям і не дозволяв собі ніякісінької зайвини або примхи. Тільки помешкання в нього було надто велике для одного. Він уперто тримався за цю квартиру, ревниво сидів там, зачинившись на ключ, у суворій самотності.

Ця безмежна скорбота хвилювала Констанс, зворушувала її так, аж вона першими днями ридала разом з Моранжем — а вона ж була не з тонкослізних.

Безумовно, вона тоді підсвідомо ставила себе в його становище, мимохіть думала, що могла б мати ще й другого сина. Ця думка відтоді не раз з'являлася в неї, коли її матірнє чуття мучилося невиразними страхами, коли її опанував нізвідти-нізвідси якийсь підсвідомий незрозумілий жах. А проте, її син Моріс, з кволого підлітка, якого треба було так пильно доглядати, тепер виріс на здорового дев'ятнадцятилітнього хлопця. Хоч він залишивсь трохи блідий, проте виглядав дуже добре; нещодавно він непогано скінчив школу і вже допомагав батькові керувати заводом; мати упадала коло нього усією душею, всі надії свої покладала на цього єдиного сина. Вона вже вбачала в ньому хазяїна фірми, певна була, що він поширить завод, що цей завод дасть йому владу короля грошей.

Це обожування сина, культ його, як героя майбутнього надто зріс, відколи його батько, щодня нижче падаючи, став для неї тільки бридкий та осоружний. Цей моральний занепад був логічно неминучий. Констанс не могла його затримати, вона фатально прискорювала його. Спочатку заплющуючи очі на перші зради свого чоловіка, що часом цілими ночами перебував невідомо де, з дівками, Констанс тільки хотіла одного: щоб він дехоч завдовольняв свої надто великі потреби, якими він її мучив. Крім того, вона таким способом хотіла уникнути небезпеки завагітніти від нього. А втім, довгий час вона ділила з ним ліжко, бо мала це за свій обов'язок, а також тому, що хотіла зберегти свого чоловіка, не дати йому зробити щось непоправне. Це було аж до того дня, коли розбрат у ліжку став неминучий. Чоловік дедалі ставав брутальніший, приносив з вулиці нові вимоги. Коли він по добрій вечері з грогом та сигарами приходив до неї, вона обурювалася, гидувала цим усім, бо залишалася холодна і вже хоріла через надуживання неприродними способами. Бошеніві виповнилося тільки сорок два роки, але він надто багато їв, пив і курив. Він розжирів, став ядушливий, з млявими вустами, важкими повіками. Він менше дбав про свою зовнішність, геть розпустивсь, грубо

жартував, повторював непристойні дотепи. А надто він занепадав через оті брудні гулянки на вулиці, що до них його завсіди тягнуло, в нього бо була жадібна потреба на жінок приступних, що віддаються без слів і без обмежень. Отже тепер, коли вдома його майже зовсім відлучили, він удався в вуличну розпусту найгіршого гатунку. Він ішов з дому на цілу ніч і вже навіть майже не вибріхувався. І як Констанс могла боротися проти цього, коли в неї вже не вистачало завзяття бодай хоч час від часу відбувати той осоружний обов'язок, щоб не пірвати остаточно з чоловіком? Вона відчувала своє безсилля і вже дала Бошенові цілковиту волю, хоч знала, в яким бруді розпусної насолоди він потопає. А найгірше, як для неї, було те, що поступінний розклад цього здоров'я, певна психічна й моральна дегенерація, до якої призвело його зловживання повіями, з якими він вдавався у сексуальні перекручування, відбивалися в розкладі підприємства. Заводові загрожувала небезпека. Колишній невтомний працівник, енергійний господар, тепер надто зажирів, втратив тонкий нюх до корисних об'єктів, не мав сили на широкі плани. Ранками він вилежувався у ліжку, по три й по чотири дні не бував у майстернях, не зважав на чимраз гірше безладдя та непродуктивні втрати. Тим то й баянс заводу, перше такий блискучий, тепер рік-у-рік показував гірші збитки. Отак кінчав цей егоїст, аматор насолоди, колись весело й галасливо діяльний. Він завсіди проповідував, що єдина сила людська — це гроші, капітал, збільшений удесятеро працею інших людей. І ось справедливою іронією життя, надмір грошей, надмір насолоди призводили його до повільного руйнування, до остаточної паралізованості імпотентів!

Констанс зазнала ще найгіршого вдару, після якого в неї залишилася потайна осоруга до чоловіка. З анонімних листів, з низької помсти вигнаної покоївки, Констанс довідалася про зв'язок свого чоловіка з Норіною, завідською робітницею, що завагітніла від нього й потайки породила сина, який потім зникнув незнати де. Навіть і тепер, за десять років, Констанс

Не могла згадати про цю брудну подію, щоб не обуритися всією своєю істотою. Безперечно, вона й сама не хотіла мати від Бошена цієї дитини, але яка неслава, яке паскудство, що він мав дитину від отої дівчини! Де вони діли хлопчика? Чи живий він? І де живе, серед якої мерзоти? Вона була тяжко вражена цим материнством розбещености й розпусти, цим материнством, украденим у неї самої. Аж самій їй дивно було, як боляче це їй обходило, бо вона ж сама, своєю волею, вперто зрекалася дитини. Здавалося, що відколи вона, з відрази до чоловіка, віддалилася від нього, матір у ній ще зросла, повна ревнивої ніжності, палкої відданости, саможертви, пристрасти, що їх вона, як дружина, ніколи, не зазнала. Тепер вона немов віддавала все своє життя обожуваному Морісові, це був її бог, вона йому приносила в жертву справедливу відразу до батька. Констанс рішила, що Моріс не повинен терпіти за свого негідника-батька. Кохання до сина допомогло їй поводитися так гордовито, виявляти таку силу духу, робити вигляд, наче вона нічого не знає, ніколи чоловікові не докоряти, вдавати про людське око шанобливу дружину. А втім, і віч-на-віч, навіть у ліжку, вона мовчала, уникаючи щирої розмови, сварки. Ця чопорна буржуазка, порядна жінка, і не подумала помститися, взявши собі коханця, здавалося, навпаки, з огиди до розбещеного чоловіка вона ще більш замкнулася в своїм домі. З огиди до чоловікової розбещености вона ще більше горнулася до сина, це чуття, а ще більше сухість серця та тіла боронили її від спокуси. Ображена, обурена, затаївши своє презирство, вона тільки чекала на тріумф сина, що має очистити, вратувати дім. Вона палко вірила в Морісову силу, дивувалася й турбувалася, коли раптом без свідомої причини чула льодовий подув невідомого, коли в ній прокидалося каяття за якусь стару провину, що за неї вона давним-давно забула.

Тепер уже сама Констанс перша нагадала мадам Анжелен про її зізнання. Констанс виявляла велику цікавість та співчуття. Коли неплідна небога, що

мучилася бажанням мати дитину, розповіла їй, що кожна візита до акушерки це нове розчарування, — Констанс немов почала шукати, чим би її потішити, і приязно запропонувала:

— Чи не дозволите ви мені, моя любко, колись піти з вами до акушерки? Може вона скаже мені щось такого, чого не наважується вам сказати.

Здивована мадам Анжелен похитала головою.

— Е, ні! Навіщо? Ви так само нічого не довідалися б, як і я. Мені тільки довелося б жалувати, що для мене марно час згаяли.

— Аж ніяк! У такій важливій справі мій час належить вам. І кажучи по щирості, мені цікаво поговорити з тією акушеркою, бо мене дуже здивувало все, що ви розповіли.

Отже, вони призначили собі побачення на той четвер пополудні, щоб разом піти на Міроменільську вулицю до мадам Бурдьє. Саме того четверга, десь о другій годині, Матьє приїхав до Парижу глянути на молотарку на Бошеновім заводі, і спокійно простував собі пішки вулицею Боеті. Назустріч йому трапилася Сесіль Муано, що несла акуратненько зав'язаний пакуночок. Їй уже минав двадцять перший рік, після операції вона залишилася тоненька, дуже бліда й слабосила, але не терпіла ніяких серйозних страждань. Відколи ця хороблива дівчина пожила кілька місяців у нього на фермі, Матьє мав до неї велику приязнь, до якої згодом прилучилося гаряче співчуття після тієї страшної кризи, коли вона оплакувала в розпуці втрачену надію колись стати матір'ю. Коли Сесіль вийшла з лікарні, Матьє подбав за неї. Один його приятель мав картонажну фабрику, і він дістав там роботу для Сесіль, коробочки клеїти. Це була єдина робота, яку без утоми могли виконувати її бідні маленькі рученята, що так швидко зморювалися, рученята не дорослої жінки, а дівчинки-підлітка. Відколи Сесіль перестала бути жінкою, вона так і застигла дівчинкою-підлітком, не розквітаючи далі. Коли їй траплялася десь дитина, вона не могла її проминути, щоб не вхопити на руки, не вкрити

поцілунками. Завдяки моторності своїх тоненьких пальчиків, вона заробляла на коробочках по два франки на день. Вдома у батьків їй було жити стужно; вона здрігалася від грубіянського оточення та ще й щотижня в неї забирали весь заробіток. Тим то вона мріяла про власний кут, хотіла дістати десь трохи грошей, щоб оселитися в окремій кімнатці, де вона могла б спокійно жити, щаслива вже з того, що ніхто її не чіпав би. Мат'є мав намір зробити їй приємну несподіванку — дати колись трошки грошей на це.

— Куди це ви так поспішаєте?—весело запитав він.

Вона трохи збентежилася від цієї зустрічі й спочатку була ухилилася від щирої відповіді.

— Я йду сюди, на Міроменільську вулицю, декого відвідати.

Але що він завсіди був до неї добрий і готовий стати в допомозі, тим вона зараз же розповіла йому правду. Ота сердешна Норіна, сестра її, уже втретє породила дитину в притулку мадам Бурдьє: знов жалюгідна пригода, ця третя вагітність, спіткала її, коли вона собі жила з одним дуже пристойним паном, що обмеблював для неї гарненьку кімнатку. Тепер пристойний пан зараз же здимів, і Норіні довелося розпродати свої меблі, щоб мати відки жити. Ще добре, що в неї залишилося двісті франків для мадам Бурдьє, бо довелося б лягати в казенну лікарню, а вона того так боїться. Та невдовзі Норіна вже має вийти від мадам Бурдьє і знов опиниться на вулиці. А в тридцять один рік це вже не жарт.

— Вона ніколи не була лиха до мене,—казала Сесіль.—Я йду відвідати її, бо від щирого серця жалую. Сьогодні принесу їй трошки шоколяди... А як би ви побачили її хлопчика, ну, чисте янголятко!

Її очі засяяли, худеньке бліде личко запроменилося ніжним усміхом. Аж дивно: незграбна вуличниця, підліток з Іренельського передмістя під жорстоким ножом перетворилася на істоту з такою витонченою чутливістю. Ця мати, без надії породити колись дитину, залишалася дівчинкою, повною тремтливої

ніжності, такою тендітною, мов те скло, що може тріснути від великого гуркоту. Інстинкт материнства наче ще посиливсь у ній від того, що орган його був вирізаний.

— Яка шкода, що Норіна вперлася збутися й цього, як перших двох! Але на цей раз хлопчинка так кричав, що вона мусіла дати йому груди. Та це тимчасом, вона каже, що не хоче дивитися, як він у неї з голоду помре... Це мене обурює, це ж наруга: породити дитину й не лишити її в себе. А я вже мріяла, що так добре все влаштую. Знаєте, я хочу від'їхати від своїх батьків. Я б наймила досить велику кімнату, взяла б до себе сестру з дитиною, навчила б її краяти й клеїти коробочки, і ми собі втрьох жили б любісінько... От тоді б добре працювалося. Це ж така радість вільно жити, не мусити робити того, що тобі бридко.

— І вона не схотіла? — спитав Мат'є.

— Вона мені каже, що я навіжена, і це трохи правда, бо в мене а ні копійки нема, щоб кімнату наймити. Ох, як би ви знали, як мені важко на серці.

Мат'є, ховаючи своє зворушення, спокійно мовив:

— Кімната то найнялася б. Знайшовся б приятель, що допоміг би. Але я великий сумнів маю, чи зможете ви колись умовити вашу сестру залишити дитину в себе, бо я знаю її думки з цього приводу. Це хіба чудо було б.

Спритно Сесіль глянула на нього. Це ж він, отой приятель. Господи! Невже її мрія здійсниться? І вона йому щиро сказала:

— Чуєте, мос'є, ви такі добрі для нас, то зробіть мені ще велику ласку. Ходімо зараз зо мною до Норіни. Тільки ви один можете їй сказати, і вона, мабуть, послухає... Ходімте потихеньку, мені аж дух забиває, така я рада!

Глибоко зворушений, Мат'є пішов разом з нею. Вони повернули за ріг Міроменільської вулиці, і йому самому серце забилося, коли вони підіймалися сходами породільного дому. Вже десять років. Увесь старий жах згадався йому, він бачив перед собою розгублену покоївочку Віктуару Кокеле, що й не

зчулася, як завагітніла від хазяйського сина, чисте, мов трагічна лілія, личко Розіни, невинної кровозмішниці, жахний привид мадам Шарльотти, котора, спливаючи кров'ю, щойно породивши дитину зрадливого кохання, поверталася на подружнє ліжко, щоб обманути і, мабуть, вмерти. І щойно нещасливі діти з'являлися на світ, зараз же з'являвся зловісний профіль Ножівки, убивці, завсіди готової забрати з собою годованців, яких потім таскали й кидали, наче дешевий крам. Немов учора було все це, будинок аж ні трохи не змінився. Фроманові здалося, що на дверях, на сходах він пізнає ті самі масні плями.

У кімнаті нагорі його ще дужче охопило таке почуття, немов він тільки вчора був тут. Кімната залишилася така самісінька. Перлисто-сірі шпалери з блакитними квіточками; поганенькі збирані меблі, два залізні ліжка так само стояли одне біля одного, а навпроти них третє. На одному ліжку біля маленького саквояжа лежала уже затягнута в реміння валізка. Мат'є спочатку був не звернув уваги на цей скромний багаж, але ці речі ще доповнювали подібність. Навпроти вікон, заллятих соняшним світлом, за високим сірим муром ті самі мідяні сурми у сусідній казармі сурмили такі самі сигнали, як і десять років тому.

Сидячи на незастеленім ліжку, Норіна вже вдягнена годувала грудьми свою дитину. Вона досить одужала, і їй дозволяли вставати.

— Як, це ви, мос'є?— скрикнула вона, впізнавши Мат'є.— Ото мила Сесіль, що вас привела... Господи! Скільки то всякого пережито! І ми з вами не помолоділи.

Він вдивлявся в неї. Йому видалося, що й справді вона таки досить постарілася, як воно часто буває з бльондинками, що скоро їм виповниться тридцять років, вже відцвітають. Вона трохи надто повна, мала втомлений вигляд, проте, залишалася досить принадна, хоч тепер у неї було більше розв'язности, ніж колишньої безтурботности.

Сесіль хотілося мерщій усе в'яснити.

— Ось тобі шоколяда... Я здибалася на вулиці

з мосьє Фроманом, і він був такий добрий, такий уважний до мене, що зацікавивсь моєю думкою найняти кімнату, де ти зможеш працювати разом зо мною... Ну, і я попрохала його зайти побалакати з тобою, щоб переконати тебе не віддавати цього бідного малючка. Отож бачиш, ти тепер не можеш сказати, що тебе підвели, бо я тебе попередила.

Норіна схвилювалася, стурбувалася й почала протестувати.

— А це ще що таке! Ні, ні, я не хочу, щоб мене мучили, я й так надто нещаслива!

Матьє зараз же став до розмови, натякнувши Норіні, що в її літа отаке життя, задля розривок, вже йде на гірше. Повернувшись на вулицю, вона мусить падати нижче й нижче. Норіна цілком з ним погодилася й дуже гірко згадувала про своє начебто веселе життя. Вона розчарувалась і вже не сподівалася від чоловіків нічого, крім лиха, брехні та бійки. Це була жорстока дійсність, об яку розбиваються мрії про волю та багатство багатьох вродливих паризьких робітниць. Розбещені в майстерні, шукаючи, кому б до рожче продатися за всяку розкіш, що їй вони давно вже пожерали очима на вітринах багатих кварталів, ці дівчата врешті опиняються на вулиці. Як плату за свою красу, вони дістають від чоловіків тільки огидну оману — оці випадкові вагітності, цих нещасних дітей, що їх дівчата-матері силкуються мерщій спекатися, лихі, що отак спіймалися. Норіна тепер була в розпуці, без хліба, без заробітку, без молодощів та без надії. Та що вона може заподіяти? Як загруз у болоті, то й потопай.

— Еге, так, так! Набридло вже мені це прокляте життя. Доки молода, воно здається цікаве й веселе, а справді часто густо щматка хліба немає, вже не згадуючи про всякий бруд та огиду... Знаєте, тепер це мені наче камінь на шиї, я колись отак здохну. Та від цього не вратуєшся, однаково це мене чекає, і я повернуся туди, так і житиму, доки не впаду десь у куті. Доїдуть тоді кінця мені десь у шпиталі.

Вона це висловила з суворою енергією жінки, що

раптом ясно побачила свою неминучу долю. А тоді глянула на сина, що ссав та ссав.

— Хай краще він іде своєю дорогою, а я своєю. Хоч не станемо одне одному на перешкоді.

Її голос пом'якшав, а сумне обличчя набуло виразу безмежної ніжності. І здивований Мат'є, відгадуючи в ній це нове почуття, за яке вона й слова не промовила, поспішивсь відповісти:

— Як він піде своєю дорогою, то це буде йому найкоротший шлях до смерти, а надто, що ви вже взялися його годувати.

Вона знов розсердилася:

— То це я винна? Адже я відмовлялася йому груди давати. Ви знаєте мої думки, я просто визвірилася була до мадам Бурдьє, мало не побилася з нею, коли вона силоміць поклала мені дитину на руки. А тоді, що ж ви хочете? Воно, бідне створіннячко, так кричало від голоду, видко було, що воно так мучилося через моє відмовлення, аж мені сили не вистачило, і я йому дозволила трошки поссати, обіцяючись, що завтра вже того не зроблю. Ну, а на другий день він знов кричав, довелося таки дати... Це все мені ж таки на гірше. Люди жалю не мають, я тепер куди нещасливіша, бо вже ось-ось той день, коли я мушу і його так само збутися, як отих двох.

Сльози проступили їй на очах. Це була звичайна історія. Коли дівчину-матір кілька днів присилують годувати свою дитину, сподіваючись, що вона прив'яжеться до малого, то потім вона вже не може з ним розлучитися. Це роблять найбільше для того, щоб дитину вратувати, бо найкраща мамка—це його ж природна мамка, мати. Тим то Норіна інстинктивно сахалася цієї пастки чуття, боролася, цілком правдиво казала, що не можна братися до такого діла й зараз же його покинути. Скоро вона поступилася, то вже спіймалася, її егоїзм був переможений хвилиною співчуття, ніжності, надії, що залляла її серце. Коли бідне дитинча поссало вперше, воно було легесеньке, кволе, бліде. А від цього дня його щоранку важили, і на таблиці, що висіла на стінці в ногах ліжка, графічно,

кривою лінією позначали зміни в його вазі. Норіна спочатку майже не цікавилася цим, тільки коли неколи зупиняла на таблиці байдужий погляд. Але як крива лінія почала підійматися вгору, яскраво свідчити, що дитина здоровшає, мати мимохіть почала звертати на неї більше уваги. Через легеньку недугу крива раптом почала спускатися. І від того дня Норіна нетерпляче чекала зважування, зараз же кидалася до таблиць, щоб подивитися, чи підіймається крива. Коли лінія знов пішла вгору, Норіна аж засміялася з радощів. Вона полюбила цю тоненьку рисочку, которая все підіймалася, показуючи, що її дитина вратована, що всю вагу й силу, якої син набував, він брав з неї, з її молока, з її крові, з її тіла. Вона наче довершувала народження його на світ, в ній пробудилося матірнє почуття й нарешті, розцвілося у найніжніше кохання.

— Як хочете його вбити,—повторив Мат'є,—то досить відлучити від грудей. Дивіться, як воно за-попадливо ссе, оте миле маленятко!

Справді, малюк ссав щосили. І Норіна раптом розридалася.

— Господи, знов беруть мене на муку!.. Хіба ж ви думаєте, що я тепер з легким серцем його покидаю? Ви силуете мене розповісти вам про такі речі, що я від них плачу вночі, тільки здумаю. Ви ж знаєте, я ж ніколи не була лиха, правда? Коли й цю дитину від мене візьмуть, то це однаково, як видерти мені печінки... Ну, що, ви обоє раді, що я вам таке кажу? Вам приємно, що довели мене до такого стану? Бо ніхто ж нічого мені не допоможе, доведеться таки його покинути, а мені повертатися на свій смітник, доки мітла не вимете.

Сесіль також розплакалася, обіймила Норіну, поцілувала дитину й, повертаючись до своєї мрії, почала казати, які вони будуть щасливі втрьох у гарній кімнатці. Їй здавалося, що в тій кімнатці завсіді буде радість, мов у раю. Адже не важко вирізати й склеювати коробочки. Норіна дужа й коли навчиться, зароблятиме по три франки на день. П'ять

франків на двох, хіба ж це не багатство, хіба ж не можна на це дитину вигодувати, забувши про всяку мерзоту? Норіна, відчуваючи чимраз більшу втому, дала себе перемогти, вже більше не казала ні.

— Ви мене збили з пантелику, я вже не знаю, робіть що хочте...

— Ах, та вже ж це було б для мене найбільше щастя залишити в себе цього милого синочка!

Сесіль зраділа, аж у долоні плескала, а тимчасом Мат'є, глибоко зворушений, просто сказав повне глибокого змісту слово:

— Ви його ратуєте, і він вас ратує.

Та на цю хвилину в кімнату ввійшла висока, чорно збрана особа. Це була велика, худа дівчина з суворим обличчям, згаслими очима й блідими вустами. Де бачив Мат'є цю довгу, тільки з більшої тріски обтесану дошку, цю плескату постать, без клубів та без грудей? раптом, на велике своє здивовання він її пізнав, це була Емі, англійка. Така самісінька вона була десять років тому, наче навіть не постарілася, у тім самім убранні, з тією самою байдужістю чужоземки, що не знає навіть мови тієї країни, куди приїжджає родити. Мат'є тепер пізнав навіть на сусідньому ліжку мішок та спаковану валізку. Вже вчетверте англійка родила дитину в мадам Бурдьє. І вчетверте, так само як і вперше вона не попередивши приїхала якось уранці пароплавом, за вісім днів до пологів. Потім, перебувши в ліжку три тижні та спекавшись дитини, відправивши її до дитячого притулку, спокійнісінько поверталася до Англії, тим самим пароплавом, що й приїхала.

Коли вона вже виходила із своїм легеньким багажем, Норіна її затримала.

— Ви вже зовсім розщиталися, покидаєте нас?.. Поцілуйте ж мене, поцілуйте мого синочка.

Англійка кінчиками вуст ледві торкнулася голої голівки немовляти, наче збентежена цим новим тілом, таким теплим та ніжним.

— Щасливої вам дороги,—мовила ще Норіна.

— Єс (yes)... добридень, добридень...

Вона пішла, навіть не глянувши востаннє на кімнату, де терпіла муки. І Мат'є знов, як колись, дивувався з цієї високої дівки, наче так мало пристосованої до кохання, що періодично приїздила до Франції, аби між двома пароплавами дитини спекатися. Боже великий! які могли бути в неї пригоди, і яка спокійна жорстокість серця, без ніякого хвилювання, без думки про дитину, викинуту на вулицю!

— Вона, мабуть, до десятка дійде — сказала Норіна, коли англійка вийшла. — Уявіть собі, що хоч вона приїздить до нас на пологи, проте, нічогісінько не знає по-французькому, бо хоч як я її розпитувала, що вона там робить в Англії, не могла від неї й чотирьох слів витягнути. Коли вона справді черниця, як люди кажуть, то значить усюди можна з пуття збитися. . А їй слід було б самій своїх дітей годувати, щоб не так часто пароплавом їздити!

Норіна вже сміялася. Вона була щаслива, велика вага спала з її грудей. І хотіла доконче встати й піти з дитиною на руках випроваджати свою сестру та їхнього приятеля, спуститися аж на другий поверх.

Тимчасом Констанс і мадам Анжелен уже півгодини радилися з мадам Бурдьє, зачинившись з нею. Констанс відмовилася себе назвати й тільки відіграла роль люб'язної приятельки, що в таких делікатних обставинах супроводить свою подругу. Та акушерка професійним чуттям почула в оцій цікавій панії, що зверталася до неї з дивними питаннями, можливу пацієнтку. Коли мадам Бурдьє, здаючись на розпачливу настирливість мадам Анжелен і розуміючи, що непристойно було б далі заколисувати сердешну марними сподіванками, наважилася їй натякнути, що, здається, усі заходи тут марні, — сталася сумна сцена. Зажурена жінка вмлівала слізьми, оплакуючи свою неплідність. А Констанс обурювалася, вимагала пояснень, вражена й злякана тим, що таке могло статися з жінкою її віку. Тоді мадам Бурдьє з великою люб'язністю почала вихвалити свою методи, розповідала про надзвичайні випадки, назвала ймення двох

дам, що завдяки їй завагітніли, хоч їм уже минуло по п'ятдесят років.

Дякувати богові! такі хороби здебільшого вигойні, мадам Бурдьє допомагала у восьми випадках з десяти. А тут є дуже рідке ускладнення, отже вона мусить визнати себе за переможену. Мадам Анжелен ще гірше розплакалася, так гірко їй було належати до цього невеликого числа заклятих. Дарма Констанс намагалася її потішити. Їй самій полегшало на серці від цієї консультації: мають дітей і в п'ятдесят років, отже перед нею ще десять років строку, якби вона схотіла покаятися. Констанс підморгнула акушерці, благаючи бути милосердою до її подруги, і далі обманювати її.

Випроваджуючи дам, мадам Бурдьє схотіла пом'якшити свою неприємну діагнозу. Сама вона мала вже сорок два роки, трохи розпливлася, але кругле обличчя так само було веселе, що дуже допомагало її успіхам. Хотівши зробити приємність, вона мовила:

— Знаєте, моя мила мадам Анжелен, ви збудовані, щоб мати хоч дванадцятро дітей. Просто ви надто довго одтягались, орган зажирів, і я маю підозру, що він переродивсь. Але я не мала рації, коли ото таке вам казала, ніколи не треба мати себе за переможену. Мені тепер спало на думку спробувати до вас електрику... Приходьте ще до мене.

На той час Мат'є й Сесіль стояли ще на сходах, у жвавій балачці з Норіною. Дитина заснула на руках у матері, і Норіна скидалася на мадонну з христосиком. Усі троє гомоніли про те, що треба негайно найняти кімнату, коли надійшли Констанс з мадам Анжелен. Обидві дами так здивувалися, побачивши Мат'є тут та ще й з двома дівчатами, що вдали, наче його не бачать. Проте, Констанс раптом якось пізнала Норіну, а вона ж знала, що десять років тому Мат'є був посередником між цією дівчиною та її чоловіком. Раптом у ній піднялося обурення. У гарячковій уяві виникали божевільні припущення: що робить Мат'є у цім будинку? Чию це дитину ота дівчина знов тримає на руках? В її уяві виникла інша

дитина. Вона згадала про інше, таке саме немовля, вони зливалися, вона вже не тямилася що бачить своїми очима. І вся радість від надії, що дала їй мадам Бурдьє, була зіпсована. Констанс пішла, повна люті й сорому, наче забруднена й злякана якоюсь неясною жахною мерзотою, яку вона вже чула від певного часу навколо себе, сама не знаючи, відкіля віє на неї отим холодом, що змушує її тремтіти.

Зміркувавши, що ні Норіна, ні Сесіль не пізнали мадам Бошен під вуалеткою, Мат'є спокійно пояснював далі Норіні, що він поклопочеться в благодійнім товаристві, щоб їй видали колиску, білизну для дитини та якусь допомогу, бо вона ж хоче сама доглядати й годувати свого сина, він хотів їй дістати хоч франків зо тридцять щомісячної допомоги протягом року. Це буде для двох сестер велика поміч, а надто на перший час, коли вони оселяться втрьох у кімнатці. Бо вже ухвалено було таку кімнатку найняти. Коли він додав, що бере на себе перші витрати, щоб трохи меблювати це помешкання, Норіна аж схотіла його поцілувати:

— Чуєте, це від щирого серця. Такий чоловік, як ви, трохи мирить мене з усіма іншими... Ну, поцілуйте й його, мого бідного пацанка, це буде йому на щастя.

На вулиці Боеті Мат'є схотів взяти фіякр, йому бо треба було на Бошенів завод. Він запропонував Сесіль, що відвезе її до батьків, бо це йому по дорозі. Та вона йому пояснила, що мусить перше зайти на Каролінську вулицю до своєї сестри Ефразі. Це теж було по сусідству. Тим то Мат'є таки посадив з собою Сесіль, кажучи, що відвезе її до самих дверей.

Сесіль сіла у фіякр така збентежена й така рада, що нарешті здійснюється її мрія, аж не знала, як і дякувати. Очі в неї були вогні, вона сміялася й плакала.

— Але, мос'є, не майте мене за погану дочку, я така рада від'їхати від своїх батьків... Тато й досі працює на заводі, та заробляє дуже мало. Мама теж робить що може вдома, хоч у неї вже сили дуже

небагато. Відколи Віктор повернувся з війська, він уже встиг одружитися, також має дітей, та боюся, що не зможе їх прогодувати, бо там у полку втратив охоту до роботи. Але найспритніша з нас ота ледарка Ірма, молодша моя сестра. Вона така тоненька й делікатна, мабуть тому, що багато хоріла. Ви пам'ятаєте, мамуня завсіди боялася, що вона, як і Норіна, погано скінчить? Ну, то вийшло навпаки, їй одній поталанило, вона цими днями віддається за поштового урядовця, вміла так його до рук узяти, що він закохавсь по самі вуха, хоч ні разу навіть кучерів її не поцілував... Отже, я б тепер залишилася в батьків одна з Альфредом. Ох, цей то справжній бандит. Я кажу те, що думаю. Він краде, цими днями спіймався на гарячому, насилу визволили його з поліції. А мама йому страшенно потурає, припускає, що він у мене забирає геть усе, що я зароблю. Ні, ні, буде з мене! А надто, що я його страшенно боюся. Він каже, що битиме мене, що мене вб'є, лякає, бо знає, що від часу отої моєї операції я від усякого шуму вмливаю. І слово честі, ні батькові, ні мамі я власне непотрібна, отже вважаю, що маю право хотіти собі спокійно пожити окремо... Правда ж, мосьє, це моє право?

Потім вона заговорила про свою сестру Ефразі.

— Ох, бідна моя сестра, як би ви знали, що з нею сталося через оту операцію!.. Мені то ще не можна скаржитися, я не страждаю, хіба тільки від того жахного чуття, що ніколи дитини не матиму. Ви ж бачите, я ходжу, і хоч не така вже дужа, проте витривала. І повинна сказати, що в крижах мене більше не болить. Але завсіди отут в голові мені наче цвях забитий. І ще якась наче куля підіймається від шлунку до горла, дух мені забиває. Та це можна витримати. Це просто рай, як порівняти до того лиха, що спіткало сердешну Ефразі. Ви й уявити собі не можете, на яку руїну вона обернулася. Родинне життя геть розбите, чоловік живе в тій самій кімнаті з іншою жінкою, яка йому варить їсти й доглядає трьох дітей. Ефразі на двадцять років постарілася, нікуди

не придатна, млява як ганчірка, навіть хати не позамітає... Це треба бачити, просто дрижаки беруть.

Вона трохи помовчала, а коли фіякр завернув на Каролінську вулицю, мовила:

— Може б ви зайшли побачитися з нею? Ви б їй сказали якесь добре слово... Мені б це дуже було приємно, бо я маю до неї прикру справу. Я думала, що в неї стане сили робити таку роботу, як моя, виробляти маленькі скриньки, щоб заробити хоч кілька су; дала їй роботу, але вона її тримає вже понад місяць; і якщо вона зовсім не може того зробити, то доведеться мені роботу забрати.

Мат'є згодивсь. Піднявшись нагору до помешкання Ефразі, він побачив найразючіше видовище, яке йому колинебудь траплялося.

Серед цієї єдиної кімнати, де й спали, і їли, Ефразі сиділа на солом'яному стільці; їй допіру виповнилося тридцять років, а хтось би сказав, що це п'ятидесятилітня бабуса. Така вона була змарніла, худа. Вона нагадувала плід, що не мав допливу соку й висох на дереві, зуби їй повипадали, на голові лишилося тільки трохи сивого волосся. Але ота передчасна старість найбільше виявлялася в жахливому зменшенні мускульної сили, у майже цілковитому зникненні волі, енергії, здатності до дій. Вона тепер цілими днями сиділа пригноблена, напівнепритомна, не маючи сили й пальцем поворухнути.

Коли Сесіль назвала їй мос'є Фромана, колишнього старшого рисувальника на заводі, Ефразі наче не пізнала його й зовсім цим не зацікавилася. А коли Сесіль заговорила про мету своїх відвідин, спитала про роботу, доручену Ефразі, та тільки похитала головою з безмежною втомою:

— Ох, ну що тобі треба? На це ж потрібно силу часу, щоб посклеювати оті маленькі шматочки текстури. Я більше не можу, з мене аж піт тече.

Тоді кремезна жінка, що була тут же в кімнаті й годувала трьох дітей хлібом з маслом, спокійним і владним тоном впала у розмову:

— Ви, мадмуазель Сесіль, краще заберіть у неї цю

роботу. Вона однаково не може цього робити. Врешті, матеріал забрудниться і його від вас не приймуть назад.

Це була мадам Жозефа, сорокалітня вдова, що перше жила по сусідству й наймалася допомагати в господарстві. Огюст Бенар, чоловік Ефразі, перше наймав Жозефу приходити щоранку на дві години для хатньої роботи, відколи його дружина вже не мала сили взути дитину, поставити супу на вогонь або хату позамітати. Першими днями Ефразі несамо-вито опиралася цьому вдиранню чужинки, вона воювала, вдавалася в розпуку, хоріла від отої манії охайності, яку вже не мала сил завдовольнити. Але вона чимраз більше підупадала на фізичних силах, і довелось, нарешті, скоритися, згодитися з тим, що стороння жінка помалу заступала її місце. І природно, як це буває в бідних сім'ях, де потреби завдовольняють дуже просто, мадам Жозефа згодом посіла місце Ефразі геть у всьому — і коло дітей, і навіть коло самого чоловіка. Після скороминущого збудження Ефразі стала немічна й не могла бути за дружину чоловікові, свому, дарма що в розпуку вдавалася, від лютих ревнощів, які не зникли й у її безсиллі. Інша жінка була тут, і Бенар скориставсь з неї, без ніякого лихого наміру, просто як дужий парубок, нездатний постити. Спочатку бували огидні сцени аж доки вихолощену бідняку опанувала розгублена покора. Ефразі стала викресленою з життя бабкою. Врешті, вона сама уступилася з подружнього ліжка. Злякана, шукаючи де сховатися, немов та поранена тварина, Ефразі втекла до темної комірчини, де спали дві її дочки-близнючки, а дітей залишила з їхньою новою мамою. Виявилося, що й Бенар, і мадам Жозефа мали добре серце, бо вони не викинули її на смітник, як зробив би хто інший, а залишили в себе, хоч була їм непотрібна й заваджала.

— Знов ви розсілися посеред хати! — гостро мовила гладуха, що метушилася по хазяйству, і раз-у-раз мусіла обминати стілець. — Це ж чиста комедія, як ви не можете сісти десь у кутку!.. О четвертій

Огюст прийде полуднувати, він буде дуже незадово-
лений, як йому не буде на столі сиру та шклянки
вина.

Злякана Ефразі мовчки, хитаючись, підвелася й,
напруживши всі сили, відтягнула стілець трохи назад,
ближче до столу. А тоді знов сіла, тяжело зморена
й знеможена.

Справді, щойно мадам Жозефа принесла сир, за-
раз же прийшов Бенар, що працював недалеко. Він
був такий самий, веселий і здоровий хлопець, він по-
чав жартувати із своєю свояченицею, був дуже чемний
до Мат'є, дякував йому за уважність до бідної
дружини.

— Боже мій, мос'є, це ж не її провина! Я їй раз-
у-раз це кажу. Це винні оті розбійники, що, не попе-
редивши мене, усе їй вирізали. Протягом року можна
було подумати, що вона видужала, а тоді бачите, що
з нею сталося. Цього ж не можна дозволяти, щоб
отак псували жінку, яка має чоловіка й дітей, а надто,
якщо в неї немає капіталу на прожиток... Ви ж знаєте,
що вони зробили з Сесіль, а тут є ще одна, якій вони
також лихо заподіяли, баронеса, та ви її, мабуть,
знаєте. Вона якось приходила сюди побачитися. Я її
не впізнав. Така була гарна жінка, а тепер аж страх!
Столітня баба. Я кажу, що їх треба у в'язницю са-
довити за все те лихо, що вони роблять.

Він хотів сісти до столу, але також зашпортнувся
за стілець Ефразі, яка сиділа пригноблена й тільки
злякано пасла його очима.

— Знов ти мені плутаєшся під ногами! І як це ти
так робиш, що всюди на тебе зашпортнешся?... Слу-
хай, ану посунься трохи.

Він зовсім не був страшний. Але Ефразі зляка-
лася, як дитина, затремтіла так, наче загрозили збити
її нінащо. На цей раз їй вистачило сили дотягнути
стілець до темної комірчини, де вона спала. Двері
туди були відчинені, і вона сховалася, сіла там у тем-
ряві, видно було тільки непевні риси одряхлілої ма-
лесенької бабусі, що її смерть забула і що може про-
жити ще багато років.

Мат'є тяжко було дивитися на тремтячу слухняність, на старечий жах жінки, що колись мала таку нестерпно запальну, владну, зухвалу, непокірливу вдачу. Завсіди вона сварилася перше з старшою сестрою, тоді з чоловіком, вона ж так тероризувала довгий час того чоловіка, завсіди готова видряпати йому очі, що він схилявся перед кожною її примхою. А тепер вона тремтіла від найменшого непривітного слова. Жінка — робітниця, істота повна волі, життя, пропала в ній одночасно з загибіллю матері та дружини. Коли не стало статі, залишилася ганчірка. І подумати, що в медичних звідомленнях і досі покликувалися на Ефразі, як на блискучий успіх, на чудо, що зробив Год! Твердили, наче він не тільки вратував цю чесну робітницю від смерти, але й повернув її дітям і чоловікові ще дужчу й здоровшу, ніж перше. Яку велику рацію мав Бутан, коли казав, що треба вичекати, а тоді говорити про справжні наслідки блискучих операцій!

Сесіль із своєю гарячковою ніжністю перецілувала трьох дітей, що зростали в цій сім'ї. Сльози проступали їй на очах, і, скоро мадам Жозефа віддала їй матеріал, вона поспішила піти, забравши з собою Мат'є. На вулиці вона мовила:

— Дякую, мос'є Фромане, я пішки повернуся додому... Який жах! Я вам казала, що ми будемо, як у раю, у тій спокійній кімнатці, що її ви так ласкаво хочете для нас наймити.

На заводі Фроман пройшов просто до майстерень, але він не міг нічого довідатися про молотарку, замовлену вже кілька місяців тому. Йому сказали, що хазяйський син, мос'є Моріс, вийшов у справах, і ніхто не зможе йому нічого сказати, а надто що самого хазяїна нема вже більш, як тиждень. Нарешті, він довідався, що Бошен тільки вчора повернувся з якоїсь подорожі і тепер у себе, разом з мадам. Тоді Мат'є надумався піти до них, не стільки задля своєї молотарки, скільки задля іншої, цікавішої справи: один з його близнят, Блез, мав стати на роботу на завод. Цей здоровий дев'ятнадцятилітній юнак щойно

скінчив лицей і хотів одружитися з молоденькою дівчиною без ніякого посагу, Шарльотою Девінь. Їхній роман почався ще від дитинства. Блезові батьки були зворушені, вони не хотіли завдавати синові жалю, вони пізнавали в ньому свою власну божественну необачність. Та перше, ніж одружитися, треба було якось улаштуватися. Дені, другий близнюк, вступив до спеціальної школи, а щодо Блеза, то Бошен, який знав про цю справу, сам охоче запропонував взяти його, йому приємно було таким способом висловити свою пошану до чимраз більшого багатства своїх милих родичів, як він їх тепер називав.

Матьє провели до маленької жовтої вітальні Констанс. Вона саме пила тут чай разом з мадам Анжелен, повернувшись з нею від акушерки. Безумовно, несподіваний Бошенів приїзд неприємно перервав їхню щиросерду розмову. Бошенів часто траплялося, знайшовши на пішоході підходяще біляве тіло, відчутти непереможну пожадливість, і тоді він по кілька ночей не повертався додому, під прикличкою невеличкої мандрівки. Так було й тепер. Він надокучав обом жінкам своєю зухвалою брехнею. Бошен був трохи п'яний, язик йому заплітався, припухлі очі були червоні, і він безсоромно нахвалявся тим, що ласує життям.

— А, мій милий, — закричав він, — я розповідав цим дамам про свій поворот з Ам'єну... Які там чудові паштети з качок!

Коли Матьє заговорив з ним про Блеза, Бошен розсипався в приятельських запевненнях: адже справа вирішена, хай йому присилають хлопця, він віддасть його насамперед до Моранжа, бо там Блез найшвидше опанує загальний хід справи на заводі. Бошен сопів та харкав; від нього дхнуло тютюном, горілкою й пижмом, як завсіди, коли він повертався від повій. Тимчасом його дружина, що ніжно посміхалася до нього, як звичайно при гостях, часом, коли мадам Анжелен відверталася, кидала до нього погляди, повні одчаю та безмежної огиди.

Коли Бошен надто розбалакався, признався, що

нічого не знає про будування молотарки, Мат'є добре помітив, що Констанс стурбувалася й нащулила вуха. Вже вступ Блеза на завод її занепокоїв; тепер вона мучилася, що чоловік її наче нічогісінько не знав про роботи. А ще вона згадала про Норіну, дитина яскраво постала в її спогаді. Констанс злякалася, чи немає якоїсь нової змови між двома чоловіками. Мат'є відгадав ці думки, отже почав говорити про те, які є справді оті чудові наслідки Годових операцій, розповів про зустріч Сесіль, а тоді про відвідини Ефразі. Дами жахалися, а Бошен, у великому збудженні, навпаки — дуже тішився з делікатних деталей, які він випитував у свого кузена. І раптом мати з полегкістю скрикнула:

— А, ось і Моріс!

Входив її син. Єдиний бог, якому вона тепер віддавала свою ніжність, свою любов та гордощі, принць, майбутній король, що вратує царство від загибелі, що посадить її праворуч себе у сяйві слави. Їй здавалося, що цей дев'ятнадцятилітній юнак могутній красень, непереможний, як казкові богатирі. Коли Моріс розповів, що йому вдалося без втрат скараскатися неvigідного контракту, який був підписав його батько, Констанс ввижалося, наче він переможець, що вратував від занепаду цілу справу. Її тріумф був повний, коли вона почула, що він обіцяв виготувати молотарку на кінець тижня.

— Мій миленький, випий чашку чаю. Ти надто багато працюєш головою, тобі буде легше.

Він узяв чашку й весело мовив:

— А знаєш, щойно на вулиці Ріволі 'мене мало не задушив омнібус.

Вона сплотніла і чашка вислизнула з її рук. Боже великий, невже її щастя залежить від волі випадку? Ще раз майнула перед нею страшна загроза, війнуло холодом невідомого, і кров застигла в її жилах.

— Та дурна ж ти, — регочучись, закричав Бошен, — Моріс сам задушив омнібус, адже він отут сидить і розповідає тобі про пригоду... Ах, бідняка ти, Морісе,

твоя мамуня дуже кумедна! А я знаю, як я тебе будував і, ось бачиш, я за тебе спокійнісінький.

Того ж дня мадам Анжелен верталася до Жанвілю разом з Мат'є. У вагоні нікого не було, крім них двох. Раптом мадам Анжелен наче без ніякої причини, заплакала. Перепрошуючи, вона пробелькотіла, немов сама до себе:

— Мати дитину і втратити її... Ах, це справді, мабуть, люте горе! Але та дитина була, вона росла, вони її знали цілими роками, оту єдину, безконечну втіху. Але як дитини й не було, ніколи, ніколи... Ах, така мука, така журба, що вже немає гіршої!

У Шантбле Мат'є й Мар'яна творили нове життя, процвітали, множилися. І протягом ще двох років вони знову були переможцями у вічній боротьбі життя проти смерті. Невпинне зростання сім'ї й родючих нив було наче втіленням їхнього існування, їхньої радості й сили. Палка жага охоплювала їх полум'ям, божественне бажання запліднювало їх завдяки їхній здатності кохати, бути чесними й здоровими. А решту робила їхня енергія, охота до діяння, спокійна відвага у неминучій праці, що створює й регулює все на світі. І протягом цих двох років вони перемагали ціною запеклої боротьби. Але тепер, відколи боротьба точилася на ширшому фронті, в міру того, як вони здобували більший маєток, перемога була певніша. Минулася скрута перших часів. Тепер треба було тільки керувати з великим розумом і великою справедливістю. На північ, на узгір'ї, аж до фарм Марейльської та Лільбонської вже все було завойоване, не залишилося ні єдиного гаю, що їм би не належав: це було зо двісті гектарів лісу. Вони приєднали до околишніх оброблених ланів, до отого моря колосся, королівський парк із столітніх дерев. Мат'є, прорізавши широкі просіки, зовсім не вважав за потрібне залишити їх лежати без користі, тільки для краси. Йому спало на думку, з'єднавши їх поперечними шляхами, перетворити на випаси. Тут він розводив велику худобу, що чудово випасалася. Ковчег життя кишів, до нього долучилися сотні тварин, що

ходили попід великими деревами. Це був новий доплив плодючости. Збільшилися вдсятеро хліви, довелося побудувати кошари на овець. Була сила гною, що вдобрював землю, надавав їй ще більшої плодючости. Хай ще й ще з'являються діти. Молоко текло, безконечне стадо плодилося, було чим їх годувати та вдягати. Коло родючих нив, де досягав хліб, здіймався тінистий ліс, повний тріпотіння незлічимих зародків життя, під промінням сонця. Залишалося придбати тільки останню ділянку піщаного східного схилу узгір'я щоб закінчити створення маленького царства. Це винагороджувало за всі сльози й дошкульні турботи перших років господарювання.

Доки Мат'є отак вивершував свою перемогу, Мар'яна протягом цих двох років мала радість одружити свого першого сина, коли вона сама була вагітна, була знов готова породити дитину. Так само, як і щедра земля, вона була плодюча навіть тоді, коли плід черева її достиг і брався творити життя. Дев'ятнадцятилітній Блез побрався з чарівною вісімнадцятилітньою дівчиною. Вони кохалися коханням свіжим, як квіти, що зародилося на квітчастих стежках Шантбле, коли їм було по дванадцять років. Це весілля було прекрасним святом, повним безмежної надії. На ньому були також і восьмеро інших дітей, дорослі брати: Дені, Амбруаз і Жерве, що вже закінчували свою освіту; старша дочка, чотирнадцятилітня Роза, що обіцяла стати веселою, гарною, здоровою та життєрадісною жінкою, тоді Клер, ще маленька дівчинка, Грегуар, який щойно вступив до ліцею, й, нарешті, дві крихітки Люїза та Мадлена. Цікаві з'їжджалися з усіх сіл, щоб поглянути на оте стадо. Це був чудовий похід квітів, весняного тіла, щастя, що зворушувало серця. Та й коли під час літньої перерви сім'я Фроманів відправлялася на прогулянку на ярмарок до якогось сусіднього села, це завжди був веселий похід, хто екіпажем, хто верхи, хто вельосипедом. Волосся розвівалося по вітрі, було багато сміху, і добрі люди зупинялися подивитися, таке це було гарне видовище. Селяни жартома казали: „ач,

яке військо йде“, наче хотіли сказати, що ніщо не зможе їм опертися. Земля повинна була належати їм правом звоювання, бо що два роки їх більшало. Усю околицю мала опанувати ця радість, це здоров'я й сила, що так весело множилася. На цей раз, коли минуло два роки, Мар'яна породила знов дівчинку, Маргаритку, свою десяту дитину. Пологи були легкі, проте невдовзі мати занедужала, була наче молочна гарячка, і якийсь час Мар'яна боялася, що не зможе годувати свою мізиночку, як вигодувала всіх інших. Отже, коли Мар'яна встала, і Мат'є знов побачив, що вона посміхається до нього з милою Маргариткою на руках, він палко поцілував її й, не зважаючи на лихо й горе, якого зазнав, знов святкував перемогу. Знов дитина, знов записка багатства й потужності, знов сила подарована світові, нове поле, засіяне для майбутнього.

І це була невпинна велика робота, робота плодючості, що поширювалася завдяки землі й жінці, переможницям розкладу. Це плодючість створювала засоби існування для кожної нової дитини, кохала, бажала, боролася, працювала, через страждання невпинно йшла до чимраз ряснішого життя, певнішої надії.

V.

Минули ще два роки. І протягом цих двох років Мат'є і Мар'яна мали ще дитину, хлопчика. І на цей раз одночасно із збільшенням сім'ї, поширювався й маєток Шантбле, до нього приєднані були всі пустки на схід, аж до села В'єбура. З придбанням цієї ділянки здобутий був уже весь маєток на 500 десятин колись неплодній землі, що їх Сегенів батько, армійський постачальник, купив, хотівши створити для себе королівське житло. Тепер ці землі від краю до краю були оброблені, завдяки безнастанній людській праці виявилася вся велика плодючість землі; і тільки клин, що належав Лепельерам, які вперлися не продавати його, перерізав зелену пелену похмурою від посухи, кам'янистою смугою.

Це було здобутком непереможного життя, плодючість чимраз ширше розвивалася під сонцем; праця робила своє творче діло, невтомно, не зважаючи на перешкоди та страждання, надолужуючи втрати, вливаючи щогодини в жили світу більше енергії, здоров'я та радости.

Блез, що був тепер уже батьком десятимісячної дівчинки, від торішньої зими жив на заводі, у тім самім старовиннім маленькім будиночку, де колись його мати породила його брата Жерве. Блезова дружина Шарльота так причарувала Бошенів своєю білявою вродою, свіжою молодогою красою квітки, що навіть сама Констанс була подолана й хотіла, щоб Шарльота мешкала недалеко від неї. І справді, мадам Девінь виховала своїх двох дочок Шарлоту й Марту на чарівних істот. Коли помер її чоловік, що служив у якійсь конторі, і залишив її тридцятилітньою вдовою з невеликою кількістю сумнівних процентних паперів, вона мала розум реалізувати свої вбогі кошти й повернутися до Жанвілю, своєї батьківщини. Тут вона цілком присвятила себе вихованню своїх дочок. Знаючи, що в них майже немає посагу, вона їх дуже старанно навчала, гадаючи, що це їм допоможе віддатися, як воно випадково й сталося. Ласкава приязнь зв'язувала її з Фроманами, їхні діти гралися разом, ніжний і чистий роман, що йому судилося закінчитися шлюбом Блеза й Шарльоти, почався з отих дитячих ігор. Коли вісімнадцятилітня Шарльота віддавалася, її сестрі Марті виповнилося чотирнадцять років. Вона була нерозлучна з Розою Фроман, своєю одноліткою. Обидві були однаково гарненькі, тільки Роза чорнява, а Марта білява. Шарльота була делікатніша й тендітніша від молодшої сестри, розумна, веселої вдачі. Мадам Девінь вчила її на курсах малювання, бо дівчина мала до того нахил. Справді, Шарльота дуже непогано малювала міньятюри. Мати казала, що це буде її забезпечення на випадок якої катастрофи. І безперечно, коли Констанс так привітно, без звичайної своєї суворости поставилася до Шарльоти, яка змалювала з неї дуже

подібний медальйон, трохи прикрасивши Констанс, то тут багато важила пошана буржуа до доброго виховання.

А втім, Блез, що дістав у спадщину Фроманівський творчий запал, охоту й завзятість у роботі, дуже скоро став для Моріса незамінним помічником, щойно тільки ознайомився в конторі Моранжа з усіма справами фірми. Бошен-батько так розгулявся, що Моріс помалу-малу зовсім замінив його. Це він настояв, щоб молоде подружжя оселилося в старім будиночку, хотівши мати кузена першої-ліпшої хвилини до своїх послуг; і мати, що схилилася перед сином, могла тільки шанобливо скоритися. Вона виявляла безмежну віру в його надзвичайний розум. Моріс справді непогано вчився, хоч і не схоплював відразу знання. Він був ретельний і, хоч розум мав трохи важкий, міркував повільно й багато хорував молодим хлопцем, проте досить добре скінчив навчання. Моріс був нерозмовний, тим то Констанс вважала його за прихованого генія, скупченого в собі, що колись має здивувати світ. Йому було тільки п'ятнадцять років, коли вона в своїм обожуванні вже казала про нього: „о, це голова!“ І природно, Блез для неї був тільки потрібний Морісові помічник, непомітний слуга, оті руки, що виконують накази хазяїна, якому належать розум і воля. Адже тепер Моріс був такий дужий, такий вродливий, він підносив фірму, що була скомпромітована занепадом його батька, він простував до дивовижного багатства. Це мав бути безконечний тріумф сина-одинака, про який вона мріяла, до якого підготовлялася довгими роками, з такою пихою та егоїзмом.

Отже, це був удар грому. Блез не без певного вагання погодився жити у сусідстві в маленькім будиночку, знав бо, що його хотять перевести на роль слухняного знаряддя. Але після пологів дружини, коли знайшлася його перша дитина—дівчинка, він відважно рішився стати до боротьби, так само, як колись став його батько, думаючи про численну сім'ю, яка може бути і в нього. І от, одного ранку, коли

він прийшов до Моріса по розпорядження, сама Констанс вийшла сказати йому, що вона заборонила синові вставати, бо бачила, що він надто зморений після погано проведеної ночі. Проте, вона не виказувала надто великої турботи: мабуть, це просто невеличка втома, обоє кузени вже тиждень надто багато працювали, щоби вчасно здати велике замовлення, коло якого були зайняті всі руки на заводі. Та ще й вчора Моріс, спітнівши, з непокритою головою, мав необачність досить довго постояти в гангарі, де випробовували нову машину. Там його, мабуть, продуло. Ввечері у Моріса дуже підвищилася температура, довелося негайно викликати Бутана. На другий день Бутан, хоч він і не казав того, був дуже стурбований блискавичною швидкістю погіршення Морісового стану. Він скликав консультацію, прийшли два його колеги, усі вони були одної думки. Це були бистроплинні сухоти, зараза навдивовижу швидко робила своє діло, наче недуга потрапила на ґрунт, охоплений полум'ям, і миттю руйнувала організм. Бошена не було, він, як звичайно, подорожував. Хоч лікарі не хотіли відразу казати правди, але обличчя їхні були дуже похмурі. Проте, Констанс, дарма що турбувалася чимраз гірше, повна була впертої надії, що її син, герой, бог, конче потрібний для її власного життя, не може бути серйозно хорий, не може вмерти. А на післязавтра він помер у неї на руках, тої самої ночі, коли приїхав Бошен, викликаний телеграмою. Врешті, це був тільки останній розклад буржуазної збіднілої крові, зіпсованої в самому джерелі, раптова загибель бідного, звичайного хлопця, що хорів від дитинства, не зважаючи на здоровий зовнішній вигляд. Але який удар для матері, для батька, як завалилися всі їхні розрахунки! Їхній спадкоємець, майбутній король індустрії, що був у них, через їхні вперті егоїстичні розрахунки, тільки один єдиний, зник як тінь, і коли їхні простягнені обійми охопили саму порожнечу, жахна дійсність стала на цілий зріст. Мить, і дитини немає.

Блез разом з батьками був біля Морісового ліжка,

коли той помер, о другій годині ранку. І коли тільки з'явилася змога, він сповістив про цю смерть телеграмою до Шантбле. Видзвонило дев'яту годину, коли Мар'яна, бліда й схвильована, вийшла на подвір'я ферми покликати Мат'є:

— Моріс помер!.. Боже мій! Єдиний син, бідні люди!

Обоє розгубилися від льодового жаху. Вони ж чули тільки про якесь захоруння, навіть гадки не мали, що це щось серйозне.

— Піду вдягатися,—мовив Мат'є,—я ще поспію на поїзд, що йде о чверть на одинадцятку. Треба їх обіймати.

Хоч Мар'яна була на восьмому місяці вагітності, проте, також рішила їхати. Їй було б надто тяжко, якби вона не змогла дати цього доказу теплого співчуття своїм родичам, які кінець-кінцем дуже добре ставилися до молодого Блезового подружжя. І, крім того, їй таки справді серце краялося на думку про цю катастрофу. Вони обоє почали давати накази про роботу, що треба було зробити цього дня, і насилу поспіли до Жанвілю на поїзд о чверть на одинадцятку. Поїзд уже рушив, коли вони пізнали Лепельєрів, що разом із своїм сином Антоненом сиділи в тому самому вагоні, куди вскочили Фромани.

Побачивши, що вони їдуть разом, пристойно вбрані, мельник подумав, що вони запрошені десь на весілля; а коли довідався, що це на похорон, то сказав:

— Еге, значить навпаки. Та дарма! Однаково довелося з дому вийти, все якась розривка.

Відколи Мат'є переміг, опанував та обробив великий маєток, Лепельєр почав ставитися до цього городянина з певною повагою. Та хоч він і не міг заперечувати досягнених успіхів, проте, не здавався, увесь час глузливо посміювався з таким виглядом, наче сподівався на якусь катастрофу, чи то земну, чи небесну, коли таки його буде зверху. Він не хотів визнати своєї помилки, повторював, що вже що він знає, те знає, і колись побачать, що робити хліб це найгірша професія, відколи ота падлюка-земля збан-

крутувала й на ній нічого не росте. Крім того, Лепельєр мав у руках певну помсту, отой клин кам'янистої, неродючої землі. Мельник залишав цю землю, як протест проти сусіднього маєтку, цей бо лан врізався в маєток, псував його вигляд. Тим то він зберігав свою іронію.

— Ну,—казав він з чванькуватою настирливістю,— а ми також ідемо до Парижу... Чуєте, оцього пана там хочемо оселити!

І показав пальцем на свого сина, Антонена, вісімнадцятилітнього, високого, рудого хлопця. Антонен мав таку саму довгасту голову, як його батько, але був кволіший, по обличчі йому денеді поросла ріденька, наче вицвіла, борідка. Він був убраний поміському, в циліндрі, рукавичках і з яносиньою краваткою. Здивувавши Жанвіль своїми шкільними успіхами, він виявив таку нехоть до фізичної праці, що батько рішив зробити з нього, як він казав, парижанина.

— Отже справа вирішена, ви їдете?—спитав Матьє задля годиться, він бо знав їхні плани.

— Авжеж! Навіщо б я його силував працювати до кривавого поту без жадної надії колись забагатіти? Ні батькові моєму, ні мені ніколи не пощастило й копійки відкласти з цього проклятого млина, бо його жорна більше гниють без діла, аніж борошно мелють. З нашої нещасної нивки також більше каміння збереш, ніж червінців. Ну, він тепер учений, хай попрацює головою, хай їде до Парижу долі шукати! У місті найкраще відшліфується.

Мадам Лепельєр, що пасла очима свого сина, в такому самому захопленні від нього, як колись була від свого чоловіка, і собі мовила з блаженним виразом:

— Так, так, він має службу в конторі адвоката Руселе... Ми йому наймили кімнатку; я подбала про меблі та білизну. Сьогодні великий день, ми повечереємо втрьох у доброму ресторані, а тоді він у тій кімнатці ночуватиме... Ах, яка ж я рада, що нарешті він уже вирушив!

— І, мабуть, дійде до міністра,—посміхаючись мовив Мат'є.—Хто знає? все можливе.

Це був вихід із сіл до міст, гарячкова жадоба раптом забагатіти, сами батьки вітали від'їзд, супроводили втікача, в суєтнім бажанні піднятися разом з ним до вищої класи. Усмішку фермера з Шантбле, цього городянина, що перейшов на селянина, викликала думка, що вони, наче в танку, міняються місцями, мельників син їде до Парижу, а він сам повернувся до землі, до загальної матері усієї сили й всякого відродження.

Антонен і собі засміявся, як хитре ледащо, якого в Парижі найбільше вабить можливість добре гульнути.

— О, я не маю смаку на міністра виходити. Занадто мороки... Я волів би запопасти зараз же мільйона, а тоді спочивати.

Лепельєри галасливо зареготалися, у захваті від такої дотепности. О, хлопець далеко піде, це вже видко!

Мар'яна була мовчазна, її наперед тяжко було від того горя, з яким мала здибатися. Проте, вона з чемности схотіла й собі якесь слово промовити; вона спитала, чому на такому святі немає маленької Терезочки. Лепельєр сухо відповів, що не має охоти тягати з собою шостилітню нікчому, яка ще не вміє поводитися. І краще було б, як би Тереза й не родилася, бо через неї весь дім шкереберть перевернувся. Мар'яна заперечувала, казала, що рідко доводиться бачити таку розумненьку та гарненьку дівчинку, тоді мадам Лепельєр трохи лагідніше відповіла:

— Та вона справді хитра, але дівчат не відправляють до Парижу, їх треба віддавати, а це стільки мороки та грошей... Ну, сьогодні такий щасливий день, що не варто говорити про це.

У Парижі, вийшовши з північного вокзалу, Лепельєри зникли, розтопилися у великій потоці юрби.

Коли фіякр зупинився на Орсейській набережній перед пишним будинком Бошенів, Мат'є й Мар'яна побачили, що біля пішоходу стоїть карета Сегенів.

За вікном карети вони побачили двох дівчат, Люсі та Андре, в ясних туалетах, вони мовчки й нерухомо чекали на когось. А наблизившись до дверей, Фромани побачили Валентину. Вона, як звичайно, летіла, мов вихор, дуже поспішаючи. Та побачивши їх, вдала вигляд глибокого співчуття і промовила відповідні слова:

— Чули? Яке жахне нещастя, єдиний син!

А тоді вибухнула водоспадом слів:

— Ви, як і я, поспішили приїхати, це природно... Уявіть собі, що я тільки випадково, може годину тому, довідалася, що скоїлося таке нещастя; і уявіть собі, як це щасливо вийшло, мої дочки були вже вбрані і я сама вдягалася, щоб їх везти до церкви на весілля, кузина нашого друга Сантера віддається за дипломата. І подумайте, я аж до вечора хвилини вільної не матиму. Отже, хоч шлюб призначений о чверть на дванадцяту, я не вагалася, зараз же звеліла везти мене сюди, перше, ніж їхати до церкви; і зрозуміло, що я тільки сама пішла туди, мої дівчатка чекають у кареті. Ми трохи спізнимося на вінчання... Ви побачитеся з отими нещасними батьками у їхнім спустошенім домі над тілом, що його вони дуже гарно прикрасили, він лежить на ліжку. Аж серце крається.

Мат'є дивився на Валентину, дивуючись, що вона не старіє, а наче тільки сохне в полум'ї свого божевільного життя. Він часто бував у Сегенів в усяких справах і знав, що сім'я остаточно розвалилася. Сеген тепер уже одверто жив з Норою, колишньою гувернанткою, що воліла щоб він умеблював їй квартиру, коли веселе життя вчотирьох на Антенській вулиці було зіпсоване. Сеген навіть призначив Мат'є побачення в Норинім помешканні, коли треба було підписати купчу на остаточний продаж Шантбле. І відколи Гастон вступив до Сен-Сіру¹⁾, Валентина сама одна з двома дочками залишилася в пишнім великім будинку, на який поволі насувала руїна.

---

¹⁾ Сенсір — найаристократичніша військова школа у Франції.

— Мені б хотілося, — казала вона, — щоб Гастон попрохав дозволу бути на похороні, бо я навіть не певна, чи є тепер у Парижі його батько... Так само, як і наш друг Сантер, що завтра від'їздить у мандрівочку. Ах, не самі тільки мерці нас покидають! яка сила живих відходить від нас, зникає... Правда, моя мила мадам Фроман, сумно жити на світі?

Легка тінь майнула по її обличчі, вона ото вже кілька місяців відчувала загрозу розриву. Сантер заздалегідь обережно готувавсь до нього, в його голові назрівав якийсь проєкт, останнє перевтілення романиста, яке вона ще не зрозуміла. І Валентина святобожно склала руки:

— Ми всі в руці божій.

Мар'яна посміхнулася до двох молоденьких дівчаток, що так само мовчки, нерухомо сиділи у зачиненій кареті, і змінила тему розмови:

— Як вони зросли, які гарні стали! Ваша Андре просто чарівна... Скільки років Люсі? Вже незабаром і віддавати час.

— Ах!—скрикнула Валентина.—Добре, що вона вас не чує, а то б розплакалася. Їй виповнилося сімнадцять, але щодо розуму, то й дванадцяти немає. Уявіть собі, що сьогодні вранці вона ридала, відмовляючись їхати на оте вінчання, казала, що занедужає від цього. Вічно вона говорить про монастир, мабуть таки пострижеться. Андре тільки тринадцятий, але вона куди більше жінка. Але зате плохенька, як овечка. Я часом аж хорію, так діє мені на нерви ця лагідність.

Уже сідаючи в карету, вона потиснула Мар'яні руку і аж тоді помітила, що та вагітна.

— Правда! Я просто безголова. Я й не спитала, як ви ся маєте... Адже ви на восьмому місяці? Це вже у вас буде одинадцята дитина. Це жах, жах! Ну, але як це вам так легко... Ах, нещасні люди, ви там побачите! Адже в них хата лишається порожнісінька!

Коли карета від'їхала, Мат'є й Мар'яна подумали, що перше, ніж іти до Бошенів, варто завітати до

маленького будиночку, сподівалися бо почути від своїх дітей якісь корисні вказівки. Але ні Блеза, ні Шарльоти не було вдома. Вони побачили тільки няню, що доглядала дівчинку БERTУ. Ця няня відучора не бачила мосьє Блеза, він бо лишався нагорі біля тіла. Щодо мадам Шарльоти, то вона також пішла туди від самого ранку. І наказала навіть принести туди БERTУ о дванадцятій, коли час буде її годувати, щоб не треба було сюди приходити, бо вона не хоче втрачати а ні хвилини. Коли здивована Мар'яна почала розпитувати, няня додала:

— Мадам взяла з собою скриньку з фарбами. Я думаю, що вона хоче змалювати портрет того бідного юнака, що помер.

Коли Матьє з Мар'яною переходили заводським двором, їм серце стиснулося від могильної тиші, що запанувала на цьому великому робочому подвір'ї, над яким завсіди стояв гамір. Смерть перейшла, і все кипуче життя разом зупинилося. Машини стояли холодні, німі, майстерні замовкли й збезлюдніли. А ні найменшого шуму, а ні душі живої. Не чути було пихкання пари, що була наче диханням підприємства. Помер господар, помер і завод. Їм стало ще важче, коли вони прийшли до помешкання Бошенів. Ніде нікогисінько, галерія занімала, на сходах гнітюча тиша, нагорі всі двері відчинені, мов у давно безлюдній пустці. У передпокої жадного слуги. Навіть у вітальні було наче порожньо, там було темно від спущених заслон, крісла стояли кругом, як приймальних днів, коли сподівалися багатьох гостей. Потім у присмерку вони побачили якусь тінь, що ходила маленькими кроками по кімнаті. Це був Моранж, який без шапки, в сурдуті прибіг, почувши про жахну новину. Він прийшов пунктуально, з тим самим коректним виглядом, як звичайно приходив до контори. Тут він поведився наче в себе вдома, приймав гостей, пригноблений, розгублений цією втратою дитини, що пробудила в ньому спогади про страшну загибель його дочки. Його рана відкрилася. Він був блідий, як смерть, з довгою сивою бородою, в такому збентеженні, що

тільки без кінця блукав по кімнаті, забувши, сприймаючи все це горе, як своє.

Пізнавши відвідувачів, він також сказав їм ті слова, що були в усіх на вустах:

— Яке жахне нещастя, єдиний син!

Він потиснув їм руки й зашепотів, розповідаючи, що мадам Бошен зовсім виснажена горем, пішла на хвилинку до себе, а тимчасом Бошен з Блезом вниз влаштовують ще якісь подробиці до похорону. І знов почав ходити, як маньяк, показавши їм рукою на сусідню кімнату, куди двері були широко відчинені.

— Він там, на тім самім ліжку, де помер. Прибрали квітами, дуже гарно... Ви можете зайти.

Справді це була Морісова спальня. Великі заслони були спущені, в кімнаті панувала ніч. Воскові свічки горіли біля ліжка, освітлюючи м'яким світлом обличчя мерця, таке спокійне, біле. Очі були заплющені, наче він спав. Моріс майже не змінився, тільки схуд. Раптова смерть немов витончила його обличчя. Схрещені руки тримали розп'яття. Квіти, троянди були розсіпані по простиралу, це було ліжко весни. Аромат квітів, домішуючись до духу гарячого воску, був трохи задушливий. Глибока мовчанка панувала у цій трагічній нерухомості. І в півтемряві, де видко було саме тільки ліжко, повітря стояло нерухомо, полум'я свічок підіймалося просто вгору.

Увійшовши до цієї кімнати, Мат'є з Мар'яною побачили біля дверей, за параваном свою невістку Шарльоту. Вона сиділа біля невеличкої лямпочки, тримаючи на колінах текстуру, і змальовувала голову небіжчика, що лежала серед троянд. Вона згодилася це зробити на палке бажання матері, дарма що її власному двадцятилітньому серцю тяжко було від такої роботи. Уже три години вона сиділа тут, пильно працювала, хотівши зробити якнайкраще. Шарльота була бліда, у чудовому розквіті молоді краси. Її личко з синіми очима під золотим пухнастим волоссям було як квітка. Коли Мат'є й Мар'яна наблизилися, вона не схотіла порушувати мовчанку й тільки хитнула їм головою. Але кров потроху закрасила їй

щічки, а очі посміхнулися; коли ж вони, постоявши кілька хвилин тут, у сумній мовчанці нечутно повернулися до вітальні, Шарльота знову взялася до своєї роботи, одна перед лицем мерця, серед троянд та свічок.

Моранж так само ходив по вітальні, мов розгублена тінь. Мат'є залишивсь стояти, а Мар'яна, що її стан не дозволяв їй довго втомлюватися, сіла біля дверей. Ніхто й слова не промовив. У гнітючій тиші цих кімнат, повних темряви, із спущеними заслонами запанувало важке чекання. Хвилин за десять з'явилися ще відвідувачі, якась пані й пан, що їх Фромани спочатку не пізнали. Очманілий Моранж привітав гостей і запросив їх. Коли дама, не покидаючи руки свого супутника, повела його між меблями, наче сліпого, щоб він не зашпоркнувся, Мар'яна й Мат'є впізнали Анжеленів. Торішньої зими вони продали свій жанвільський будиночок і переїхали до Парижу, їх бо спіткала остання недоля: збанкрутувала одна велика банкірська фірма й через це вони втратили майже все, що мали. Жінка шукала якоїсь роботи й стала на службу до благодійного товариства за даму-делеґатку, себто інспектрису, що доглядає й відвідує жінок і дітей, яким дається допомогу, а тоді доповідає про їхній стан. Сумно посміхаючись, мадам Анжелен казала, що в її великій журбі, відколи вона впевнилася у своїй неплідності, всеж таки певна потіха керувати тією малечею. Щождо чоловіка, то йому з очима гіршало й гіршало, він мусів відмовитися розмальовувати віяла, і тепер завсіди сидів нерухомий, у похмурій скорботі над зіпсованим життям.

Помалесеньку, наче дитину, підвела його мадам Анжелен до Мар'яни й посадила біля неї на сусідньому кріслі. Він був такий самий стрункий, подібний до мушкетера, але тяжко зажурений. У сорок два роки він був сивісінький. І тим, хто пам'ятав молоде подружжя, повне краси й ніжності, що безтурботно насолоджувалося вільним коханням, блукаючи тінистими, затишними Жанвільськими стежками, моторошно було дивитися на цю сумну даму, що вела каліку.

Коли мадам Анжелен вхопила своїми тремтлячими руками руки Мар'яни, вона так само могла тільки прошепотіти:

— Ах, страшне лихо, єдиний син!

На очах її забриніли сльози. Вона не схотіла сидати, а пішла перше в другу кімнату, де лежало тіло. Повернувшись звідти й приглушуючи хусточкою ридання, вона важко спустилася в крісло між Мар'яною та своїм чоловіком; а той залишився сидіти, нерухомо дивлячись перед себе. І знов у вимерлім домі, куди більше не долинав гуркіт з безлюдного, застиглого заводу, запанувала німа тиша.

Нарешті, вийшов Бошен у супроводі Блеза. Він наче постарівся на десять років під оцим важким ударом. Це ж було таке несподіване, наче небо звалилося йому на голову. У своїм переможнім егоїзмі цей сильний чванькуватий чоловік, що жив задля насолоди, ніколи й гадки не мав, що може статися таке лихо. Він ніколи не вважав Моріса за хорошего, це був би наче замах на його власне здоров'я, на оту певність, що від нього міг народитися тільки здоровий хлопець, якого ніщо не візьме. Він мав себе за не досяжного для блискавки, гадав, що лихо не насмілиться завітати до нього. І вражений першим ударом, Бошен був слабкий, як жінка. Його тіло вже одрябліло від неправильного життя, що поволі підточувало його сили. Він ридав, як дитина, над своїм померлим сином, усі мрії та розрахунки його суєтності були розбиті. Ударив грім, і нічого не лишилося. Хвилина, і його життя було зметене, світ став темний і порожній. Бошен був блідий, як смерть, пригноблений, опасисте обличчя йому набрякло від горя, важкі повіки опухли від сліз.

Побачивши Фроманів, він похитнувся й пішов до них з розкритими обіймами, знов задихуючись від ридання:

— Ох, милі ж ви мої друзі, який жахний удар! І мене тут не було! Коли я повернувся, він уже втратив свідомість, він навіть мене не пізнав... І хто б думав? Такий же здоровий хлопець! Мені здається,

що я сплю, що він підведеться й піде зо мною до майстерень.

Мат'є з Мар'яною обняли його. Їм шкода було сердегу, що зазнав такого горя, коли повертався з якоїсь гулянки, мабуть ще п'яний, і раптом впав у таку скорботу. Він був очманілий і від горя, і від випитого вина та зловживання пестощами. Мокра від сліз борода його дхнула сигарами та мускусом.

Потім Бошен обіймився і з Анжеленами, хоч дуже мало був з ними знайомий.

— Ох, мої ж ви друзі милі, який жахний удар, який жахний удар!

Блез також підійшов поцілуватися з батьками. Не зважаючи на тяжку ніч та на його горе, його гарні очі були ясні, молоде лице не втратило свіжості. Але сльози котилися по його щоках, бо працюючи день-у-день разом з Морісом, вони були дуже заприязнилися.

І знов запанувала мовчанка. Моранж, наче він був сам один у кімнаті, не тямлячи, що діється навколо нього, знову потихеньку, наче сомнамбула, почав походити. Бошен з розгубленим виглядом кудись вийшов, знов прийшов з якимись зшитками. Він озирнувся ще навколо, нарешті сів біля бюро, винесеного з Морісової кімнати. Пригноблений незвичним для нього почуттям скорботи, він інстинктивно шукав якогось зайняття, щоб трохи розважитися. Він почав листати зшитки, реєстри адрес, щоб розіслати запрошення на похорон. Але очі його запливали слізьми, і він рухом закликав Блеза, що був вийшов подивитися на малювання своєї дружини, а тепер знов повернувся до вітальні. Молодий чоловік підійшов до бюро й почав стиха диктувати прізвища. Серед глибокої тиші чути було тільки цей одноманітний голос.

Хвилини поволі минали. Відвідувачі весь час чекали на Констанс. В кімнаті небіжчика поволі відчинилися маленькі дверцята до коридору, і Констанс зайшла так нечутно, що ніхто й не догадався, що вона є тут. Наче привид вийшов з темряви в блідому світлі свічок. Вона досі ще не плакала. Бліде, як віск,

її обличчя було викривлене суворою, холодною люттю. Маленька постать замість зігнутися, наче випросталася, зросла в несамопитім обуренні проти кривди долі. А проте, в своїй скорботі вона не була здивована: вона зараз же відчула, що вона цього сподівалася, дарма що й за хвилину перед смертю вперто не вірила в неї. Свідомість цього була в ній вже кілька місяців, десь у глибині серця. І тепер стала перед нею з жахною наочністю. Часто вона чула, розуміла шепотіння невідомого, якийсь холодок леденив її тіло, прокидалося невиразне, лякливе каяття, що не мала вона другої дитини. І загроза здійснилася, непереможна доля схотіла, щоб єдиний син, цей поратуніок підприємства від загибелі, цей майбутній король, що з ним вона мала поділити його пишноту, впав мов той сухий листок. Це була руїна, вона впала в безодню. А найгірше для неї була ота сухість, отой жах, що наче вогнем палив її сльози, дарма що з неї була добра матір, і вона страждала тяжкими муками від матірнього одчаю, отруєна цією втратою своєї дитини.

Констанс наблизилася до Шарльоти, стала за нею, глядячи на тонкий профіль свого мертвого сина серед квітів. Але вона й тут не заплакала. Поволі переводила очі з ліжка на папір, вдивляючись у це сумне видовище, наче хотівши побачити, що їй лишиться від коханої дитини, вдивлялася в оці риси олівцем, що залишаться, коли завтра земля візьме його на завсіді. Почувши Шарльота її за своїми плечима, здригнулася й підвела голову. Вона злякалася, але нічого не сказала. Тільки мовчки обмінялися вони поглядами. І як тяжко стиснулося матірне серце, побачивши поруч умерлого, перед лицем його небуття, оце ніжне, здорове, вродливе личко, що підіймалося немов зоря майбутнього, у золотому сьйві волосся!

Але тут Констанс зазнала ще одної прикрости. У вітальні під самими дверима спальні чувся шепіт, до неї долинали кожне слово. Вона не показувалася, хоч помітила вже Мар'яну й мадам Анжелен, які сиділи

під дверима, біля самої порт'єри. Констанс тільки витягнула шию, наслухаючи:

— Ах!—казала мадам Анжелен,—у бідної матері було наче якесь передчуття. Я бачила, як вона збентежилася, коли я їй розповіла про своє лихо... Для мене вже кінець. А тепер з'явилася смерть, і для неї також кінець.

Запанувала мовчанка. А тоді, ідучи за своїми думками, потребуючи говорити, мадам Анжелен нишком мовила:

— А у вас буде на тому місяці?.. Одинадцятий, а як рахувати двох викиднів, то вже тринадцятий... Одинадцятро дітей, це не паристе число, ви дійдете до дванадцяти.

Вона забула про околишню жалобу, бліда усмішка з'явилася на вустах, наче її потайні заздрощі були обеззброєні цією плодючістю. Але Мар'яна живо заперечила:

— О, більше ні! Я певна, що дванадцятого не буде. Подумайте, та мені ж уже сорок один рік. Час уже зупинитися, я своє зробила. Хай тепер мої сини та дочки дітей родять.

А Констанс здригнулася від нового нападу отієї люті, що вогнем палила її сльози. Поглядаючи скоса, вона могла її побачити, оту матір десятих живих дітей, вагітну одинадцятим, що її стан розбух від майбутнього життя, яке вона принісла в цей будинок смерті. І Мар'яна їй видалася така сама молода, свіжа, повна радості, здоров'я, певної надії. І в цьому страшному занепаді, що позбавив саму Констанс єдиного її сина, інша жінка була тут, біля ліжка смерті, подібна до доброї богині безмежних жнив, що з її черева лється вічне життя.

— Та ви ж,—мовила ще Мар'яна, і собі посміхаючись,—забуваєте, що з мене вже бабуса... Ось, бачите! От хто каже мені йти в демісію.

Вона показала мадам Анжелен на служницю своєї нової дочки, Шарльоти. Ця дівчина, виконуючи одержаного наказу, принесла на руках маленьку БERTУ, бо настала пора її годувати, а мадам не мала часу

йти додому. Збентежена няня не наважувалася зайти в цю кімнату, повну журби. Та весела, радісна дівчинка засміялася й замахала повненькими рученятами. Шарльота почула її, поспішила встати, легкою ходою перейшла вітальню, щоб забрати дівчинку до іншої кімнати, де можна було б дати їй груди.

— Ох, і гарнесеньке ж!—прошепотіла мадам Анжелен.—Ці маленькі істотки, наче квіти. Куди завітають, всюди приносять свіжість та ясність.

Від цих слів Констанс наче блискавкою засліпило. Щойно в півтемряві, де зоріло тільки полум'я свічок у нерухомім повітрі, важкому від духу зрізаних троянд, майнула дитина. Це було з'явлення весни, війнуло ясним, свіжим духом безконечної обіцянки життя. Це ж була перемога плодючих матерів, це ж дитина дитини, Мар'яна знов плодилася й множилася в потомстві сина свого. Вона посміхалася на думку, що вона вже бабуса. І сокира ще глибше розтяла серце Констанс, отого дерева, зрубаного при корені. Єдиний стовбур був зрубаний, більше від неї нічого не буде.

Ще якусь хвилину вона стояла самотня в цьому небутті, у цій кімнаті, де опочили останки її сина. А тоді наважилася й вийшла до вітальні, як холодна мара. Усі попідводилися, поцілувалися з нею, здрігаючись від дотику її холодних лиць, що їх не зогрівала більше кров. Констанс така була страшна в своєму спокої, що всім серце краялося від глибокого співчуття. Хотілося чимсь її потішити, але вона сухо обірвала всі слова.

— Це кінець,—мовила вона,—що ви хочете? Це кінець, зовсім кінець.

Мадам Анжелен ридала, сам Анжелен витирав свої бідні, каламутні, нерухомі очі. Мар'яна й Матьє, плачучи, тримали руки Констанс у своїх руках. А вона застигла, вона не могла плакати, відкидала всі потіхи, повторюючи одноманітно:

— Це кінець. Адже ніщо мені його не поверне? Ну, то вже нічого немає, кінець. Останній кінець.

Треба було крепитися, бо мали поприходити від-

відувачі. Але ще один удар упав на серце Констанс. Бошен знов заплакав, коли вона ввійшла до вітальні і, засліплений слізьми, не міг писати. Рука йому тремтіла, він мусів підвестися з-за столу, упав на крісло, кажучи Блезові:

— Сідай ти, роби далі!

І Констанс побачила, як Блез сів до столу її сина, посів місце її сина, макаючи перо до каламаря, пишучи, як часто писав на її очах Моріс, тим самим рухом. Це ж Блез, це старший з Фроманів! Бідний небіжчик ще не був похований, а вже один Фроман заступає його місце, так само, як живущі рослини, помножуючись, захоплюють околиці незасіяні поля. Констанс відчула загрозу у цьому потокові життя, що плив навколо неї, щоб усе заповонити: баби були ще вагітні, коли невістки вже годували немовлят, сини посідали вільні трони. А вона самотня. У неї тільки негідний, занепалий морально й фізично, спустошений чоловік. Тимчасом напівбожевільний Моранж без кінця ходив по кімнаті. Цей сердега, що йому жахна смерть єдиної дочки наче виймала душу, силу й розум, був для Констанс привидом її власної скорботи. Від безлюдного застиглого заводу не долило ніякого шуму, завод помер.

За два дні відбувся пишний похорон. П'ятсот робітників з заводу супроводили труну, сила поважних осіб усяких рангів ішла проводом. Усі звертали увагу на старого робітника, діда Муано, найстарішого на заводі, що тримав китицю покривала; це було зворушливо, дарма що сердега волочив трохи ногу, ніяково почував себе в сурдуті і наче трохи одурів після тридцяти років роботи. На кладовищі біля ями до здивованого Мат'є підійшла якась стара пані, що висіла з жалібної карети.

— Бачу, друже, що ви мене не пізнаєте.

Він попрохав вибачити. Це була Серафіна, така сама тонка та струнка, але виснажена й змарніла, наче столітня баба. Вона подібна була до старих королев з дитячих казок. Хоч бідна оперована Сесіль попереджала Мат'є про цю зміну, проте, він ніколи не

гадав, що можливий такий швидкий розклад пишної, визивної вроди цієї рудої красуні, яка наче не підлягала владі часу. Який руїнницький вихор отак її за-напастив?

— Ах, друже мій, — казала знов Серафіна, — я мер-твіша від отого бідного мерця, що його там ховають... Зайдіть колись до мене погомоніти. Ви єдиний чо-ловік, єдиний друг, якому я все можу сказати.

Тіло спускали в яму, шаруділо мотуззя, почувся останній стукіт. Бошена вів під руку його родич, він дививсь перед собою очманілим поглядом. Констанс вистачило жорстокої відваги прийти сюди, але тепер у неї раптом поллялися сльози, вона умліла. Її підхо-пили й повезли до спустошеного дому, спустошеного на завсіди, немов те поле, громом побите, навіки не-плідне.

Земля все взяла.

У Шантбле Мат'є й Мар'яна творили нове життя, процвітали, множилися. Протягом ще двох років вони знов були переможцями у вічній боротьбі життя про-ти смерті. Невпинне зростання сім'ї й родючих нив було наче втіленням їхнього існування, їхньої радості й сили. Палка жага охоплювала їх полум'ям, боже-ственне бажання запліднювало їх, завдяки їхній здат-ності кохати, бути чесними й здоровими. А решту ро-била їхня енергія, охота до діяння, спокійна відвага в неминучій праці, що створює й регулює все на світі. Але протягом і цих двох років вони перемагали ці-ною запеклої боротьби. Тепер перемога була вже за ними. Сеген шматок по шматку збувся маєтку, Мат'є, як обачний завойовник, поширюючи своє царство, в міру зростання своїх сил у боротьбі за існування, запану-вав на всьому Шантбле. Багатство, що його пускали на вітер й нехтували ним ледарі, перейшло до рук працівника, творця. Це було п'ятсот гектарів, що про-стелилися аж до краю обрію. Це були гаї, перерізані широкими сіножатями, де паслися численні стада; це були висушені багнища, що перетворилися на родючі ниви, які давали великі жнива; це були зрошені від-веденими джерелами пісочані кам'янисті пустки, що

рік-у-рік ставали плодючіші. Тільки Лепельєрів лан залишився неплодний, наче, щоб свідчити про чудо, про те, як людська праця перетворила колишні піски та багнища, що тепер своїми врожаями живили цілий щасливий маленький народ. Цей народ не загарбав нічєї частки, він розчистив і обробив свою власну частку, збільшивши загальне багатство, допомагаючи по trochu пригорнути великий світ, ще так мало залюднений і так погано пристосований до щастя. Серед маєтку фарма росла, більшала, наче цвітуще місто, із своїм населенням, людським та тваринницьким. Це було вогнище кипучого тріумфу життя. Яка могутня влада цієї щасливої плодючості, що протягом дванадцяти років створила це місто, де множилися істоти й речі! І все це було наслідком розмноження однієї родини. Для них росли дерева, хліб, трави й овочі, цей живний потік, що розливався під промінням сонця. Усе горе, всі сльози були забуті у цій радості творчості, виконаної роботи завойованого майбутнього, що відкривало безмежне поле для діяльності.

А доки Мат'є вивершував свою перемогу, Мар'яна протягом цих двох років мала щастя побачити, як знайшлася дочка в її сина Блеза, тоді як сама вона була вагітна, знов готова давати життя. Це було наче могутнє дерево, що його галузі ще розгалужуються, щоб помножитися без числа, наче величний дуб, що покриває своєю кроною великий простір. Діти дітей, діти її внуків і ще дальші нащадки раз-у-раз множаться і поширюючись через незлічимі покоління, уже рушили в похід. З якою ніжною дбайливістю збирала ще Мар'яна навколо себе отих одинадцятьох першого виводку, починаючи від двох старших близнят, Блеза й Дені, що їм уже було по двадцять одному року, і аж до останнього тендітного створіннячка, що тільки-тільки з'явилося на світ і жадібними вустоньками висмоктувало її соки аж до крові. В її гнізді були нащадки всякого віку: великі, що один з них уже сам був батько, і такі, що вчилися по школах, і такі, що їм ще доводилося вранці допомагати вдягати

штанятка; були хлопці: Амбруаз, Жерве, Греґуар, Ніколь; були й дівчатка: Роза, що була вже на відданні, Клер, Люїза, Мадлена, Маргаритка, яка щойно починала ходити. Треба було бачити, як вони ганяли по всім маєтку, наче табунець молодих лошат, кожен так швидко, як тільки могли нести його ноги, і розбігалися на всі чотири сторони. Мар'яна знала, що вона не зможе втримати їх усіх біля своєї спідниці. І то добре, як на фермі залишаться хоч двоє чи троє... А надто молодшим місця не вистачить, вони підуть здобувати сусідні країни. Це була фатальна експансія. Вони мали здобути землю, як раса найчисленніша. Блез уже майже два роки був на Бошеновому заводі, інші брати також мали кудись рушити на здобутки. На їхньому боці була численність, отже їхня сила, світ мав їм належати. А батько з матір'ю також з кожною новою дитиною почувалися чимраз дужчі. Кожна дитина ще наближувала їх одне до одного, єднала. Якщо вони, не зважаючи на величезні перешкоди, таки перемагали, то це завдяки їхньому коханню, праці, плодючості їхніх серць і їхньої волі. Плодючість велика переможниця, вона творить мирних героїв, що здобувають землю, заселяючи її. І на цей раз, коли Мар'яна породила хлопчика, одинадцятого свого сина, Ніколя, Матьє палко поцілував її і, не зважаючи на лихо й горе, яких зазнав, знов святкував перемогу. Знов дитина, нова запорука багатства й потужности, нова сила, подарована світові, нове поле, засіяне для майбутнього.

І це була невпинна велика робота, благодатна робота, робота плодючості, що поширювалася завдяки землі й жінці, переможницям розкладу. Це плодючість створювала засоби існування для кожної нової дитини, кохала, бажала, боролася, працювала, через страждання невпинно йшла до чимраз ряснішого життя, певнішої надії.

КНИГА П'ЯТА.

I.

Життя поволі поверталось до зажуреного заводу. Пригноблений, розбитий страшним ударом, Бошен більше нікуди не ходив, першими тижнями він сидів біля свого родинного вогнища, немов спустошений, без бажань. Він наче виправився, покинув брехати, не посилався на потребу раз-у-раз подорожувати у справах, щоб десь завдовольнити свою раптову жадоу до жінок, оту неситу потребу, що з роками тільки більшала. Він знов узявся робити, дбав про хатні справи, знов щоранку спускався до майстерень. Там йому допомагав Блез, певний активний заступник, на якого Бошен покладав щодня більші й тяжчі обов'язки. Але близьких людей найбільше дивувало наближення між подружжям. Констанс запобігала коло свого чоловіка, Бошен, майже не розлучався з жінкою, обоє були у великій згоді, жили самотньо у своїм палаці, наче повитім жалобою, де вони приймали тільки родичів.

Після отої раптової загибелі Моріса, після жахного болю від цієї ампутації, Констанс тепер спливала кров'ю, страждала, мов недужий, якому відрізали руку чи ногу. Вона вже не була цільною людиною, їй соромно було, що вона зменшилася, скалічила. Її зражене матірне кохання у скорботі ятрилося раною, але до нього прилучалося очайдушне обурення гордошів. Вона страждала від того, що принижена, що вона вже не матір, що нема вже коло неї принця — спадкоємця, який по ній став би на царство. А вона ж

завзялася не мати більше, тільки одного єдиного сина, бо хотіла, щоб він один був господарем багатства, майбутнім всевладним королем. Безглузда смерть його вкрала, і дім наче вже не так абсолютно, належав їй, завод вислизав з її рук, а надто відколи отой Блез отаборився тут із своєю жінкою, із своєю дитиною, із усім отим кишинням плодючих завойовників — Фроманів. Вона не могла собі пробачити, що сама прийняла, оселила їх тут, вона палала бажанням боротися, повернути собі сина, мати ще одного сина, одне слово, повернути собі своє добро, своє місце, своє царство-панство. Безперечно, Моріса вона кохала, його єдиного любила ця холодна дружина, що тільки корилася шлюбним пестошам. Але матірнє кохання досі не виявлялося цілком, воно було німе й глибоке, а тепер спалахнуло гарячковим полум'ям, в якому згсряла вся її істота. Її мучило й катувало матірнє кохання, що перетворилося на палке вибагливе чуття, перекручене тим, що було скупчене на одній дитині. Вона була мати, обдурена й пограбована мати, в якій забрали її дитину, бажану дитину. Вона прагнула ще дитини й ніщо інше не могло пригасити тої палкої потреби кохати, тільки вона мусіла знов стати матір'ю. Для її серця й гордощів, для тіла, як і для шанобства — дитини, дитини вона потребувала. Ось чому без розрахунків, майже інстинктивно вона зійшлася з чоловіком.

У сумнім відлюднім будинку серед глибокого суму вони знов справляли медовий місяць. Вони більше не перекручували природи, обоє були розчулені й спочатку повні віри. Констанс щойно виповнився сорок перший рік. Бошен, на шість років старший за неї, підкреслював свою певність дужого гульвіси, ще здатного залюднити світ. Вони тепер не розлучалися. Вони рано лягали. Протягом півроку вони жили правильним, чесним життям, чути було між ними згоду, вони бо всю свою волю, всю силу прикладали до здійснення спільного діла. Але бажана, сподівана дитина не з'являлася. Минуло ще півроку, і почало здаватися, що добра згода зникає, що гризота, докори,

гнів турбують спокій опочивальні. Бошен знов почав десь блукати, ходив, як він казав, провітритися, а Констанс з червоними очима, роздратована, сама одна лишалася біля родинного вогнища.

Одного дня Мат'є поїхав відвідати свою невістку Шарльоту й засидівся в садку, граючись з Берточкою, що вилазила йому на коліна. На його здивовання, Констанс, що мабуть помітила його з вікон свого палацу, зійшла до нього. Потім під якоюсь прикlichкою вона привела його до себе, затримала щось на чверть години, не наважуючись заговорити. А тоді раптом:

— Милий Мат'є, ви мені пробачте, що торкнувся речей, не дуже то для нас приемних... Ото вже п'ятнадцять років тому мій чоловік, я це знаю, мав дитину від якоїсь фабричної робітниці. І я знаю також, що ви тоді зробили йому послугу в цій справі, ви подбали за цю дівчину та її дитину. Здається, хлопчика?

Вона чекала на відповідь. Але Мат'є, здивований, що вона все це знає, не розуміючи, навіщо після стількох років вона звернулася до нього з приводу цієї брудної пригоди, відповів тільки рухом, що виявляв його здивовання й турботу.

— О! — сказала вона, — я вам ніяк не дорікаю, я переконана, що ваша роля в цій справі була суто приятельська, навіть приязна до мене, ви бо не хотіли, щоб мене торкнувся якийсь скандал. Проте, ви ж розумієте, що я не маю на меті винуватити за таку давню зраду. Мені тільки хочеться бути в курсі. Довгий час я не хотіла заглиблюватися, коли мене про все це сповіщали. А тепер мені це настирливо згадується, обходить мене, і природно, що я звернулася до вас, бо я ж а ні словечка ніколи не сказала про це сьому чоловікові, я вважаю, що для нашого спокою погано було б вимагати від нього сповіді, усяких подробиць, коли вже тієї провини нічим не залагодити. Нарешті, я наважилася до вас звернутися, згадавши нашу зустріч того дня, коли я супроводила мадам Анжелен до акушерки, на Міроменільській вулиці. Я там вас побачила з цією дівчиною, що знов тримала

на руках дитину... Отже, ви з нею бачитесь, ви повинні знати, що з нею сталося, чи жива ще її перша дитина, а як жива, то де вона й що з нею.

Мат'є знов не відповів. Він бачив, як Констанс опановує гарячкове збудження, і пильнувався, шукав мотивів такого дивного вчинку цієї жінки, звичайно такої гордої та стриманої. Що їй сталося? Чому вона силкувалася випитати усе від нього, які могли бути з того наслідки? Але вона пильно дивилася йому в обличчя, пронизувала його своїми очима. Отже, він почав викручуватися.

— Ви мене збентежили. А крім того, я не знаю нічого такого, що могло б вас цікавити... Задля вашого чоловіка, а надто задля вас самих, навіщо розворушувати таке далеке минуле?.. Повірте мені, забудьте все, що вам хто коли казав, адже ви такі розсудливі, такі розумні...

Констанс йому перебила. Вона вхопила його за руки, стиснула їх у своїх гарячих, тремтячих руках. Ніколи ще не робила вона цього руху, властивого людині в забутті, у вибухові пристрасти.

— Адже я кажу вам, що нема чого мене боятися. Ні моєму чоловікові, ні отій дівчині, ні дитині. Зрозумійте ж, я тільки мучуся, страждаю, бо не знаю. Атож, мені здається, що я буду спокійніша, коли все знатиму. Я вас розпитую для себе, для власного спокою. Ах, як би я вам розповіла, як би я розповіла!

Мат'є вже починав багато про що здогадуватися, їй і не треба було йому всього казати. Уже зближення між чоловіком та жінкою свідчило де про що. Він здогадувався про палке бажання мати сина, що опанувало їх незабаром по смерті Моріса, про їхні зусилля. І коли рік минув, а сина не було, Мат'є міг простежити за їхнім розчаруванням, бачив, як гіршає скорбота, потім бачив гнів, гіркоту та чвари, що пішли з цієї неспроможности. І ось тепер він бачив, як прокинулися в старої дружини оті дивні ревності, як її переслідувала думка про дитину, якої чоловік не міг їй дати, а дав колись отій дівчині. Хоч Констанс знала, яка Норіна була гарна, свіжа, чудово

збудована і хоч сама вона була суха, жовта, передчасно холодна, проте, не жінка говорила в ній; жадного слова скривдженої коханки не злетіло з її вуст. Тільки мати страждала в ній, тільки дитину палко ревнувала вона. Констанс не могла збутися думок про ту дитину. Раз-у-раз коли вона переконувалася в своїй неплідності, коли знов і знов гинула її надія, ці думки стояли невідступно, мов глум, мов образа. Щомісяця гірше було розчарування, палкіші були мрії про сина іншої жінки. Констанс його жадала, її драгувало, що вона не знає, де той син, що з ним сталося, чи він здоровий, чи подібний до батька.

— Запевняю вас, мій милий Мат'є, — повторювала вона, — що ви зробите добрий вчинок, відповівши мені. Чи він живий? Скажіть мені тільки, чи живий він. Але не брешіть... Якщо він помер, мені здається, що я б була спокійніша. Та боже ж мій, я ж, проте, йому не хочу ніякого лиха!

Вона дуже зворушила Мат'є. І він нарешті щиро сказав їй усю правду.

— Як ви наполягаєте, задля вашого спокою, і якщо це залишиться між нами, і ваше подружжя від того не постраждає, то я не вбачаю нічого поганого в тому, щоб розповісти вам, що мені відомо; але повторюю вам, що я знаю дуже мало... Дитина при мені ж таки була вміщена до дитячого притулку. Відтоді її мати не запитувала й не діставала ніяких звісток. Навряд чи треба додавати, що ваш чоловік абсолютно нічогосінько не знає, бо він зрікся цікавитися цією дитиною... Чи хлопчик живий? Де він? Цього я вам не можу сказати. Треба було б десь розвідувати. Проте, якщо хочете знати мою думку, то дуже можливо, що він помер. Бо з отих бідних істоток дуже багато вмирає.

Вона нерухожими очима дивилася на нього.

— Ви мені правду кажете? Ви від мене нічого не криєте?

А коли він запротестував, мовила:

— Так, так. Я вам вірю... Отже він мабуть помер, така ваша думка? Ах! Скільки отих дітей гине, коли

стільки є жінок, які були б щасливі взяти хоч одне, мати його за своє!.. Нарешті, хоч це ще не є певність, це все таки якісь відомості. Дякую.

Протягом наступних місяців Мат'є чимало разів траплялося бувати вдвох з Констанс; але вона ніколи не поверталася до цієї теми, здавалося, вона знов нічого не знала, енергійним зусиллям змусила себе забути. Проте, він відчував, що її переслідує ця думка. Легко було помітити, що взаємини у подружжі дедалі псувалися в міру того, як Бошен і Констанс втрачали надію мати дитину, оту надію, що єдина їх зв'язувала. Якщо про людське око вони ще вдавали добру згоду, факти свідчили, що знову почався розбрат, новий розрив, щотижня глибший.

Бошен знову почав шукати розривок десь осторонь, як чоловік, що його мучить і дратує конечність виконувати шлюбні обов'язки, дуже мало солодкі й навіть неприємні, тим що не давали абсолютно ніяких наслідків. Проте, Констанс боролася, втримувала його із суворю твердістю войовниці. У власницьких поглядах, які вона кидала на нього, світилася рішучість не покидати його, аж доки він буде спорожнілий і мертвий. Невже це можливо, невже вони неплідні, як Анжелени? Невже все, що вона передчувала, підозривала, здійсниться, і її подружжя має занепасти в такій самій жахній порожнечі, яка затьмарила подружжя її подруги? Сама думка про неплідність обурювала Констанс, як каліцтво, як приниження. Вона тут не брала провини на себе. Мабуть, винен чоловік, бо він розкидався, мав силу зв'язків. Нарешті, настала година, коли люті вибухнула, у подружній спальні сталася жорстока сцена. Бошени винуватили одне одного в тій неплідності, яка призводила їх до одчаю, їх бо гнівила неплідність марних обіймів.

Бошен заявив, що треба лікуватися. Але кого порадитися? Коли згадав Бутана, Констанс спочатку була запротестувала, вона Бутанові не вірила, вона боялася, що він буде трісмфувати: адже вона так довго опиралася його теоріям. Потім вона здалася

бо в бундючній соромливості не могла згодитися, щоб її оглядав незнайомий лікар.

Коли Бутан приїхав уранці до Бошенів, він застав їх у маленькій жовтій вітальні, яку добре знав, бо часто бував тут за хоробливого Морісового дитинства. Щільно зачинивши двері, Бошен зараз же почав говорити жартівливим тоном, щоб уникнути ніяковости перших пояснень. Він підвів Бутана до своєї дружини, що стояла осторонь, дуже серйозна й бліда:

— Докторе, ось вам пані, що хоче знов перетворитися на молодичку... Вона хоче дитинку, і ви маєте їй розповісти, як це робиться.

Добрий доктор охоче згодивсь на таку гру. На його широкому, чесному обличчі, у лагідних очах не видно було й найменшого сліду почуття тріумфу з приводу цієї катастрофи, яку він давно передбачав. Він тільки весело засміявся:

— Дитинку, це чудово! Але ви так само, як і я, добре знаєте, як до цього братися.

— Слово чести, ні, докторе! — жартував далі Бошен. — Принаймні, ми це забули, бо ото вже рік ми дуже дбаємо, щоб його набути собі, а маленятко вперлося й не з'являється.

І в суєтній потребі вратувати свою репутацію доброго самця, Бошен мав необережність додати:

— Гадаю, що в мамуні там щось зіпсувалося, отож ми вас запросили до нас, щоб ви глянули й налагодили що треба.

Констанс досі стояла мовчки. Та її обійшло, що він надав такий оборот консультації. Обличчя їй раптом спалахнуло, і вона сердито втрутилася:

— Чому ти мене винуватиш? Хіба ти що знаєш?.. Докторе, моя думка, що вам треба оглянути й полікувати батька.

— Чуєш, моя миленька, я ж не хотів тобі прикрість зробити.

— Прикрість? О, боже мій! Про це не ходять! Та я ж тепер плачу цілими днями. Але я не хочу, щоб ти отак складав на мене провину за наше горе. І як

ти мене до цього призвів, то я мушу попередити лікаря, щоб він знав, що думати про тебе.

Марно силкувавсь Бошен її заспокоїти. Констанс у запалі втратила всяку міру.

— Ти що, думаєш, що я тільки сьогодні довідалася, який з тебе був чоловік, який ти тепер мені чоловік? Ох, нещасливий! Я ж завсіди знала, яким паскудним життям ти живеш!

Бошен хотів перебити їй мову, він узяв її за руки, лякаючись наближення кризи.

— Мовчи. Це безглуздо. Навіщо все це?

— Не руш мене, ти мені бридкий... Це тому, що при докторові? Адже ти сам мені казав, що лікареві, як на сповіді, усе розказують, усе йому показують. Та ще й невже ти думаєш, що й він також не знає про твою огидну поведінку? Адже всі знають... Як я подумаю, що протягом двадцяти років ти міг вірити, що я сліпа, чи дурна. І це тільки тому, що я мовчала.

Вона випросталася перед ним, маленька, чорна, люта. Правда, протягом двадцяти років їй вистачило героїзму мовчати. Ніколи перед людьми вона навіть не виказала підозри, гніву, ніколи не поводитися, як покинута, розгнівана жінка; ба й більше, вона втримувалася від докорів, ніколи не змінювала настрою навіть на самоті, у подружній спальні. Її, німу й зневажливу, підтримувала пиха, почуття власної гідності. Та й що їй було до негідного батька, якого вона ніколи не кохала, бо його пестоці їй тільки мучили, бруднили? Хіба в неї не було її сина, бога, в якому вона розтавала, який став їй життям, радістю, славою? Вона вмерла б, не спустившись до того, щоб поскаржитися, і якщо перервала довгочасну мовчанку, то тільки тому, що доля забрала в неї сина, який давав їй героїчну силу. Констанс була спустошена, як зруйнований корабель, жертва бурі. Мовчальниця вибухнула потоком слів, усе сказала, за всі двадцять років разом висловила свою зневагу, огиду, усе, що таїла, що так довго душило її.

— Але, бідняка ти, я підозривала, що ти бігаєш за

жінками, зараз же, за три місяці після нашого шлюбу. О, це не було серйозно, просто маленькі невірності, що їх терплять розумні жінки... Проте, дедалі було гірше, ти почав безсоромно обдурювати мене, кожна твоя брехня змушувала тебе знов мені брехати. І ти спустився до вулиці, до останніх дівок, і повертався до мене вночі, коли я спала, часом п'яний, отруєний па-срудними пороками. Не кажи ні, не кажи ні, не шукай знов чим відбредхатися! Ти бачиш, що я все знаю.

Вона підійшла, наступала на нього, не давала йому слова вимовити.

— Адже тепер ти не можеш мені зробити дитини, а цю дитину ти намагався зробити усім тим дівкам, аби тільки котра схотіла. Перша-ліпша, піднята з вулиці, могла від тебе дитину мати. Ти цим розкидався на вітер, задля своєї втіхи. А як воно народжувалося, тим гірше. У тебе, мабуть, всюди сила дітей. Де вони? Ну, де вони?.. Що, ти смієшся, у тебе немає дітей? Ну, добре. А дитина тієї Норіни, отої робітниці, що її ти мав низькість взяти отут, біля мене, на своєму заводі? Хіба ти не платив за її пологи, хіба ти не казав відправити дитину до притулку? Та не бреш ж, бо бачиш, я все знаю. Де той хлопчик? Де він, кажи мені?

Бошенові вуса тремтіли, він зблід і вже не жартував. Спочатку він поглядом благав допомогти Бутана, але той сидів і уважно слухав. Скільки отаких, і ще й гірших, і ще жорстокіших сцен доводилося йому, як докторові, бачити. Адже він був природний повірений оцих таємних драм, що походили з обдурювання природи. Отож він узяв собі за правило залишати людей у гніву виговоритися, тим що з досвіду знав, що це єдиний випадок, коли можна добитися від них правдивих відомостей, бо в спокійному стані люди завжди брешуть.

— Моя голубочко,—промовив, нарешті, Бошен, вдаючи зажуреного,—ти не маєш милосердя, невже ти хочеш, щоб ми з тобою розлучилися? Якщо я й грішив, то тепер гірко це оплакую... Але не треба ж

тепер мене добивати, складаючи на мене самого провину за наше лихо. Ти мені дорікаєш, що я зраджував, але хіба ж ти не дозволяла мені зраджувати?.. Це ж трохи і з твоєї провини.

— Як, моєї провини!

— А певно. Ти ж сама признаєшся, що ти заплющувала очі, терпіла мою розпусту. Хіба ж ти не повинна була мене втримати? Хто тобі казав, що докори та ніжність від тебе не виправили б мене?.. Бачиш, як чоловік не знаходить удома догідливої, відданої жінки, а як це його життєва потреба, надто коли чоловік так потребує пестошів, як я, то це його вибачає, коли він зіб'ється... Це твоя провинна.

— Моя провинна? Хіба ж я тобі коли відмовляла?

— О! Можна відмовляти й віддаючись. Цього не скажеш, такі речі відчуваються... Нарешті, як ти мене змушуєш бути брутальним, то скажу, що не личить жінці закидати своєму чоловікові його коханок, коли вона не вміла зробити так, щоб він увесь належав тільки їй. Я не янгол, ти повинна була вся віддаватися, вимагати моїх пестошів, зробити так, щоб я й гадки не мав про якісь утіхи деінде.

Обурена Констанс слухала його.

— І ото кажеш таку огиду! Значить, ти тому шукав розривок з усякими шлюхами, що не мав достатньої насолоди від своєї жінки? І якої насолоди, хіба ж я знаю? Хіба я не виконую своїх обов'язків? Ще почни мені дорікати, що я чесна, що я чиста, що я не одна з тих негідниць, які зробили з тебе отакого нікчемного дурного імпотента.

Він її перебив різким рухом. Цей докір у неплідності мов прутом по лиці стьобнув його, і він мало не висловив своєї повсякчасної огиди до цієї худючої жінки, її сухої шкіри, землистого кольору лица. Хіба така жінка, ота „кістка“, така незграбна в коханні, така холодна, що ніколи не розпалялася в його обіймах, віддавалася без усміху, без щастя, мала право кидати йому в лице такі докори?

— А, так! Тепер бий мене, — крикнула вона, — ще цього бракувало!.. Як я була тобі не до мислі, як ти

хотів чогось іншого, чому ж ти цього не казав? Не хотівши дитини, ми мусіли вживати потрібних заходів. Адже ти сам мене навчив цього, я робила тільки що ти наказував... Може ще скажеш, що ти хотів дитини?

— Ні, а втім, тут можна багато чого сказати.

— Що? ти хотів дитини?

— Якщо й не хотів, я не був увесь час невпинно напоготові, не стежив за найменшими пестощами, не міркував так запопадливо про можливі наслідки забуття. Як так, то вже краще повернутися спинами одне до одного... Чуєш, моя миленька, згадай же, будь ласка! Хіба ж двадцять разів не було так, що я хотів дійти до кінця, а ти мене втримувала?

Від цього твердження вона остаточно посатаніла.

— Ти брешеш, знов брешеш!.. О, я розумію, ти хочеш, щоб тобі повірили, що це винна я, тільки я сама, якщо в нас тепер немає другого сина, який посів би порожнє місце нашого бідного Моріса. Атож, ти досить падлющий, щоб скидати на мене всю відповідальність... Господи! Бідний наш Морісе! Хіба ж не тому, що ми хотіли, щоб він панував, багатий та щасливий, ми тепер у такій біді? Як ми згрішили, то тільки надмірною ніжністю, обожуванням. І ти казав те саме, що й я, і завсіди чинив так само, як я!

Бошен не поступавсь, сильний тим, що на цей раз не брехав.

— Е, ні. Не так, як ти. Повторюю тобі, що якби з тебе не був такий жандар, усе було б інакше... Та ще я й не знаю всіх твоїх махінацій, ти ж сама цьому якось запобігала.

— Я! я!

— Безперечно! ти сама якось увечері натякнула мені. Ти не звірялася на мене. І коли я бував надто палкий, щось собі робила... Нарешті, я не вчора народивсь. І знаю, що жінки здатні на такі штуки.

Вона випросталася, шукаючи, чим остаточно перемогти його. Але раптом у ній прокинувся дошкульний спогад. Бошен на цей раз правду казав, Констанс собі пригадала, як, не розповідаючи йому про свій

секрет, вона в надмірній обачності чинила за порадами якоїсь подруги. Та подруга не хотіла дітей, а чоловік її мріяв про численну сім'ю. Отже, її способом Констанс усунула для себе всяку можливість завагітніти. Ця згадка її вразила, пекуче каяття опанувало її на думку, що від цих ночей мабуть була б друга дитина; а вона цю дитину вбила, і ось тепер карається, одна на світі, із спустошеним серцем, в якому кров'ю спливає матірнє чуття. Надто гордовита, щоб признатися, вона затремтіла, белькочучи:

— Ти мене з розуму зведеш... Ви бачите, докторе, що в нашому домі тепер пекло... Пробачте мені, я більше не можу, я не можу більше!

І вона пішла, грюкнувши за собою дверима, чути було, як вона двічі повернула ключ у замку своєї спальні.

Запанувала мовчанка. Бошен пройшовсь туди й сюди по кімнаті, а тоді наблизивсь до Бутана і сказав, знижуючи плечима:

— Усі вони однакові, воно й не могло інакше кінчитися... Я помилку зробив, що залишивсь тут, мені треба було втекти, не бути при консультації... Ну, вам доведеться ще прийти до нас, мій бідний докторе. Ви побачитеся з нею на самоті, так буде краще.

А тоді, вже знов живорадісним тоном, додав:

— Вона переконана, що це я неспроможний, і закликала вас тільки на те, щоб ви це potwierдили. Я не лихий за це і навіть прошу вас говорити, що вона схоче, якщо це її заспокоїть і хоч трохи поверне згоду в нашу сім'ю... Але, між нами, ви знаєте, так само як і я, що це вона хора.

І справді, Бутан був такої думки. Він знав такі випадки, вони часто-густо траплялися в його клієнтурі. Проте, він розпитав Бошена, дарма що не потребував свідчень чоловіка, який дурив природу. Перекручування природи дуже шкідливе, навіть коли воно набирає характеру норми в пристойних буржуазних спальнях. Перекручення призводить до частих збуджень та струшень, вони руйнують організм, призводять до хронічної неплідності. Отаку неплідність

підозрівав доктор, а надто відколи йому довелося лікувати Констанс від місцевого запалення. І така неплідність буває невигойна.

— Я не хочу більше в це втручатися, ви знов побачитеся з нею,—повторював Бошен, випроваджуючи лікаря.—І вилікуйте її, адже це не є неможливе, бо вона мала рацію, вважаючи себе за майже незужитковану. Вона не виснажена сексуально. Втім, ви ж знаєте, що я не вірю у вашу теорію, наче треба раз-у-раз дітей мати, щоб породити одне дитинча, коли припаде охота. Якби люди не шахраювали, то й жити не можна було б.

— Що ви сказали б,—відповів доктор,—про пана, який мав би яблуню і щовесни обривав би на ній увесь цвіт, а тоді дивувався б, що вона більше не родить яблук?.. Ви зіпсували дерево, воно неплідне.

Коли за два дні по тому Бутан оглянув Констанс, він переконався у своїй діагнозі, хоч міг її формулювати тільки у формі дуже можливої гіпотези, бо оті джерела життя такі темні, що їх не можна обслідувати з цілковитою певністю. Він виказав велику обережність, дуже обачно висловлювався, бо не хотів відразу призводити пацієнтку до відчаю. Якийсь час він навіть удавав, наче визнає за справедливі її нарікання на чоловіка. Безладне життя, перевтома від брудних амурних пригод могли його розбити, передчасно підірвати сили, а, проте, вона мусіла покласти свою єдину надію на запліднення від цього чоловіка, ще дужого, не зважаючи на марнотратство сил. Нарешті, лікар переконав Констанс, що в ній самій є певна зміна в органах, якась хвороба, яку він бравсь лікувати і мабуть міг вигоїти. Але, очевидно, це справа довгого часу, потрібно багато терпіння. Сам Бутан спочатку був сподівався, що може він помиливсь, що може це тільки тяжке запалення, яке він переможе пильним лікуванням. Але якось він прохопивсь, що це серйозне заростання. Констанс жахнулася, йому довелося визначити, за який час він сподівається її вилікувати. Минали місяці, двічі на тиждень лікар відвідував її, вона побожно виконувала

його накази, тремтливо сподіваючись щомісяця й зазнаючи раз-у-раз розчарування. Дедалі її опановував гірший одчай.

Повинен був нарешті настати момент, коли Констанс втратила довіру до цього доктора, що його наука не могла повернути їй материнства. Вона вважала, що Бутан надто м'який, його засоби надто обережні, сам він надто обачний. Та ще й вона відчувала, що він щось криє, вона підозривала, що він присипляє її обіцянками, раз-у-раз відтягаючи строки, а сам переконаний, що марні всі зусилля. І вона вирішила вдатися до когось іншого. Вона віддала себе до рук мадам Бурдьє, бо коли Констанс відвідала її, ця акушерка після огляду заявила, що формально приймає на себе зобов'язання її вилікувати, пояснюючи, що випадок з мадам Анжелен був геть інший, там було повільне переродження органа через надуживання та руйнацьке зволікання з дитиною. Отже, почався новий режим, нові сподіванки. Ще місяцями Констанс ходила на Міроменільську вулицю, до неї вживалося найжорстокіших, найболючіших способів лікування. Але однаково нічого не виходило, природа, так довго обдурювана, відмовлялася повернути їй здатність родити. Констанс опанував одчай загибелі материнства, вона була розбита тими змінами надії та зневіри. І почалося божевілля, біганина по всяких шахраях. Щоранку вона перечитувала газети, щоб знайти оголошення про якісь засоби, адреси найбрудніших закладів, де спекулюють на неплодних матерях, як по інших закладах спекулюють на матерях надто плодючих. Колись увечері вона вдалася до Руш, яка приєднала до своєї спеціальності викиднів продаж мікстури, яка начебто певно допомагала проти хронічної неплодності. Руш запевняла, що може, на бажання своїх клієнток, позбавляти їх дітей, або давати дитину. Отож ця недоторканна буржуазка, що не давалася оглянути навіть своєму акушерові, тепер бігала по шахрайських клініках, раз-у-раз казала себе оглядати й якби повірила, що якимось чудом з неба зійде на неї вагітність, коли вона гола роздягнеться на

велелюдному майдані, вона була б і те зробила. Це в неї перетворилося на нерухому ідею, на скажений протест твердої волі. Несита потреба кохати свою дитину так її мучила, що чоловік часом думав, чи Констанс не божевільна, бачивши вночі, як вона гризе свою подушку, щоб утриматися від несамовитих криків. І коли вона все спробувала, від лікування водами до молебнів та свічок перед богородицею, то й тоді не схотіла визнати своєї поразки. Вона вперто, довгий час чекала чуда, повставала проти долі, присягаючись перемогти її.

Бошенові це дуже надокучило. Дружина не закидала йому більше неспроможности, вона його тримала біля себе, позамикавши двері, вона хотіла, щоб він належав тільки їй, бо гадала, що кожною зрадою він тепер краде в неї рештки її надії. І все це без кохання, жорстокою рукою, з владним виглядом, бо почувала до нього таке саме презирство й огиду. Вона використовувала його, як нудні ліки, які вона згоджувалася приймати, часом з такою огидою, що готова була його викинути, повернути до його звичайного болота, зідхнувши з безмежною полегкістю. І вона його мучила, вона з ним говорила тільки про оту бажану, сподівану дитину, мріяла вголос, повторюючи до переситу, що вона робитиме, на що сподівається. А тоді, коли обманювалася в своїх розрахунках, починалися пекельні сварки, потік старих докорів; вона закидала Бошенові невідомих байстрят, і гіркі слова при кожній невдачі повторювалися, як дзвін на похорон, догани за отой його успіх самця з іншими жінками, коли з нею нічого не виходило. Чи не значило це, що вони взаємно неутралізувалися, що вони не підходили одне до одного? Мабуть часом вона думала про зраду, просто для спроби, її обходила думка про цей єдиний спосіб довідатися, чи справді це вона є неплодна. Та на це Констанс не могла наважитися. Проти цього повставала вся її істота, її темперамент, виховання. І цей останній сумнів, цей пункт, що на завсіди мусів залишитися невисвітлений, призводив її до одчаю, отруював її муки.

Ото вже два роки Констанс так билася, коли на-решті перед нею знов майнула надія, думка про радикальний засіб. Вона чула визнання Серафіни, що тепер зблизилася із своєю родиною. Серафіна так часто хоріла, була така виснажена й зістаріла, що охоче сиділа біля чужого вогнища, боячись повернутися до себе. І слухаючи, як вона з безмежною гіркотою розповідала про операції Года, славнозвісного хірурга, Констанс казала собі, що чоловік, здатний творити такі чудеса, щоб перешкодити дитині народитися, може так само своїми чарівними пальцями викликати дитину на світ. Увесь час вона пригадувала собі слова Бутана про заростання, це наводило її на думку про якусь перешкоду, про заступлений, перегороджений шлях. Але як це належить до хірургії, то чому б не вдатися до Года? Вона навіть не хотіла знов радитися Бутана, у неї був план просто звернутися до Года перше, ніж хтобудь її розчарує, сперечатиметься з нею про марність цієї візити. Але коли Констанс почала благоді Серафіну піти разом з нею до жах-ного оператора, та з серцем відмовилася, заявивши, що як його побачить, то видере шматок підлої чоловічої плоті в цього негідника, що калічить жінок, вбиває бажання. І Констанс вдала, наче відмовилася від свого проєкту, а справді затялася й вичікувала тільки, коли набереться відваги, щоб самій, у глибокій таємниці, таки піти до Года.

Колись Серафіна, повертаючись таки від Бошенів, зустріла Мат'є і так його розчулила, що він згодивсь зайти до неї. Вона вже десятки разів казала йому про свою потребу, дуже стару потребу мати повіреного, полегшити серце, розповівши йому про руїну свого життя, вона бо про це не могла сказати нікому іншому. А він, колишній коханець, друг її вже протягом двадцяти років, усе зрозуміє.

— Ах, друже мій, я більше не живу. Пробачте мені, що тут усе таке занехаяне,—казала вона, привівши його до своєї квартири, на Маріньянській вулиці, колись такої таємничої квартирки, пристосованої для сласних розкошів.

Мат'є був дуже вражений. Безперечно, Серафіна вже не приймала тут таємних відвідин, для яких це приміщення було створене. Кімнати з важкими завісами, м'якими килимами тепер опанував порошок і холоднеча, вони наче вмерли. А надто він не міг пізнати маленької улюбленої вітальні, де наче й не було вікон, де панувала мертва тиша. Він собі пригадував, як тут його приймали серед білого дня, у м'якому світлі канделябрів. Він виніс із собою звідси аромат пахощів, що його хвилював, він собі пригадував напад божевільного бажання, що мало не привів його до цієї вітальні одного п'яного вечора. І ця вітальня була не та сама, крізь вікно без заслонів лялося сіре світло денне, вітальня наче зістарілася, застигла у ганебному безладді.

— Ах, друже мій!—повторила Серафіна.—Сідайте, де зможете. У мене більш нема своєї хати. Я сюди повертаюся тільки агонізувати у каятті та гніву.

Вона стягнула рукавички, скинула капелюшок та вуаль. І Мат'є видививсь на неї. Вони кілька разів зустрічалися, і він знав, що вона вже не та. Але його вразила жахна правда, коли побачив її зблизька і розглядав страшний занепад. Він пригадував, яка була Серафіна кілька років тому, коли їй було тридцять п'ять років, пригадував її визивну руду красу, переможно високий зріст, соняшне волосся, безсоромні плечі й груди, без єдиної зморшки. Яка жахна буря її покалічила, що вона отак раптом зістарілася, перетворилася на привид, наче вже вмерла, і він бачив перед собою сухий кістяк колись радісно переможної жінки? Це була столітня баба.

— Атож, ви отак дивитеся на мене й не можете пойняти віри. Отак я сама жахаюся, коли побачу себе в дзеркалі... Тим то, бачите, я позавішувала тут усі дзеркала, так лякає мене думка побачити власний привид.

Він сів на низеньку канапку, вона підсіла до нього, по-приятельському взяла його руки в свої схудлі пальці.

— Га? Ви вже не боїтеся, що я вас згвалтую, я вже

надто стара й можу вам усе сказати... Ви знаєте моє життя. Правда, я не родилася, щоб бути матір'ю, ба навіть дружиною. Двічі в мене були викидні, і я за тим ніколи не жалувала. Щодо чоловіка мого, то я його не оплакувала, це був небезпечний божевільний. Нарешті, як удова, я була вільна, могла жити, як сама схочу. Хіба ні? Мені не могли закинути ніякого скандалу, я пильнувала свого громадського становища. А зачинивши двері, робила, що хотіла... Атож, я мріяла жити тільки для кохання, для краси, для насолоди, хотіла цього всіма силами, усім бажанням, що палало в мені. І це також правда, я вам тоді збрехала, наче я хора, щоб пояснити, чому я згоджувалася. Проте, ви ж мені і не йняли віри, це було надто прозоро... Ах! Признаюся! Я поступилася перед несамопитим бажанням бути господинею своєї насолоди, брати її, де сама схочу, коли сама схочу, без вічної тривоги, дурного страху мати дитину. І я казала себе оперувати, щоб бути особливою, вільною від законів природи, вищою, наче божественне тіло, що стоїть поза її законами. Як голодний хліба, так я хотіла довідатися, до чого може дійти людська насолода, зазнати безкарно всяких обіймів... Признаюся! Признаюся! Хоч мене знищило наче блискавкою, я би завтра знов повторила оцей експеримент, я не могла б опертися потребі зазнати безмежності у насолоді.

Серафіна це вигукнула в якомусь суворому захваті. І вона казала далі, вона насмілилася розповісти про свій тріумф після операції, коли вона відчувала, що бажання її ще загострилися, роздратовані ранами від заліза. Природа була переможена, сласність корчів збільшилася вдесятеро, безкарно можна було приймати скільки хоч коханців. А тоді почався повільний занепад, передчасна старість, що її симптоми виявлялися одне по одному. Вона вже не була жінкою і здавалося, що вирізана стаття забрала з собою все, у чому полягає краса й гордість жінки. Якщо вона більше не була а ні дружиною, а ні матір'ю, то навіщо їй переможна краса дружин і матерів? Волосся

вилізло, вона бачила, як пожовкли й почали випадати зуби. Зір почав слабнути, а майже невинний шум у вухах доводив її до біснування. Але що було для неї найстрашніш, так це оте виснаження. Вона сохла, худла, бралася зморшками, тіло стало шорстке, жовте, крихке, немов пергамен. І з безсоромністю жінки, що агонізує, Серафіна зробила жахний і огидний рух:

— О! Ви ще не все бачили, друже мій. О, дивіться.

І обома руками вона розкрила, роздерла свій корсаж.

Її груди, плечі з'явилися на світ. Уся руїна занепаду її краси, жалюгідні останки її тіла, колись такого гарячого, такого запашного, такого променистого, тепер порожні, порепані, наче перестиглий плід, що вже загниває. Це був погром таємної наготи, кохання відлетіло на віки. Руки Серафіни тремтіли від сорому й люті, коли вона злякано почала защібатися, щоб сховати цю передчасну старість, наче огидну болячку, що роз'їдала її.

— Ну, друже мій, що робити? Навіть мої руки вже наче не мої. Я не знаю, чим їх зайняти. Мені лишилося тільки одне бажання: вічно спати, спати без снів. Але щойно я засну, мене душать страшні кошмари. І мої ночі і дні я проводжу в тому, що переходжу з крісла на крісло в розпуці від повсякчасного гніву. Життя моє стало нестерпне... Та все це ще нічого, це дарма. Старість, руїну свого тіла — усе це я приймаю. Якби отой Год тільки прискорив з'явлення в мене зморшок, неминуче відцвітання, я б могла йому це пробачити, кажучи собі, що за все треба платити. Але мене з розуму зводить, що він убив у мені почуття, убив насолоду, єдине, для чого я жила. І це вже, чуєте ви, друже мій, це злочин, це найогидніші з тортурів.

Серафіна підвелася, вона тепер ходила перед ним, говорила чимраз сміливіше, мордована такими муками, що позорище її сповіді набувало дикої величності. Вона наводила грубі деталі, наче не чоловік її слухав. А Мат'є здригався від жаху й жалю. Його не обходила брутальність Серафіни, бо цей крик люті

й безсилля промовляв про мізерію людську. Ах! Як вона заздріла іншим оперованим, отим, що втративши все, втратили й бажання, хоч би й отій Ефразі Муано, що наче й не живе, з холодом у тілі! Вони просто поробилися речами, вони можуть жити, як ота маленька Сесіль, ота діва, що ніколи нічого не зазнала, а може й не могла б зазнати! Але сама вона, нещасна, агонізувала з померлим почуттям. Несита, роздразнена жага палала в ній, і ніщо не могло її задовольнити. Чи можна ж уявити такі диявільські муки — обіймати порожнечу, дарма шукати насолоди, хоч з якою несамоовитістю, з якими зусиллями вона за тою насолодою в ганяла! Мала втому, нервові напади, що виснажували її, це так, але насолоди — ніколи, ніколи більше! А вона ж і рішилася на цю безглузду операцію, що вбила радості тіла, задля потреби безконечної, вільної, безкарної насолоди. Жорстокість цієї іронії, мстиве насильство обдуреної природи, думка, що, зарізавши в собі жінку, вона сама вбила счасність, призводила Серафіну до похмурого біснування. І це вона! Боже мій! Вона, що в п'ятнадцять років задля цікавості віддалася, вона, чий шлюб був самою тільки оргією! Вона, що, вдовуючи, перепустила стільки коханців, аж до першого-ліпшого перехожого з вулиці! Вона, втілення непогамовної жаги, без сумління й моральності, мала отак кінчати в абсолютній сексуальній неспроможності! У вихорі, що в ньому облетіла її краса, вона наче чула громовий голос: „дітей не буде, але не буде й радощів тіла!“ І оту втрачену радість вона оплакувала у вічній жалобі, ходячи невинно по цій маленькій вітальні, тепер такій запорошеній і холодній, де колись вона зазнала стільки блаженних годин, коли ця вітальня потопала у теплій пітьмі, у п'яних пахощах.

Раптом Серафіна зупинилася перед Мат'є.

— Знаєте, що мене призводить до божевілля?.. Кажуть, що нас, вихолощених, у Парижі зо двадцять тисяч. Це має бути чималенька юрба. Я хотіла б знати їх усіх, я б їх усіх привела до Года, і досить цікава розмова була б, га?

Потім знов упавши на канапку біля нього, казала:

— Ох! Отой Год! Чи казала я вам, що Констанс благала мене повести її до нього на пораду, сподіваючись, що він їй зробить дитину? Бідна ота Констанс, я гадаю, що вона несамовита, як і я, так посіла її думка мати заміну Морісові. Вона зо мною щира й розповідає мені надзвичайні речі. Ніколи я сама так скажено не бігала по Парижу, навіть під час найгіршого божевілля. Видко їй справді бажання бути матір'ю буває таке саме нищівницьке, як інша жага, велика жага, моя... Дарма! Таки я гірше страждаю. Безсумнівно, вона очайдушно бореться, вона береться до чого хоч, але якби я вам розказала про жахні бої, які я веду, женучись за втраченою насолодою! Я зазнала найгіршого позорища, я спускалася до найпаскудніших обіймів. І нічого, ніколи нічого, безмежний холод смерті. Навіть під брутальністю... Дитина! Ото забаглося Констанс дитини! Це можна замінити чим хоч, беруть собі цуцика! Але оця життєва потреба заситити жадобу! Хіба може тіло жити без полум'я насолоди. Я мучениця, розіп'ята, бо немає муки гіршої!

Їй забивало дух від ридань. Мат'є взяв її руки, щоб заспокоїти її, сам схвилюваний цією жалісною скаргою. Ніколи він не чув такої болючої скарги з найглибших надрів істоти. Він здрігався перед цим суворим втіленням жаги, що хоче залишитися неплідне й від того вмирає.

Вони ще балакали між собою, коли Серафіну здивували несподівані відвідини. Це була Констанс. Вона, нарешті, наважилася й тепер прийшла просто від Года. Ніколи вона не приходила в такий час на Маріньянську вулицю. Але вражена в саме серце словами хірурга, із запамороченою головою, опинившись сама одна на вулиці, вона відчула таку потребу висловитися, полегшити серце, що несвідомо, у хвилюванні побігла сюди.

Вже на порозі вона гарячково почала говорити, не дивуючись, не звертаючи уваги на присутність Мат'є.

— Ах! Моя мила, я боялася, що вас не застану... Ви знаєте, що він сказав, отой ваш Год: „мадам, я не

виробляю дітей на замовлення". І він сміявся, такий дужий, такий гарний!.. Ох, паскудний чоловік!

— Я вас попереджала,— зауважила Серафіна,— він з вас сміявся, я певна. Звісно, він не виробляє дітей на замовлення, бо він їх викорінює!

Констанс ноги підгиналися. Вона сіла на канапу, на те місце, з якого встала її невістка. Вона розповіла про свою візиту, розказала, як вона таки добилася, щоб Год її оглянув, і про свій одчай від спокійної брутальності, з якою хірург їй заявив, що вона ніколи не матиме дітей. Його присуд був остаточний. Тільки шахраї можуть її експлуатувати брехливими обіцянками. Він казав про заростання, що сталося через запалення, тепер воно було хронічне, в цьому не було найменшого сумніву. Це вже був край. І він виявив веселе здивовання, коли побачив, як вона тим зажурилася, дав їй зрозуміти, що спізнала вагітність в її роки це лихо. Скільки інших дам з його пацієнтів були б щасливі почути таку новину! Він їх сотнями вихолощував і ще вихолощуватиме сотнями, з голосним реготом чудового оператора, переконаного, як він це часто казав, що його ножички працюють задля багатства й радости світу.

— Він бреше, він бреше! — закричала осатаніла Серафіна.— Це вбивця, він убив мою радість!

— Коли я вийшла від нього,— додала Констанс,— я думала, що впаду на сходах... Дарма! Він мав рацію, що був брутальний. Тепер я хоч знаю, що це вже кінець, кінець, на віки!

І також заридала. Довго оплакувала Констанс своє материнство на тому самому місці, де Серафіна оплакувала свою насолоду. А тимчасом Мат'є дививсь, як вони тепер обіймалися одна з одною, сувора доброчинність з безсоромністю, мати з коханкою, наближені, об'єднані однаковим одчаєм неспроможности.

Виходячи від своєї невістки, Констанс попрохала Мат'є взяти її під руку й відпровадити. Вона відправила карету, їй забивало дух, вона воліла пройтися. І він зараз же зрозумів, яка була її тайна мета, коли вона, користуючись з випадку, забрала його з собою.

— Мій дорогий кузене, — зараз же сказала вона йому, щойно вони вийшли на відлюдну набережну, й пішли повільною ходою, — пробачте мені, що я повертаюся до заказаної теми, але я надто страждаю. Цей останній удар мене підрізав... Мене переслідує думка про сина мого чоловіка, про дитину, що він мав від отої дівчини. Це мучить мій розум і серце. Чи не зробили б ви мені великої послуги? Розпитайте, як ви мені тоді казали, подбайте, щоб я дізналася, чи він живий, чи помер... Коли я знатиму, то мені здається, що це дасть мені спокій.

Здивований Мат'є мало не відповів їй, що, як і знайдеться ця дитина, вона не заступить для Констанс тої дитини, якої вона не може мати. Він угадував у яких муках гине Констанс, бачивши, що Блез посідає на заводі Морісове місце. А надто відколи Бошен знов почав своє розпусне життя, залишаючи на Блеза фірму, передаючи йому щодня ширшу владу. Молода сім'я множилася. Шарльота знов родила, на цей раз хлопчика. Це нове вогнище завойовницької плодючості, це ж загроза дальшої узурпації, тим часом як сама Констанс, неплідна, ніколи не матиме законного спадкоємця, укоханого принця, що загородив би шлях чужоземній навалі! Не знаючи справді, що саме відчувала Констанс, Мат'є думав, що вона просто хоче його випробувати, побачити, чи не стоїть він за плечима свого сина Блеза, чи не керує захватницькою змовою. Мабуть, він стурбується, відмовиться робити розшуки. Це змусило його рішитися, бо він вірив тільки в творчу силу життя й був далекий від низьких шанолюбних розрахунків.

— Я до ваших послуг, кузино. Досить, що ви мені сказали, що такі розшуки дадуть вам певну легкість. А якщо дитина жива, то чи привезти її до вас, чи що?

— О, ні! о, ні! я цього не прошу!

А тоді непевним голосом, розгублено махнувши рукою:

— Я й сама не знаю, чого я прошу, я смертельно страждаю.

Вона казала правду, в неї не було ніякого певного проекту. Тільки буря вирувала в ній. Чи вона думала, що це можливий спадкоємець, чи могла б вона у своїй зненависті до завойовників, що з'явилися ззовні, дійти до того, щоб прийняти цього хлопчика, не зважаючи на неславу, не зважаючи на обурення свого почуття, як жінки, на свою буржуазну огиду до байстрюка, що походив з бруду низької розпусти? Якщо він і не був її власний, то це все ж таки кров її чоловіка. І, мабуть, у ній, не зважаючи на всі забобони та особисту образу, уже росла думка врятувати свою державу, повернувши завод до рук спадкоємця. Але це ще був тільки гураган невиразного почуття, в її істоті вирувала тільки мука матері, що позбавлена сина й ніколи його не матиме, що хоче знайти бодай дитину другої жінки і катується божевільною мрією повернути цю дитину трохи на свою.

— Чи повинен я сповістити Бошена про свої розшуки? — спитав Мат'є.

— Робіть як хочете. Може так буде краще.

Того ж таки вечора Констанс жорстоко пірвала із своїм чоловіком. Вона його вигнала з подружнього ліжка, вигнала його з спальні.

Вона бачила, що він пропавший, що він не може керувати заводом, вона не сподівалася більше від нього дитини, тим то вона тепер могла плюнути йому в лице всім тим презирством, усією тою огидою, яку чула до його обіймів уже стільки років. І таке яскраве почуття визволення було в неї, коли вона подумала, що цей чоловік більше ніколи до неї не торкнеться, що це дало їй годину мстивої втіхи, вона йому казала, як її нудить від нього, який гидкий він був їй завсіди з отим духом розпусти. І він злякався, він пішов навіть з дому. Мізерна чорна постать дружини видалася йому велика й грізна, коли вона йому кричала, що більше його не втримує, що він може повертатися в своє болото, залишатися в ньому, втопитися в ньому. Це був логічний хід подій, неминуча дезорганізація точилася далі: спочатку перекручування природи, конечно, природне для егоїста, що пишавсь

своїми грішми, і дозволена розпуста, як застережний хлипак для потреб чоловіка, що погано завдовольнявся вдома. Далі, повільний розклад розумної людини й працівника від сексуального надуживання, а тоді нарешті, після смерти єдиного сина, розвал сім'ї, мати лишилася неплідна, батько, що його вона вигнала, остаточно переходив на дитячий розум. А життя йшло своїм шляхом.

II.

Коли Мат'є бравсь до своїх таємних розшуків, насамперед, навіть перше ніж порадитися Бошена, йому спало на думку просто звернутися до Дитячого притулку. Коли дитина, як він гадав, померла, то це край усієї справи. На щастя, він собі пригадав найменші деталі, подвійне ім'я Олександр-Оноре, точну дату, коли дитину здано, усі найменші події того дня, коли він у фіякрі супроводив Ножівку. І коли його прийняв директор установи, Мат'є пояснив йому справжні мотиви своїх розпитів, назвавши себе. Він був здивований, почувши швидку й точну відповідь: Олександр-Оноре відданий до годівниці в Ружмоні, до жінки Люазо, потім пас корови, тоді вчився на слюсаря, а ото вже три місяці за учня в колісника Монтуара, на сусідньому хуторі Сен-П'єрі. Хлопець був живий, йому виповнилося п'ятнадцять років. Ото й усе. Мат'є не домігся ніяких інших відомостей а ні про фізичні, а ні про моральні властивості його.

Трохи ошелешений Мат'є вже на вулиці пригадав собі, що Ножівка справді йому казала, наче няня з притулку розповідала їй, що дитину відвезли до Ружмону. Завсіди він уявляв собі, що той хлопчик помер, що його уніс шквал, який вирує серед новонароджених, що він лежить на німім сільським кладовищі, вимощенім тілами маленьких парижан. Це була несподіванка від долі, що він отак знайшовся, врятований від цього загального вбивства. Мат'є почував у серці невиразний страх, немов боявся ще гіршої катастрофи. Але тепер, коли дитина була жива, і він знав, де її шукати, він одчув певний докір сумління

й потребу попередити Бошена перше, ніж провадити розшуки далі. Це вже була серйозна річ. Він не вважав, що має право діяти без згоди батька.

Негайно ж, перше, ніж повернутися до Шантбле, Мат'є вдався на завод, де, на щастя, застав господаря, бо відсутність Блеза позбавила Бошена змоги покинути контору. Тим то Бошен був дуже кислий, сопів, зідхав, напів спав. Уже видзвонило третю годину, а в нього шлунок не травить, казав він, як не пройтися після сніданку. А справді, що Бошен, відколи пірвав з своєю жінкою, віддавав свій час після полудня одній дівчині з пивної, що для неї він наймив кімнату.

— Ох, мій друже милий! — зідхнув він, потягаючись, — у мене, безумовно, кров застоюється. Мені потрібний рух. Без руху я тут здохну.

Але він зараз же прокинувся, щойно Мат'є дуже коротко пояснив йому мотиви своєї візити. Спочатку Бошен не зрозумів, таке надзвичайне й безглузде видалося йому все це.

— Як? Що це ви кажете? Моя жінка говорила з вами про ту дитину? Ото в неї з'явилася така чудова думка, забандюрилося, щоб розвідали про хлопця й розшукали його?

Його грубе, червоне лице перекривилося, аж язик йому заплітався, він ще перебільшував свій гнів. І довідавшись про доручення, що Констанс дала своєму кузенові, він вибухнув:

— Вона несамовита! Кажу вам, що вона скажена, божевільна! Ну, чи міг хто коли уявити собі подібне? Щоранку якась нова вигадка, нове катування, щоб мені голову запаморочити.

Мат'є спокійно мовив:

— Отож я повертаюся з дитячого притулку, де довідався, що хлопчик живий. У мене є адреса... Що тепер я маю робити?

Це наче громом ударило Бошена. Він люто стиснув кулаки, підняв руки.

— Оце добре! оце так-так! Та, громи небесні! на якого лиха їй ота дитина? Це ж не її, хай вона нам дасть спокій. Це мій син! Чи ж мало дітей я міг мати,

це моя в тім голова. Ну, скажіть, хіба ж це годиться, щоб моя жінка змушувала вас їх розшукувати? Та й навіщо? Сподіваюся, ви ж його сюди не привезете? Що ми робили б з тим мужиченням, мабуть, геть зіпсованим? Уявіть собі нас і його... Я вам кажу, що вона божевільна, божевільна!

Він бігав по кімнаті й раптом зупинивсь.

— Мій милий, ви мені зробіте велику приємність, коли скажете їй, що він помер.

Та він зблід і відсахнувся. Стоячи Констанс на порозі, його почула. Від якогось часу вона отак блукала по конторі й заводу, без шуму, з'являючись немов усюди одночасно, наче хотіла всього доглянути. Яку хвилину вона мовчки стояла перед збентеженими чоловіками. А тоді, навіть не звертаючись до свого чоловіка, тільки спитала:

— Адже він живий?

Мат'є залишалося тільки сказати правду. Він затвердливо хитнув головою. А Бошен в одчаї зробив останнє зусилля.

— Чуєш, моя миленька, май же розум. Я йому оце тільки казав, що ми навіть не знаємо, що то за хлопчик. Ти ж не схочеш задля витівки зіпсувати наше життя.

Суха й холодна, Констанс суворо глянула на нього. Вона повернулася до нього спиною, спитала ім'я дитини, прізвище колісника й назву хутора.

— Гаразд, ви кажете Олександр-Оноре, в колісника Монтуара, в Сен-П'єрі, біля Ружмону, у Кальвадо...

— Добре, друже мій, зробіть мені послугу — продовжіть ваші розшуки, подбайте дістати для мене докладні відомості про вдачу та звички цієї дитини. Ви будете обережні, правда? Нікого не називайте. Дякую вам, дякую за все, що ви досі зробили для мене.

І вона пішла, не давши ніякого пояснення, навіть не розповівши чоловікові своїх проєктів, мабуть, таких невиразних, що вона й сама їх не знала. Це безмежне презирство проходило Бошена. Чого він

має псувати своє життя, повне єгоїстичних насолод, морочити собі голову отим божевіллям? Він вирішив узяти шапку й піти геть, до своїх звичайних розривок. Отже, він тільки низав сьбвжнілими плечима.

— А втім, хай бере його, адже не я роблю таку дурницю... Чиніть її волю, милий мій, продовжуйте ваші розшуки, завдовольніть її. Може тоді вона дасть мені спокій... А з мене досить на сьогодні. Бувайте здорові! Я пішов.

Матьє спало на думку, що розвідку у Ружмоні найкраще зробити через Ножівку, якщо вдасться її знайти. Вона вміла тримати язика за зубами, така вже була її професія, аби тільки заплатили за мовчанку. Другого ж дня він хотів піти розвідати за Ножівку на Міроменільській вулиці у мадам Бурдьє, коли йому спала думка про інший слід, що видався певніший. Матьє довгий час не бачився з Сегенами, відколи Шантбле було остаточно куплене. А тепер, через особливі обставини, знов відновив взаємини з ними; і на своє здивовання, він побачив біля Валентини її колишню покоївку Селесту. Цю покоївку колись були вигнали, а кілька місяців тому змилосердилися й прийняли назад. Він собі дещо пригадав і рішив, що через Селесту дійде до Ножівки.

Оті особливі обставини були обставини щасливі, це був новий зв'язок, що зв'язувався між Сегенами й Фроманами. Амбруазові, молодшому від двох близнят, виповнився вже двадцять перший рік. Вісімнадцяти років, скінчивши ліцей, він став на роботу до Сегенового дядька, Тома дю-Орделя, одного з найбагатших торговельних комісіонерів на увесь Париж. Старий був ще досить здоровий і з запалом молодого керував своєю фірмою. Протягом цих трьох років він чимраз більше любляв напрочуд здатного хлопця, вбачаючи в ньому комерційного генія. У старого були дві дочки, одна вже давно померла, друга віддалася за якогось божевільного, що застреливсь, залишивши її хору на нерви й бездітну. Цим пояснюється гаряча дідусівська приязнь дю-Орделя до отого Амбруаза, цього чуда, що впало йому з неба, найкращого з Фро-

манів, білолицього, з великими чорними очима, чорним волоссям, що від природи закручувалося в кучері, повного якоїсь витонченої краси та елегантності. Але його найбільше вабив надзвичайно меткий розум юнака, те, що той жартуючи навчився вільно говорити п'ятьма мовами, очевидна майстерність, з якою Амбруаз колись поведе справи фірми, зв'язаної торговельними зв'язками з п'ятьма частинами світу. Хоч дуже молодий, він був найвідважніший з-поміж своїх братів та сестер, найпринадніший, найспритніший. Інші може були й ліпші, але він царював, як гарний, шанобливий і ласий хлопчик, в будуччині людина радості й перемоги. Тим то старий дю-Ордель був звоєований за кілька місяців чарами переможного розуму, так само, як згодом Амбруаз підкорив собі фортуна, і людей, і речі. Його сила була в умінні подобатися і діяти, у красі, сполученій з найбільшою працеспроможністю.

Під цей час сталося зближення між Сегеном та його дядьком, що не відвідував палацу на Антенській алеї, відколи там повіяло занепадом. Втім, це родинне єднання сталося в наслідок таємної драми. Заплутавшись в боргах, покинутий від Нори, яка передчувала руїну, впавши до рук жадібних повій, Сеген припустився на перегонах одної неделікатности, що між порядними людьми має назву крадіжки. Попереджений про це дю-Ордель з'явивсь, сплатив що треба, аби уникнути жахного скандалу. Його так вразив надзвичайний розгاردіаш у небожевому домі, колись такому цвітушому, що він відчув болючі докори сумління, наче й сам трохи спричинивсь до того, що сталося, егоїстично відмовившись бувати тут, пильнуючи тільки свого спокою. А надто полонила його серце його троюрідна небога Андре, чарівна дівчинка майже 19 років, уже на відданні. Її одної досить було, щоб утримати його тут, так він потерпав, бачивши її в небезпечному оточенні. Батька ніколи не було вдома. Мати, Валентина, тільки-тільки очунювала від страшної кризи остаточного розриву з Сантером, який, втомившись нести тягар шлюбу, не маючи шлюбних вигід,

надумав одружитися з одною багатою старою панею. Це був логічний кінець низької ненажерливої душі, хитрого визискувача жінок, що, вдаючи літератора-песиміста, заробляв грубий гріш на дурощах розкладеного суспільства. Валентина, яка мала сорок три роки, розгубилася й злякалася, що більше ніхто її не покохає, і вдалася в побожність, тут вона, здається, майже зараз знайшла собі потіху, у товаристві людей, що вміли додержувати таємниці. Тепер вона ніколи не бувала вдома, казала, що вона є за активну співробітницю старого графа де-Наваред, голови громади католицької пропаганди. Гастон три місяці тому скінчив Сенсір й перейшов до Сомюрської школи. Він так захоплювався військовою кар'єрою, що відтепер казав, наче ніколи не одружиться, бо офіцер не повинен мати іншого кохання, іншої законної жінки, тільки шаблю. Дев'ятнадцятилітня Люсі нарешті вступила до монастиря, де мала постригтися, щаслива, що може умертвити своє тіло, яким вона тяжко гидувала, у містичному захваті від того, що буде неплідна, без статі, без плоті. І у великому, порожньому палаці, з якого втекли батько, мати, брат і сестра, залишилася тільки ніжна, чарівна Андре під загрозою божевілля, що віяло тут, у такій біді, що дядько дю-Ордель переможений співчутливим коханням, натрапив на добру думку віддати її за Амбруаза, майбутнього переможця.

І сталося так, що поворот Селести до Сегенів прискорив здійснення цього шлюбного проєкту. Уже вісім років минуло, відколи Валентина мусіла звільнити покоївку, що була вагітна втретє й якось не змогла приховати зміни у своєму стані. Селесті надокучало служити й протягом восьми років вона бралася до всяких професій, за які нічого не розповідала: спочатку вона була бродячою торговкою білизною для дітей дівчат-матерів, це дало їй змогу втертися до акушерок, вона зробилася їхньою повіреною, комісіонеркою, зводнею й часом заробляла добрі гроші. Потім, у компанії з Ножівкою вона вже просто взялася обслуговувати один таємничий будинок.

Ножівка бо привозила з Нормандії разом з мамами молодих, гарних і згодливих селяночок. Але в тім домі сталася якась пригода. Селеста мусіла втекти, вратувавшись від поліційної облави через вікно. Далі півтора роки вона жила невідомо чим, цей період її життя потопає в темряві. Нарешті, вона виринула в Ружмоні на своїй батьківщині, хора, убога. Вона ходила на поденне задля хліба насущного. Та згодом вдягнулася й погладшала, завдяки протекції кюре, що його прихилила до себе надзвичайною побожністю. От тоді їй спало на думку повернутися до Сегенів. Вона була в курсі всього, що в них робилося, через Ножівку, яка тримала зв'язок з мадам Мену, сусідкою, крамарочкою. На другий день після розриву з Сантером Валентина в лютому одчаї повиганяла геть усіх своїх слуг. І раптом вона побачила біля себе Селесту, яка з'явилася в такому каятті, з таким відданим, поважним виглядом, що Валентина була зворушена. Коли вона нагадала Селесті її провину, та розплакалася. Хазяйка вимагала, щоб покоївка присягнулася перед богом, що ніколи більше не здасться на спокусу. Селеста клялася й присягалася, бо теж стала побожна, та ще й принесла посвідку від ружмонського кюре про свою глибоку побожність та високу моральність. Ця посвідка змусила Валентину рішитися, вона бо розуміла, що матиме з цієї дівчини чудову помічницю, а їй так набридло сидіти вдома, серед отого розгاردіяшу. Селеста й сподівалася, що все буде залишене на її руки. За два місяці вона, потураючи хоробливій побожності Люсі, добилася вступу її в черниці. Гастон з'являвся тільки відпускними днями. У помешканні лишалася сама тільки Андре, що трохи стримувала своєю присутністю, перешкоджала відвертому грабункові. І покоївка також почала якнайактивніше дбати, щоб панночка віддалася.

Втім Амбруаз, що перемагав усіх і все, заповонив і Андре. Ото вже рік, як вона зустрічалася з ним у дядька дю-Орделя, коли в того ще не було навіть і думки їх поженити. Це була дівчинка дуже ніжної

вдачі, біле ягнятко, як називала її мати, і гарний юнак, що так ніжно посміхавсь до неї, заповнив її думку, став її надією, якою вона ратувалася, коли надто терпіла від самотності й занедбаності. Брат уже не бив її, але вона відчувала чимраз гірший бруд розкладу сім'ї, вона розуміла, що оточена якоюсь небезпекою, брудом і неславою, дарма що не мала ясної свідомості того всього. Отож коли дядько, мріючи її врятувати, почав обережненько випитувати її думки про шлюб, про Амбруаза, вона впала в його обійми, обливаючись слізьми подяки й зізнання. Коли взялися до Валентини, та спочатку виявила певне здивовання: син Фроманів? Вони вже забрали Шантбле, невже хочуть загарбати ще й одну з її дочок? Проте, в неї не було ніяких серйозних приводів, а надто що багатство упливало з їхнього дому. Ніколи Валентина не любила Андре, вона закидала мамці Катіш, що та зробила з дівчинки свою дочку. А ще Валентина часто казала, що оте ягнятко, таке слухняне, таке зворушливо миле, не придалося до Сегенів. Селеста, вдаючи, наче обстає за дівчинкою, під'юджувала матір проти неї, роздмухувала в ній бажання якнайшвидше віддати дочку, збутися її, щоб вільно віддаватися іншим пристрастям. І дю-Ордель після довгої розмови з Матьє, який обіцяв свою згоду, мав тепер тільки запевнитися у згоді Сегена, перше, ніж Фромани офіційально свататимуть Андре. Та нелегко було спіймати Сегена у відповідній обстанові. Минали тижні, доводилося заспокоювати Амбруаза, який дуже закохавсь та ще й своїм метким розумом вбачав майбутнє царство-панство, що принесе йому за посаг оця дівчина разом із своїм щирим і ніжним серцем.

Колись Матьє, переходячи Антенською алеєю, надумався зайти, щоб довідатися, чи не повернувся Сеген, що був зник невідомо де і, як казали, їздив до Італії. Не заставши нікого, крім Селести, він скористався з нагоди розшукати Ножівку. Побалакавши якусь хвилину, він нарешті спитав, що чути за факторку, бо, мовляв, один його приятель потребує знайти мамку.

— Ви вчасно прийшли, — послужливо відповіла покоївка. — Саме сьогодні Ножівка має привезти дитину нашої сусідки, мадам Мену. Уже четверта година, а вона саме на цей час обіцялася бути... Ви ж знаєте, мадам Мену, третя крамничка звідціля, як повернути ліворуч.

А тоді вона перепросила, що не може сама його відпровадити:

— Я сама одна вдома, від мосьє немає ніяких звісток, тепер середа, мадам головує на засіданні в Громаді, а мадмуазель Андре дядько взяв, здається, на прогулянку.

Матьє поспішив піти до мадам Мену. Ще здалека він помітив крамарку на порозі її крамнички. З роками вона наче ще схудла і в сорок років була худенька як дівчинка, личко їй загострилося, мов лезо. Вона наче згорала від мовчазної працьовитості, уже двадцять років вона невпинно продавала на два су ниток і на три су голок, без надії колись забагатіти, щаслива тим, що може докласти свій мізерний гріш до платні свого чоловіка, аби прикрасити трохи його життя. Ревматизм незабаром мав змусити його покинути посаду в музеї, і щоб вони тоді робили з кількомастами франків пенсії, якби вона не мала своєї торгівлі? Та ще їм і не щастило: смерть їхньої першої дитини, спізніле народження другого хлопчика, хоч і дуже бажаного та коханого, важко лягли на їхні плечі, а надто тепер, коли вона мусіла наважитися взяти сина від годівниці. І Матьє застав її у великому хвилюванні й чеканні, на порозі крамниці. Вона нерухомо дивилася в далечінь, на ріг вулиці.

— Вас, мосьє, Селеста прислала? Ні, Ножівки ще не було. Але я дивуюся, я її щохвилини сподіваюся... Будь ласка, мосьє, заходьте, прошу вас, сідайте.

Він відмовивсь сісти на єдиний стілець у вузенькій крамниці, де насилу могли стати троє покупців. За скляною перетинкою видно було темну кімнату, де жило подружжя, це була їхня кухня, їдальня й спальня. Єдине віконце, наче продуха з помийниці виходило на темне вогке подвір'я.

— Бачте, мосьє, у нас не багато місця. Але ми ж і платимо тільки вісімсот франків, а де б ми знайшли крамницю за таку ціну? Уже не згадуючи, що за ці вісім років я собі набула певних покупців у цьому кварталі. О! я не скаржуся, адже я невеличка, і для мене тут досить простору. А що мій чоловік повертається тільки ввечері й сідає собі в крісло палити люльку, то й він не дуже терпить від того. Я йому догоджаю, як тільки можу, і він має розум не вимагати більшого... Але з дитиною це буде просто неможливо.

На згадку про першого хлопчика, про маленького П'єра, на її очах забриніли сльози.

— Гей, та це ж, мосьє, уже десять років тому, я наче тепер бачу, як Ножівка привезла мені маленького, отак само, як зараз вона має привезти другого. Мені такого наговорили, що й повітря у Ружмоні добре, і життя здорове для дітей, і наче в мого щічки рожеві, що я його залишила там аж до п'яти років, бо журилася, що тут йому місця немає. А скільки дарунків од мене витягнула годівниця, скільки грошей я передавала! Ой, ні! Ви й уявити собі не можете, це ж просто зубожіти! І от раптом, коли вже час був повернути його мені, привозять мені хлопця, такого худого такого блілого, такого слабовитого, наче він ніколи хліба доброго не їв. За два місяці й помер на моїх руках... Батько аж занедужав з тої причини, мосьє, і як би ми отак не кохалися одне з одним, то я думаю, що ми обоє були б втопилися.

Ще не обтерши сліз, вона повернулася в гарячковій нетерплячці на поріг крамнички, знову поглядаючи на ріг вулиці. Нічого не побачивши, вона повернулася.

— Але зрозумійте наше почуття, коли за два роки я знов породила хлопчика. Мені вже було тридцять сім років. Ми просто одуріли з радощів, наче молоді. Проте, скільки клопоту, скільки турботи! Довелось й цього відправити до годівниці, бо ми не могли тримати його в себе, дарма що перед тим ми присягалися, що не відправимо його до Ружмону. Ми

потім зміркували, що все-таки хоч знаємо цю околицю і там йому буде не гірше як деінде. Та тільки я вже його віддала до Вімо, не хотіла й чути про Люазо, що повернула мені мого П'єра в такім гарнім стані. На цей раз, щойно маленькому виповнилося два роки, я не схотіла й слухати їхніх гарних обіцянок. Я во-ліла, щоб мені його привезли, навіть не знаючи, де я його триматиму... Ото вже годину я його чекаю й уся тремчу, так я боюся якогось нещастя.

Вона не могла всидіти вкрамниці, стала на дверях, витягнувши шию, пасучи очима отой ріг вулиці. Раптом у неї видерся крик:

— Ах, ось вони!

Не поспішаючи, з виглядом утоми, Ножівка зайшла й поклала сонну дитину на руки мадам Мену про-мовляючи:

— Я вам кажу, що він таки чимало важить, отой ваш Жорж. Про цього ви вже мені не скажете, що вам кістяк повернули.

Матері ноги підгиналися від радощів. Вона трем-тіла й мусіла сісти, тримаючи на колінах синочка, цілуючи його, розглядаючи, поспішаючи запевнитися, чи він здоровий, чи він живий. У нього було опа-систо, трохи бліде личко, він здавався досить дужий, навіть гладкий. Але коли мати його розповіла трем-тливими від неспокою руками, вона побачила тоненькі ручки й ніжки та великий живіт.

— Черевце якесь товсте, — прошепотіла вона, вже не посміхаючись, похмура від нового страху.

— Може й на це будете скаржитися! — закричала Ножівка. — Той був надто худий, цей надто гладкий... матері ніколи не завдоволені.

Мат'є тільки глянув, відразу пізнав дитину, виго-довану на супі, яку напихали задля ощадности хлібом з водою, одну з цих жертв, на завсіди, від наймен-шого дитинства засуджених на захоруння шлунку. І перед цим бідним створінням у його спогаді постав жахний Ружмон, де щодня масами вбивають неповин-них дітей, той Ружмон, за який він колись чув. Ружмон — це була Люазо, в якій такий огидний бруд,

що годіванці там загнівали у калі. Це була Вімо, що ніколи й краплі молока не купила, а збирала по селі шкоринки хлібні й робила з того місиво для своїх годіванців, наче для поросят. Це була Гавета, що працювала на полі, залишаючи дітей на догляд старого паралітика, у якого вони часом падали у вогонь. Це була Кошуа, що прив'язувала немовлят до колиски, бо нікому було їх доглядати; мухи обліплювали личка малих, кури, залишені разом з немовлятами в хаті, видзьобували їм очі. Там віяв вихор смерті. Це були масові вбивці. Вони залишали широко відчинені двері перед низкою колисок, щоб швидше звільнялося місце для нових пакунків, привезених з Парижу. Проте, не всі ж умирали, адже оцей повернувся. Але й привезені звідти живими здебільшого мали в собі зародки смерті. І тут знов була гекатомба жертв, сплачуваних потворному богові соціального егоїзму.

— Я більше не годна, я сяду, — казала Ножівка, розташовуючись на вузенькій лавочці за конторкою. — Ах, ото ще ремесство! І сказати, що нас завсіди погано зустрічають, наче ми якісь безсердешні, розбійниці чи злодійки!

Вона також висохла, засмажене обвітряне обличчя нагадувало пташиний дзьоб. Але очі залишилися такі самі жваві, ще й світилися якоюсь лютою жорстокістю. Мабуть, вона недосить швидко багатіла, бо знов почала лементувати, скаржитися на своє ремесство, на те, що батьки чимраз стають жадніші, на вимоги адміністрації. Одне слово, звідусіль ішли війною на факторок. Це пропаша професія. Її, видко, і бог забув, що вона мусить отак працювати до сорока п'яти років і ще не відклала собі а ні гроша.

— Я так колись і здохну. Тут ніколи не заробиш добрих грошей, тільки завсіди лайку почувеш. Ви сами бачите, яка несправедливість, я вам повернула чудову дитину, а ви ще незадоволені... Справді, це відіб'є охоту робити на совість!

Мабуть також оці її скарги мали на меті витягнути від крамарки якнайбільший дарунок. Мадам

Мену була стурбована. Дитина прокинулася й почала вголос плакати. Її напоїли тепленьким молоком. А коли все підрахували й розплатилися, факторка по-веселішала, побачивши, що їй лишається десять франків на горілку.

Коли вона вже мала йти, мадам Мену, показуючи на Мат'є, мовила!

— Мос'є вас чекав у якійсь справі.

Ножівка добре пригадала собі цього пана, дарма що не бачила його вже кілька років. А вона навіть не поверталася до нього. Він надто втручався в усякі справи, отже в її власних інтересах було тримати язика за зубами. Тим то вона тільки сказала:

— Якщо мос'є хоче мені щось сказати, то я до його послуг.

— Я вийду разом із вами, — відповів Мат'є. — Ми поговоримо дорогою.

— Чудово. Це мені зручно, бо я трохи поспішаю.

На вулиці він рішив, що з нею нема чого хитрувати. Найкраще просто сказати, чого він хоче, а тоді заплатити, щоб купити її мовчанку. З першого слова вона зрозуміла. Вона собі добре пригадувала Норініну дитину, хоч десятками відносила їх до дитячого притулку; особливі обставини, розмова при тому, подорож у кареті залишилися в її спогаді. Та ще й цю дитину вона бачила за п'ять днів після того в Ружмоні; вона пригадувала, що її приятелька, нянька, вмістила дитину до Люазо. Але більше вона нею не цікавилася, вважала, що хлопчик помер, похований, як і багато інших. І коли почула від Мат'є про колісника в Монтуара, про хутір Сен-П'єр, про отого Олександра-Оноре, що йому вже виповнилося п'ятнадцять років і що мусів бути там за учня, вона була дуже здивована.

— О, мос'є, мабуть ви таки помиляєтеся! Я добре знаю Монтуара з Сен-П'єру, справді, в нього є хлопець з дитячого притулку, таких років, як ви кажете. Але цей був у Кошуа. Він високий, рудий, на ім'я Рішар, привезений за кілька днів перед отим. Я знаю його матір. Та слухайте, і ви її також бачили: це

англійка, ота Емі, що була в мадам Бурдьє, вона звичайно родить у неї вже, як мені казали, тричі приїздила... Отой рудий не син вашої Норіни. Олександр-Оноре був чорнявий.

— Ну,— мовив Мат'є,— значить у колісника є ще другий учень. Мої відомості точні. Це з офіційних джерел.

Ножівка була збита з пантелику й розвела руками, відразу згоджуючись.

— Це можливо, мабуть у Монтуара два учні, у нього велике діло, а я вже кілька місяців не бувала у Сен-П'єрі, отже нічого не запевняю... Ну, мосьє, то чого ви від мене хочете?

Він дуже виразно дав їй доручення. Вона має розвідати якнайдокладніше все про хлопця, чи він здоровий, якої вдачі, якої поведінки, чи вчитель був задоволений з нього, чи задоволений також теперішній хазяїн, розвідати все чисто. Але насамперед, вона повинна була зробити це так, щоб ніхто, а ні хлопчик, а ні околишні люди не знали про ці розшуки. Цілковита таємниця.

— Це дуже легко, мосьє. Я чудово розумію, ви можете звіритися на мене... Мені тільки треба часу. Найкраще, як я вам на словах перекажу результати своїх розшуків, за два тижні, коли знову буду в Парижі... І як така ваша ласка, то ми зустрінемося за два тижні від сьогодні, о другій годині, в конторі Брокет на Рокепінській вулиці. Я там наче в себе вдома, це могила.

За кілька днів, коли Мат'є був на заводі з своїм сином Блезом, Констанс побачила його, покликала і так докладно про все розпитала, що він мусів розповісти всі подробиці про виконання її доручення. А вона, довідавшись, що побачення з Ножівкою призначено на середу другого тижня, рішучим тоном сказала:

— Ви зайдете за мною, я хочу сама розпитати цю жінку... Мені потрібна цілковита певність.

За ці п'ятнадцять років контора Брокет на вулиці Рокепін залишилася така самісінька, тільки та була

різниця, що мадам Брокет померла, і її заступила дочка, Ерміні. Спочатку раптова загибель тої білявої дами, такої гідної, показної, що була за вивіску моральності й буржуазної порядности фірми, дуже була помітна. Але виявилось, що напхана романами, довга, млява Ерміні, яка ліниво волочила своє мляве дівоцтво серед переповнених молоком мамок, також була дуже пристойна представниця, клієнтам було зручно з нею діло мати. Ерміні вже виповнилося тридцять років, вона й досі не віддалася, жила без бажань, наче оці дівки з великими персами, з плаксивими дітлаками на руках збридили їй шлюб. І, нарешті, батько, мосьє Брокет, хоч йому вже минуло шістдесят п'ять років, залишивсь таємною всемогутньою душею, що надавала чину усьому в домі. Він керував унутрішнім життям, навчав нових мамок, наче рекрутів, всюди були його ніс і рука, повсякчас він бігав по трьох поверхах свого непевного й брудного заїзду.

Ножівка чекала на Матьє під ворітьми. Побачивши Констанс, якої досі не знала, вона трохи здивувалася. Хто оця дама, що їй у цій справі? Та зараз же вона пригасила жваву цікавість, від якої засвітилися її очі. А що в конторі Ерміні з недбалою гідністю показувала двом панам нову партію мамок, то факторка провела своїх гостей до ще порожньої їдальні, отруєної огидним духом помиїв.

— Пробачте мені, мосьє й мадам, немає іншого вільного кутка. Дім переповнений.

Тоді вона гостро глянула на Матьє й на Констанс, воліючи, щоб її розпитували, бо в таємницю мала втрутитися нова особа.

— Ви можете вільно говорити... Чи ви все розвідали, як я вам доручив?

— Авжеж, мосьє. Все зроблено і, сподіваюся, зроблено добре.

— Ну, то розкажіть нам наслідки... Повторюю вам, що ви можете говорити при цій дамі.

— О, мосьє, тут нема чого довго розказувати... Ви мали рацію, у Монтуара, колісника в Сен-П'ері, було два учні. Один з них справді був Олександр-

Оноре, син білявої красуні, що його ми тоді вдвох відвозили. Але там він перебув тільки два місяці. Після того він уже побував у навчанні в трьох чи чотирьох інших майстрів, тим то я й не знала про це. Проте, він ніде не міг втриматися й три тижні, тому втік...

Констанс перебила їй, не мігши втримати схвилюваного вигуку:

— Як, утік?

— А так, мадам. Я хочу сказати, що він накивав п'ятами, і на цей раз є певність, що він зовсім покинув околицю, бо втік з трьома сотнями франків, що вкрав у Монтуара, хазяїна свого.

Її сухий голосочок дзвенів, вона наче сокирою рубала. І хоч ніяк не розуміла, чого раптом так зблідла, так тяжко зажурилася ця дама, у ній наче прокинулася жорстока радість.

— А ваші відомості певні? — спитала Констанс, намагаючись боротися. — Може це тільки сільські пересуди?

— Пересуди, мадам? Е, ні! Вже як я беруся до справи, то роблю серйозно... Я бачила жандарів, вони всю околицю перешукали. Воно так, Олександр-Оноре не залишив своєї адреси, тікаючи з трьомастами франків... Його ще не спіймали. Я, бачте, за це можу дати руку відрубати.

Справді, для Констанс це був удар сокирою! Оту дитину, що її вона вважала за знайдену, що про неї вона мріяла, що на ній будувала таємні й ще непевні проекти реваншу, тепер у неї видерто, дитина знов зникла десь у брудній безвісті. Констанс була так вражена, наче це було останнє нещастя, новий неправний занепад. І вона вже сама провадила допит:

— Ви повинні були не тільки побачитися з жандарями, ви мали доручення всіх розпитати.

— Так я, мадам, і зробила. Я побачила вчителя, говорила з усіма хазяїнами, в яких отой хлопець був. Усі мені казали, що він нікчема, учитель пригадував собі, що це брехун і нахаба. Нарешті, тепер він злодій, ще цього бракувало... Що ж ви хочете? Я не можу вам сказати нічого іншого, бо ви ж хотіли правду знати.

Вона настоювала, бачивши, як чимраз гірше це обходить оту даму. Як дивно болюче було це почуття, неначе у занепаді неплідности Констанс, син її чоловіка трохи став сином її власної плоті! Нарешті, вона змусила факторку замовкнути.

— Дякую. Дитина більше не в Ружмоні. Це все, що ми хотіли знати.

Тоді Ножівка звернулася до Мат'є, бажаючи розповісти йому якнайбільше за його гроші.

— Я побалакала також з другим учнем, сином англійки, Рішаром, ви ж пригадуєте, отим великим рудим хлопчиськом, що я вам за нього казала. Оце також дитина, що не можна пустити без сповіді до причастя. Але й він також справді не знає, куди втік його товариш. Поліція гадає, що Олександр у Парижі.

Мат'є також їй подякував, передав до рук папірця на п'ятдесят франків, і вона відразу стала німа, запобіглива, мило посміхалася, таємна мов могила, як вона сама любила казати. А що до їдальні ввійшли три мамки з ковбасами і чути було, як мосьє Брокет у кухні люто навчав четверту мамку мити руки щіткою, щоб відчистити її природжений гній, то Констанс поспішила разом із своїм супутником покинути контору, бо їй нудило з огиди.

Та їй переслідували останні слова, і вона зупинилася на тротуарі, не сідаючи до карети.

— Ви чули? Ота нещасна дитина, мабуть, у Парижі.

— Це можливо, сюди всіх тягне.

Вона знов помовчала, немов міркуючи, вагаючись, нарешті, наважилася й промовила тремтливим голосом:

— А його мати? Друже мій, ви ж знаєте, де вона живе. Ви мені, здається, казали, що їй допомагаєте.

— Казав.

— Ну, то, чуєте... А надто, не дивуйтеся, друже мій, пожалуйте мене, бо я справді тяжко терплю... Мені спала одна думка. Я собі уявляю, що як хлопчик у Парижі, то він мусів розшукати свою матір, і, мабуть, він у неї, або принаймні вона знає, де він мешкає... Ні, ні! Не кажіть мені, що це неможливо. Усе можливо.

Зворушений, здивований, що витримана Констанс дійшла до таких припущень, Мат'є не хотів наперед її розчаровувати, обіцяв усе розвідати. Вона ще не сідала до карети, стояла, спустивши голову, а коли підвела очі, почала дуже принижено, ніяковіючи, його благати.

— Знаєте, що ми повинні б зробити?.. Пробачте мені. Це буде така послуга, що я ніколи не забуду. Якби я могла трошки заспокоїтися, зараз же розвідавши... Ну, от! Ми разом, негайно подамося до тієї дівчини. О! Я не зайду до неї! Тільки ви підете, а я тимчасом почекаю вас у кареті, на розі вулиці... І, мабуть, ви щось розвідаєте.

Це було безглуздо. Він хотів спочатку їй це довести. Але подививсь на неї, і така вона видалася йому нещасна, з отими невимовними муками, що він, і слова не сказавши, з виразом теплої співчуття згодивсь. І карета їх повезла.

Велика кімната, де спільним хазяйством жили Норіна й Сесіль, була у Гренельському кварталі, в кінці вулиці Федерації, біля Марсового поля. Вони тут мешкали вже шість років. Спочатку зазнали великої скрути та злиднів. Але дитина, що її вони годували й ратували, вратувала їх самих. Палке матірнє чуття, що спало в Норіні, прокинулося для цієї маленької істоти, відколи вона погодувала її своїми грудьми, своїм тілом, дбала за неї, цілувала її. І приємно було дивитися, як Сесіль, у розпуці діви, неплідної назавсідиди, взяла малюка за свого, доглядала його, наче рідного сина. Хлопчик мав двох матерів, що піклувалися тільки ним. Якщо Норіні першими часами часто набридало цілісінський день клеїти коробочки, якщо їй навіть спадало на думку втекти, завсідиди її втримували ці тендітні ручки, що обвивалися навколо її шиї. Тепер вона стала спокійна, розсудлива, робуча, виявила велику спритність у легких роботах з текстури, що їх навчила її Сесіль. Треба було бачити їх обох, як вони у злагоді, веселі, жили без жадного чоловіка, наче в монастирі, пересиджуючи цілими днями одна проти одної коло столика, а між ними сиділа кохана дитина, єдина мета їхньої роботи й щастя.

Дві сестрі мали тільки одну близьку приятельку, мадам Анжелен. Ця остання, як делегатка від благодійного товариства, мала на своїм обов'язку інспектувати пенсіонерок Гренельського кварталу. Такою пенсіонеркою була й Норіна. Мадам Анжелен любила цю милу сім'ю двох матерів, як вона їх називала, вона домоглася, щоб їм видавали для дитини щомісячно по 30 франків протягом трьох років. Як минуло три роки, вона здобула для хлопчика стипендію в школі, вже не рахуючи того, що раз-у-раз приносила дарунки якимись речами, білизною, ба навіть грошми. У неї збиралися чималі суми від усяких милосердих осіб. Вони жертвували гроші просто їй, обминаючи адміністрацію товариства, щоб вона сама розподіляла ці гроші між бідними матерями, які були найбільше цього варті. Ще й тепер вона часом приходила, бо любила посидіти трохи в цім куточку мирної праці, звеселяючись сміхом та грою дитини. Тут вона була далека від усього світу і менше страждала від своєї неплідності. А Норіна цілувала їй руки, кажучи, що без неї сім'я двох матерів ніколи не могла б прожити.

Коли з'явивсь Мат'є, зчинився радісний гамір. Це також був приятель, ратівник, отой, хто наймивши й умеблювавши велику кімнату, поклав початок їхній сім'ї. Вона була дуже чистенька, ота велика кімната. Навіть кокетливо прибрана біленькими заслонками, дуже ясна, з двома широкими вікнами, що крізь них снопами лялося проміння заходу сонця. Норіна й Сесіль працювали коло свого столу, вирізали, клеїли, а малий теж, повернувшись з школи, сів між ними на високому кріслі й поважно вирізав щось ножицями, гадаючи, що допомагає їм.

— Ах, це ви! Ах, які ж ви милі, що зайшли до нас! Ото вже п'ять днів нас ніхто не відвідував. О, ми тим не журимося! Ми такі задоволені, як самі одні!.. Ірма, відколи віддалася за урядовця, нами нехтує. Ефразі вже не може й із сходів зійти. Віктор із своєю дружиною живуть з чортами далеко. А отой негідний Альфред заходить сюди тільки щоб глянути,

чий нема чогось вкрасти. П'ять днів тому мама приходила сказати нам, що тато напередодні мало не вбився на заводі. Бідна мама! Вона така зморена, просто насилу ногами соває.

Вони говорили обидві зараз, перебиваючи одна одну, одна починала, друга кінчала її слова. А тимчасом Мат'є дививсь на Норіну. Це спокійне, регулярне життя повернуло їй у тридцять шість років свіжу повноту й соковитість чудового овоча, позолоченого від сонця. І навіть Сесіль, така тоненька, що на завсіди залишилася немов дівчинкою, якось набралася сили, енергія кохання виявлялася в цьому дитячому тілі.

Раптом Сесіль перелякано скрикнула:

— Та ж він порізався, сердешний!

І вона видерла ножиці з рук малючка, який сміявся, показуючи краплю крові, що виступила на пальчику.

— Ах, боже мій, — прошепотіла збліднувши Норіна, — я думала, він собі руку відрізав.

Якусь хвилину Мат'є вагавсь, чи ж варто доводити до кінця свою дивну місію. А тоді рішив: слід хоч попередити молоду жінку, що була така спокійна у своїм тихім, трудящим житті. І він почав обережно, потроху відкривати правду. Проте, настав момент, коли, нагадавши про народження Олександра Оноре, він мусів сказати, що хлопець живий.

Збентежена Норіна дивилася на нього.

— Він живий, він живий!.. Навіщо ви мені це кажете? Я така була спокійна, не знаючи цього!

— Безперечно, але краще вам таки знати. Мене запевняли, що хлопчик, мабуть, у Парижі, і я собі подумав, чи не відвідав він вас, чи він до вас не заходив.

Вона аж злякалася.

— Що?! Мене відвідав!.. Ніхто мене не відвідував. І ви гадаєте, що він може прийти? Але я не хочу! Та я б з глузду з'їхала! Великий хлопець, на п'ятнадцять років упав би мені, як сніг на голову! Та я ж його не знаю, та я ж його не люблю!.. Ой, ні!

ой, ні!.. Не пускайте його сюди, я не хочу, я не хочу!

Вона облилася слізьми, палко пригорнула до себе малого, що підійшов до неї, притиснула його до своїх перс, наче щоб оборонити від отого другого, невідомого чужого, що його воскресіння загрожувало відняти в цього синочка трохи його місця.

— Ні, ні! У мене тільки одна дитина. Я тільки одного люблю, я не хочу мати другого, ніколи, ніколи!

Дуже схвильована, Сесіль підвелася, хотівши її вмовити. А якщо він прийде, то як його викинути за двері? І вона також оплакувала їхнє нещастя, не зважаючи на схвильоване співчуття до занедбаного. Мат'є довелося їх заспокоювати, запевняючи, що йому такі відвідини здаються майже неймовірними. Не розповідаючи їм усієї правди, він розказав, що хлопець утік, що він, мабуть, не знає навіть, як на ім'я його матір. І коли він від них виходив, обидві сестри знов з легким серцем клеїли свої коробочки, сміючись до хлопчика, якому вони повернули ножиці, щоб він собі вирізав чоловічків.

Внизу на розі вулиці Констанс вмираючи від нетерплячки, висунула голову з карети, поглядаючи на двері.

— Ну? — спитала вона тремтливо, щойно Мат'є підійшов до неї.

— Ну! Мати нічогосінько не знає, нікого не бачила, це можна було наперед знати.

Вона втягнула голову в плечі, наче під важким ударом, а бліде обличчя їй перекривилося.

— Це так, ваша правда. Та людина все сподівається.

І з розпукою махнула рукою.

— Тепер це вже кінець, усе мені з рук вислизає, остання моя мрія вмерла.

Мат'є, потиснувши їй руку, чекав, доки вона дасть адресу, щоб переказати її візникові. Але Констанс мов скам'яніла й здавалося не знала, де вона та куди має податися. Потім вона спитала Мат'є, чи не хоче він, щоб вона його трохи підвезла. Мат'є відповів,

що йому треба до Сегенів. Видко, Констанс страшно було тепер лишитися на самоті, бо їй спало на думку зробити візиту Валентині, і вона пригадала собі, що давно Валентини не бачила.

— Сідайте, ми разом поїдемо на Антенську вулицю.

Карета покотилася, запанувала важка мовчанка. Вони не знаходили слів одне для одного. Коли вже під'їздили, Констанс ще гірко сказала:

— Ви дуже потішите мого чоловіка, розказавши йому, що хлопчик утік. Ах! це ж для нього така полегкість!

Ідучи до Сегенів, Мат'є сподівався застати всю сім'ю. За вісім днів перед тим Сеген, нарешті, приїхав невідомо звідки. Можна було вже офіційально попрохати в нього руки Андре, а що до цієї справи втрутився дядько дю-Ордель, тим Сеген виявив велику радість. Навіть зараз же призначили їй коли буде шлюб. Його трохи відклали, призначивши на кінець травня, бо в цю пору Фромани мали віддавати ще їй свою старшу дочку Розу. Це мало бути чудово. Обидва весілля відбудуться в один день у Шантбле. Відтоді Амбруаза почали приймати як нареченого, і він міг щовечора о п'ятій годині приходити на залицяння до Андре. Тим то Мат'є сподівався, що побачить усю сім'ю. Але коли Констанс спитала про Валентину, льокай відповів, що мадам пішли, а коли Мат'є попитав Сегена, льокай йому відповів, що мос'є немає вдома. Нагорі були тільки мадмуазель Андре із своїм нареченим. Гості пішли нагору.

— Як це так! вас залишають на самоті? — закричав Мат'є, побачивши, що наречені собі сидять близьенько на вузенькій канапці в глибині першої залі другого поверху.

— Авжеж, ми залишилися самі одні вдома, — відповіла Андре з веселим сміхом, — ми з того дуже задоволені.

Вони були чарівні, коли сиділи, отак, пригорнувшись одне до одного. Вона така мила, ніжна та гарна, а він дужий чоловік, повний переможної краси. Вони жартома трималися за руки, залишившись сидіти на

канані, наче ось-ось хтіли підвестися й отак рука з рукою розпочати свою довгу життєву мандрівку.

— Ну, хоч Селеста є?

— Ні, немає й Селести. Вона десь повіялася, і не знаємо, де вона.

І в сміх, веселі, наче оті вільні щебетливі пташки, що ховаються в свіжій лісовій гущавині.

— Але що ж ви робите отак удвох?

— О! нам не нудно. Нам стільки треба зробити. Насамперед ми балакаємо, а тоді дивимось одне на одного. І дивимось, балакаємо, і кінця тому немає.

Констанс милувалася ними. Але серце їй спливало кров'ю. Ох, яка краса, яке здоров'я, скільки надії. То тоді, як у неї вихор неплідности усе спалив, усе знищив, плодюча раса отих Фроманів множилася, увесь час поширювалася? Адже це знов була перемога. Оці двоє дітей, що їм дозволяли кохатися, сидіти удвох у цьому пишному палаці, мали колись той палац опанувати.

— Здається, ви віддаєте й вашу старшу дочку?— спитала вона.

— Атож, Розу, — весело відповів Мат'є. — У травні в Шантбле велике свято. Ви всі також мусите приїхати.

Оце ж і була вона, сила численности, перемога життя, Шантбле звойовував Сегенів, їхній палац посідав Амбруаз, а завод уже наполовину перейшов до Блезових рук.

— Ми приїдемо, — тремтячим голосом відповіла Констанс. — І бажаю, щоб вам і надалі так само щастило.

III.

Роза була у захваті від подвійного весілля, що мало показати Шантбле у сяйві слави. Отож їй спало на думку зібрати всю родину в неділю, за десять днів до церемонії. Вранці вони з нареченим, у супроводі своєї родини, поїдуть на вокзал до Жанвілю зустрічати другу пару — Амбруаза з Андре, щоб урочисто відпровадити їх на ферму й там улаштувати

сніданок. Це мало бути репетицією, пояснювала вона з своїм веселим сміхом: про все погодяться й вироблять програму великого дня. Вона така була щаслива з своєї витівки й сподівалася такої радості від цього першого свята, що Мат'є з Мар'яною, які обожували її, згодилися. Це Розинине весілля вивершувало щастя сім'ї наче найбільший розквіт їхнього довгого процвітання. Вона була найкраща з дочок, мала чорне волосся, смугляве личко, кругленьке та свіже, веселі очі, чарівні вуста. І завсіди вона була весела, дзвінко реготалася, це була душа отої великої, повної життя фарми, вона була її доброю феєю, співом перемог. А вибір нареченого особливо довів яка розсудливість, яка енергійна ніжність серця крилася під тим вічно веселим настроєм, який змушував її співати від ранку до смерканку. Ото вже вісім років тому в Мат'є став на роботу син одного бідного сусіди-хлібороба Фредерік Берто, здоровий хлопець, що захопивсь творчою роботою в Шантбле, навчивсь тут і виказав дуже жвавий розум та не абиякі здатності. Проте, в нього не було за душею ні копійки. Роза зросла з ним разом, знала, що це улюблений помічник її батька. І коли Фредерік повернувся з військової служби і знов став на фермі до роботи, вона дуже просто викликала його на зізнання, бо почувала його кохання. Вона визначила свою долю, рішила не розлучатися з батьками, лишитися тут, на фермі, де так щасливо жила досі. Ні Мат'є, ні Мар'яна не були здивовані. Зворушені до сліз, вони схвалили вибір, у якому виявлялося таке гаряче кохання й до них. Це ще зміцнювало родинні зв'язки, і в домі запанувала ще більша радість.

Отже, все було злагоджено наперед. Умовилися, що в неділю десятигодинним поїздом Амбруаз привезе до Жанвілю свою наречену Андре в супроводі її матері, мадам Сеген. Ще була тільки восьма година, коли Роза вже розпочала колотнечу, домагаючись, щоб уся сім'я походом ішла на вокзал, назустріч нареченим.

— Слухай, дитино моя, це ж дурне, — ніжно мовила

Мар'яна. — Треба ж комусь тут залишитися... Я залишу з собою Ніколя, п'ятилітнім дітям нема чого бігати по дорозі. Зо мною лишаться Жерве й Клер... Забирай з собою всю решту, я згодна. І батько піде з вами.

Роза хоч дуже сміялася, та не відступалася. Не хотіла відмовитися від своєї жартівливої витівки, що так її звеселяла.

— Ні, ні! Мамуню, ти поїдеш і всі поїдуть. Ви ж обіцяли... зрозумій же, що Амбруаз та Андре — це наче в казці, принц з принцесою із сусідньої держави. Мій брат Амбруаз здобув руку чужоземної принцеси й везе її, щоб нам представити... Отже, природно, щоб їх пишно зустріти в нашому царстві, ми з Фредеріком виходимо їм назустріч у супроводі всього двору. Ви всі почет, ви таки повинні йти... Га? Яка пишнота, яке видовище на селі, коли, вертаючись, ми пройдемо походом!

Ця безкрая веселість присилувала засміятися й саму Мар'яну. Вона мусіла поступитися.

— Ось розпорядок походу,—казала Роза.— О, я все організувала, ти побачиш... Ми з Фредеріком обоє ідемо вельосипедами, це найбільш сучасно. Нас супроводять, також вельосипедами мої фрейліни, мої три сестрички, Люїза, Мадлена й Маргаріта, одинадцять, дев'ять і сім років: це буде мов сходи за мною, чудовий ефект. І ми можемо взяти мого брата Грегуара, також вельосипедом. Це буде тринадцятилітній паж, що замикатиме ескорт наших найавгустіших осіб... Уся решта двору поїде колісницею, я хочу сказати, великою фамільною бричкою, де можуть уміститися восьмеро. Ти короліва мати, ти маєш тримати Ніколя, свою останню парость у себе на колінах. Татові, голові держави й династії, залищається тільки підтримувати власну гідність. І мій брат Жерве, молодий сімнадцятилітній богатир, керуватиме кіньми, маючи біля себе на козлах мою сестру Клер, що в п'ятнадцять років вславилася великою мудрістю... Щождо двох старших, до славнозвісної близні, могутніх вельмож — Блеза й Дені, то ми їх захопимо у Жанвілі, у мадам Девінь, бо вони на нас там чекатимуть.

Вона тріумфувала, танцювала, співала, плескаючи в долоні.

— Ах, який же гарний похід! кращого й бути не може!

І її охопила така радісна нетерплячка, що вона змусила усіх вирушити надто завчасу й уже о пів на дев'яту всі були в Жанвілі. Але треба було ще захопити решту родини.

Будинок, де оселилася мадам Девінь по смерті свого чоловіка й де жила ото вже дванадцять років з маленької ренти, що вратувала від банкрутства, жила дуже спокійно, дуже тихо, віддавшись вихованню своїх двох дочок, стояв край села при дорозі. Тиждень тому старша дочка Шарльота, що була віддана за Блезом, приїхала сюди на місяць з двома своїми дітьми, Бертою й Крістофом, який потребував свіжого повітря; а відучора до них приєднався сам Блез, що мав повернутися на завод тільки в понеділок і радий був перебути з сім'єю цілий день у неділю. Велика радість для молодшої сестри, Марти, коли старша на кілька тижнів повернулася в старе гніздечко разом із своїми малятками, знов оселилася в своїй дівочій кімнатці, де тепер стояли дві колиски. Знов почався веселий сміх та жарти, як колись, і добра мадам Девінь, пишаючись з своїх онуків, тільки й мріяла тепер, щоб довершити свої матірні обов'язки, які вона так ретально виконувала, віддавши ще й Марту. І справді, якийсь час сподівалися, що в Шантбле відбудуться разом три шлюби замість двох: Дені, що, вийшовши з спеціальної школи, далі удосконалював свою технічну освіту, частенько ночував на фермі і неділями раз-у-раз бачився з Мартою. Марта була одного віку з Розою. Їх називали двома нерозлучками. Білява й гарна, як її сестра Шарльота, молода дівчина мала розум практичніший, була розсудливіша й так припала Дені до сподоби, що він рішив без ніякого посагу взяти її за себе, бо вбачав у ній якості доброї подруги життя, що допоможуть дійти в житті щастя. Але в своїх розмовах закохані були обоє такі розсудливі, такі повні ясного довір'я, що

ніяк не поспішали. Надто він, що був дуже методичний, не хотів ризикувати щастям жінки, доки не міг запропонувати їй сталого становища. Тим то вони обоє відклали своє весілля, опираючись із спокійною усмішкою палкому штурмові від Рози, яка була в захваті, уявляючи собі три весілля разом. Але Дені так само залицявся, відвідуючи мадам Девінь, яка приймала його, як свого сина, вона бо також вірила в нього й була розсудлива. Цього ранку вже в сьомій годині він подався до Марти, кажучи, що хоче захопити Блеза на лоні родини, ще в ліжку. Отже, з Дені також мали зустрітися тільки в Жанвілі.

Саме в неділю 2 травня був у Жанвілі відпуст. Перед вокзалом на великому майдані розташувалися коники, пересувні ресторанчики, тіри та ятки. Через усі ніч бурхливі зливи вимивали небо. Тепер його блакить була чистісінька, і сонце палало навіть надто гаряче для такої пори року. Тому зійшлося сила люду, зіваки з усієї околиці, зграї дітей, селяни з околиць сіл, що прийшли подивитися. І в цю юрбу раптом врзалася родина Фроманів. Спочатку вельосипеди, тоді бричка, тоді отой хвіст, що приєднався до них на в'їзді в село.

— А ми собі таки справили певне вражіння, — мовила Роза, стрибаючи з машини.

Це було безперечно. Першими роками весь Жанвіль дуже суворо поставивсь до Фроманів, оті бо городяни прийшли не знати звідки й мають зухвалість хотіти робити хліб там, де споконвіку лежало каміння. Згодом чудо, надзвичайна перемога, здалася їм великою образою і ще загострила їхню ненависть. Та все минає, переможців не судять, як люди багатіють, то значить вони мають рацію. І тепер Жанвіль приємно посміхавсь до цієї численної сім'ї, що зросла отут, забуваючи, що колись кожна нову дитину околицьні кумасі мали за осудовище. Та як його опертися щасливій силі, оцій радісній навалі, коли, як і цієї неділі, вся сім'я робила раптовий наскок, заповняла дороги, вулиці й майдани? Батько з матір'ю, одинадцятьо дітей, з них шість хлопців і п'ятеро дівчат,

а тепер уже двоє онуків, це було п'ятнадцятеро. Двом старшим, близнюкам, було по двадцять чотири роки. Вони й досі були такі подібні, що люди їх не могли відрізнити, дарма що вони не були вже такі однаковісінькі, як коли лежали в колисці, й доводилося їм очиці відкривати, щоб відрізнити; Блезові очі були сірі, а в Дені — чорні. А на другім кінці найменший, Ніколя, мав тільки п'ять рочків; це був чудовий хлопчинка, уже тепер маленький чоловік, такий енергійний та завзятий, що аж було кумедно. А між двома старшими братами й цим наймолодшим ладналися решта, восьмеро, кожний молодший від сусіди на два роки: принадний Амбруаз, що незабаром мав одружитися і йшов до перемог; Роза, що променилася життям і також була напередодні того, щоб стати жінкою й стати матір'ю; Жерве з широким обличчям, з м'язами борця, що вживав свою силу на боротьбу за культуру в сільському господарстві; мовчазна, працююча Клер, не дуже гарна, але вірне серце й розумна господарська голова; Грегуар, недисциплінований школяр, завсіди з усякими витівками, що вічно лавив по чагарнику, шукаючи пригод; нарешті, три останні дівчинки — лагідна товстенька Люїза, делікатна й мрійна Мадлена, не така гарна, але найщиріша Маргаріта. І коли за батьком і матір'ю всі одинадцятеро ладналися низкою, коли до них долучалися Берта і Крістоф, ота вже нова генерація, то за ними, як і цієї погожої неділі, коли люди зібралися на відпуст, на великому Жанвільському майдані ходила ціла юрба. Це було непереможне. Навіть ті, хто не міг пробачити чудесного розквіту Шантбле, звеселялися, посміхалися, побачивши цю численну кавалькаду. Адже з'явившись Фромани мусіли звоювати країну, стільки принесли вони з собою здоров'я, радості й сили, наче сама земля від рясноти своєї породила їх для вічної надії на майбутнє.

— А ну, кого більше? покажіться! — весело крикнула Роза. — Порахуймося!

— Та мовчи ж, чуєш! — мовила Мар'яна, що,

вилізши з брички, ставила на землю Ніколя. — Ти зробиш, що з нас сміятимуться.

— Сміятимуться! Та вони ж у захваті від нас! Поглянь на них! Ото це дивно, мамуню, що ти сама не пишаєшся з себе і з нас.

— Та я так пишаюся, що навіть боюся, щоб кого не зневажити.

Усі зареготалися. І Мат'є поруч з Мар'яною також був дуже гордий, дарма що мав звичайний, спокійно-добрящий вигляд. Він пишавсь, коли отак на людях виступав із своїм „священним батальйоном“, як він жартома називав своїх синів та дочок. Добра й весела мадам Девінь також належала до них, відколи її дочка Шарльота постачала салдатів батальйонові, що мав перетворитися на цілу армію, а Марта також колись мала взятися виконувати роботу життя. І це ж був тільки початок. Колись побачать, як вони безмежно поширяться, помножуючись без кінця, як переможна раса, онуки і внуки внуків. Їх буде п'ятдесят, їх буде сотеро, їх буде двісті задля щастя й краси світу. Юрба на Жанвільському майдані що з веселим здивованням дивилася на цю плодючу родину, безперечно, захоплювалася несвідомо отим здоров'ям та силою, що створюють великі народи.

— А втім, у нас самі тільки друзі, — зауважив Мат'є, — усі нас люблять.

— О, всі! — прошепотіла Роза. — Ану, глянь на Лепельєрів, отам, коло тієї ятки.

Справді Лепельєри були тут, батько й мати, Антонен і Тереза. Спочатку вони немов не помічали Фроманів і вдавали, наче дуже зацікавлені різнобарвними порцеляновими цяцьками, виставленими за призи в грі з вертушкою. А втім, вони вже й не віталися. Лепельєри скористалися з якоїсь невеличкої суперечки, щоб остаточно пірвати з Фроманами, у своїй безсилій люті перед цим невпинним процвітанням. Лепельєр мав розквіт Шантбле за особисту образу, бо не забув свого глузування, пророкувань що, мовляв, з тої пастки ніхто ніколи не збере нічого, крім каміння. Надивившись досхочу на порцелянові цяцьки, він

раптом надумавсь бути нахабою, повернувся й почав пильно дивитися на сім'ю, що, приїхавши надто рано, мала з чверть години вільних до прибуття поїзда й весело походжала серед святкового натовпу.

Поганий настрій мельника ото вже два місяці ще погіршав, бо його син Антонен повернувся до Жанвілю за жалюгідних обставин.

Колись цей хлопець поїхав завойовувати Париж, його батьки, повні віри в його гарне письмо, на чотири роки вмістили його до контори Руселе. Там він був за писарчука, виказував тупий розум і страшенне ледарство. Ніякого прогресу в ньому не було помітно, він не просувався вперед ні в чому крім гультьяйства, спочатку серед спокус кафе з випадковими дівчатами, а потім почався неминучий занепад, пияцтво, карти, найгірша розпуста. Під здобуванням Парижу Антонен розумів міські розривки, про які мріяв ще на селі, а тепер насолоджувався ними без міри, із неситою жадобою. На це він витрачав усі свої гроші, оті гроші, що він витягав від матері вічними обіцянками висунутися вперед. Вона побожно вірила цій брехні, бо вірувала в свого сина, наче в милосердного бога. Нарешті, він зіпсував собі здоров'я, схуд, пожовк, в двадцять три роки вилисів, аж мати злякалася, що він надто багато працював, казала, що не може йому дозволити отак себе занепащати. Згодом довідалися, що хазяїн Руселе просто вигнав його. Але ця синова змушена демісія, цей ганебний поворот на лоно сім'ї вразив Лепельєра, він лаявся, бо починав розуміти. Якщо відверто він ще не виказував гніву, то це через пиху, бо не хотів показати людям, що прощитався, що вже має сумнів у чудовій будуччині Антонена. На самоті він помщавсь на своїй жінці, страшенно сварився з нею, а надто відколи довідався, що вона раз-у-раз посидала синові гроші; але вона відгризалася, тай ще тепер обожувала хлопця, як колись обожувала самого Лепельєра, жертвуючи батьком для сина, бо останній вже мав більшу освіту, а це імпувало їй; отже, у сім'ї почалася незгода, що безумовно походила з їхнього намагання зробити з свого

спадкоємця пана, парижанина, на якого вони покла-дали такі шанобливі надії. А сам Антонен сміявся з того, знизував плечима, лікувався на сонечку від своєї паскудної хвороби, вичікуючи, доки набереться досить сили, щоб повернутися до розпусного життя. Цікаво було дивитися, як Лепельєри випростувалися й їли очима Фроманів, коли ті переходили повз них. Батько кривив уста, наче насмішкувато, мати визивно похитувала головою. Син стояв, засунувши руки в кишені, але вигляд мав жалюгідний, бо голова йому облізла, спина згорбилася, він був пожовклий і зів'ялий вже в молодих своїх літах. Вони всі троє шукали зачіпки до сварки, і раптом з'явилася до того приключка.

— Еге! А де ж це Тереза? — раптом заверещала Лепельєриха. — Вона була тут, де це вона ділася? Я не хочу, щоб вона від мене відбивалася, коли тут усякі шляються.

Справді за хвилину перед тим Тереза зникла. Їй починався десятий рік, вона була гарна як янголятко, білява, вже пухкенька, з кучерявим розкуйовдженим волоссям і чорними очима, що сяяли, мов свічки. Вона була вся золотасто-рожева й наче напудрована білим борошном з млина. Але це була страх що за дитина, повна жвавості, надто смілива. Вона тікала з дому й десь пропадала цілими годинами, бігаючи в чагарнику, шукаючи пташок, квітів, дикого овочу. І якщо її мати так злякалася, що побігла її шукати, коли Фромани переходили повз них, так це тому, що минулого тижня вона натрапила на страшенний скандал. Палкою мрією Терези було мати вельосипед, а надто ідколи батьки вперто відмовили їй, вважаючи, що це не личить порядній дівчині. Отож колись після полудня Тереза, як звичайно, побігла десь у поле. І її мати, повертаючись з базару, помітила її на відлюдній стежці в товаристві маленького Грегуара Фромана, також непосидючого зайдиголови, що завсіди ганяв десь по гаях та чагарниках. Тереза частенько отак здибалася з ним у куточках, відомих тільки їм двом. З них була добра пара, вони завсіди

реготалися, ганяли по стежках під деревами, понад струмками. І треба ж такого лиха, що того дня Грегуар владно посадовив Терезу на вельосипед, твердою рукою тримав її за стан і біг коло неї, допомагаючи керувати вельосипедом. Цей маленький шалапут давав справжню лекцію вельосипедної їзди, а мала пустушка охоче навчалася. Вони сміялися, давали ляпасів один одному. Це були жарти підлітків, що можуть погано скінчитися. Отож, коли Тереза ввечері повернулася додому, вона дістала два добрі мордачі.

— Та де вона зникла, ота проклята дівка, — кричала Лепельєриха. — Ото не можна з очей пускати, зараз утече.

Антонен, витягнувши ший, зазирнув за ятку з порцеляною і, шкутильгаючи, з руками в кишенях, повернувся до матері. Він паскудно посміхавсь.

— А ну глянь туди, мамуню. Уже готово.

І мати побачила за яткою знов Терезу й Грегуара вкупі. Він одною рукою тримав вельосипед, мабуть пояснюючи товарищі його механізм, а вона, скам'янівши від захвату й палкого бажання, своїми грішними очима дивилася на машину. Вона не могла втриматися від бажання й засміялася, коли він охопив її вже дужими руками маленького чоловіка, щоб на хвилинку посадити на сидло, коли почувсь страшний голос матері:

— А, проклята негіднице! Ти що тут робиш? А ну, мерщій, геть звідси, бо я тобі дам!

Мат'є, побачивши цю сцену, також суворо покликав Грегуара.

— Постав твою машину разом з іншими, і ти ж знаєш, що я тобі вже забороняв. Не роби більше того.

Це була війна. Безсоромний Лепельєр почав клясти й лаятися гнилими словами, що їх приглушила барбарська музика катеринки. І дві сім'ї розійшлися в різні боки, серед святкового натовпу, який дедалі більшав.

— Боже мій! Чи прийде ж коли отой поїзд? — казала

Роза, яка в радісній нетерплячці щохвилини поглядала на великий годинник, що висів у глибині майдану над дверима маленького вокзалу. — Ще десять хвилин, що б нам таке зробити?

Кажучи це, вона зупинилася перед чоловіком, що стояв на розі й продавав раки, повний кошик раків, що кишіли біля його ніг. Вони були спіймані у верхів'ях Єзи, за три льє від Жанвілю. Раки були невеликі, але чудові. Роза це добре знала, бо й сама не раз ловила їх у струмку. Раптом їй спало на думку поласувати й zarazом погратися.

— О, мамо, ми купимо в нього увесь кошик!. Розумієш? Це для бенькету на честь гостей, це наш дарунок королівській четі, яку ми чекаємо. Хай не кажуть, що наші величності щось проминули, не вміли добре прийняти величностей з сусідньої держави... А повернувшись, я їх сама зварю, і ви побачите, що я з них зроблю!

Усі почали з неї жартувати, і батьки вчинили волю цієї великої дитини, що в своїм щасті уже й не знала, чим погратися, життя бо видавалося їй святом. Але коли вона завзялася на жарт перерахувати всіх раків, то це була не легка справа. Деякі раки щипалися, і вона скрикуючи кидала їх; та ось раптом кошик перекинувся і раки розлізлися. Хлопці й дівчатка кинулися навздогін за ними. Почалося ціле полювання, навіть серйозні, дорослі члени сім'ї взяли у тому участь. Це було так кумедно, так весело й так добродушно, вони так реготалися, що весь Жанвіль знов зібрався, щоб доброзичливо взяти участь у цьому жарті. Усі дивилися, як цей веселий виводок Фроманів, старі й малі, бігають за раками.

Раптом здалеку почувся стукіт коліс і свисток поїзда.

— Ах боже мій, вони приїхали! — злякано закричала Роза. — Мерщій! Мерщій! Ми пропустимо зустріч!

Почалася метушня, насилу встигли заплатити чоловікові, закрити кошика й поставити його в бричку. І вже вся сім'я побігла, заповнила маленький вокзал, щоб вирівнятися на пероні певним ладом.

— Ні, ні! Не так!—повторювала Роза, розставляючи своїх підданих. — Ви не зважаєте на поважність. Короліва-мати з королем-дружиною, далі принці як до чину й зросту. Фредерік має стати праворуч мене. Адже ми наречені... І знаєте, я скажу промову.

Поїзд зупинивсь. Амбруаз і Андре, вилізши, з вагона, спочатку були здивувалися, побачивши, що їх зустрічати вийшла вся родина, та ще й таким урочистим ладом. Але Роза негайно звернулася до них з коротенькою препишною промовою, звертаючись до нареченої, як до принцеси з далекої країни, яку їй доручено вітати на порозі королівства її батька. Молода чета засміялася й продовжила цей жарт, відповівши в таких самих тоні. Службовці вокзалу дивилися й слухали, роти пороззявлявши. Це було безглуздо й чудово. їм страшенно подобалося отак по-дитячому гратися цього чудового травневого ранку.

Проте, Мар'яна була здивована:

— Як це так? Та мадам Сеген не приїхала з вами? А вона ж так обіцяла!

Справді, за Амбруазом і Андре з поїзда вийшла тільки покоївка Селеста. Вона пояснила, в чому річ.

— Мадам мені доручила передати, що вона просто в розпуці. Ще вчора вона сподівалася, що додержить своєї обіцянки. Але ввечері її відвідав мосьє де-Наваред, що сьогодні, в неділю, головує на конференції в комітеті католицької пропаганди. Отже, зрозуміло, що мадам повинна там бути. Отож мадам довірила мені відпровадити молодих людей. Як бачите, все гаразд, здаю їх вам до рук.

Щиро кажучи, ніхто не жалував, що Валентини немає. Вона завсіди нудилася на селі. І Матьє висловив загальну думку, виявивши чемний жаль.

— Ну, ви їй скажите, що нам її бракувало... Тепер в дорогу!

Але Селеста знов йому перебила.

— Пробачте, мосьє, але я з вами не залишуся. Ні, мадам мені наказали зараз же повернутися до неї, бо я маю її вдягнути. Та ще їй надто сумно на самоті... Здається, є поїзд на Париж о чверть на оди-

надцяті? Я ним поїду. А тоді, ввечері я тут буду о восьмій годині. Я відпровожу мадмуазель. Ми все це визначили за розписом поїздів. До вечора, мосє.

— Як так, то до вечора.

І залишивши покоївку на маленькому, порожньому вокзалі, усі вийшли, повернулися на сільський майдан, де на них чекала бричка та вельосипеди.

— Ну, всі в зборі!—кричала Роза. — Аж тепер починається справжнє свято... Дайте мені організувати похід для тріумфального повороту до палацу наших предків.

— Я боюся,—мовила Мар'яна,—щоб твій похід не змок. Глянь, яка злива насуває.

За хвилину сині хмари, що піднялися із сходу на крилах бурхливого вітру, застелили небо, перше таке ясне. Мабуть, збиралася така сама бурхлива злива, як була вночі.

— Дощ! Ми сміємося з нього!—З виразом зверхности відповіла молода дівчина. — Ніколи він не насмілиться піти, доки ми не будемо вдома.

І з кумедною владністю вона вирівняла своє військо за тим церемоніалом, який надумала вже тиждень тому. Похід рушив, проминув Жанвіль, при чому всі дивилися в захваті, і всі куми підбігали до дверей та посміхалися до них. Він витягнувся вздовж білої дороги між рясними нивами і посувався далі, сполохуючи зграї жайворонків, що з дзвінками співами здіймалися в небо. Це справді було чудово.

На чолі була пара — Роза й Фредерік, що пліч-о-пліч урочистим алюром їхали вельосипедами, відкриваючи весільний похід. За ними почет, три фрейліни, три молодші сестри Люїза, Мадлена та Маргаріта вирівнялися від найбільшої до найменшої на машинах як до їхнього зросту; у своїх беретах, з розсипаним по плечах волоссям, що розвівалося від руху, вони були чудові. Це був наче літ поштових ластівок, що черкають крилами землю, несучи добрі звістки. А щодо пажа Грегуара, то він щось не дуже гарно поводивсь, усе наполягав, працюючи педалями, і часом так забувавсь, що мав зухвалий намір випередити

царственну чету, яка вела перед. Але його суворо картали й він зараз же повертався до своїх обов'язків, його бо стан вимагав від нього шанобливості та скромності. Та коли раптом три фрейліни з почету заспівали пісеньку Сандрільони, що їде до палацу принця Шармана, то королівська чета поблажливо поставилася до цього, не зважаючи на етикет й ухвалила, що це відповідає обставинам. Отож Роза, і Фредерік, і навіть Грегуар, усі почали вголос співати, і ця пісенька серед ясних просторих нив була найкращою музикою в світі.

Далі на певному віддаленні їхала колісниця, добра, стара родинна бричка, що тепер була переповнена. Згідно з визначеною програмою коні поганяв Жерве, маючи ліворуч від себе на шкуратяних козлах Клер. Дві дужі коняки добродушно бігли підтюпцем, не зважаючи на ляскіт батога, яким хурман весело хляскав над їхніми вухами, бажаючи також приєднатися до музики. Всередині, на шости місцях сиділо семеро, рахуючи трьох малюків, які так вовтузилися, що займали місця більш від дорослих. Там сиділи одне проти одного поперше, Амбруаз та Андре, наречені, що на їхню шану організовано цей препишний похід. Далі, також одне проти одного, високі володарі країни, Мат'є з Мар'яною, яка тримала на своїх колінах маленького Ніколя, останнього принця їхньої династії, що верещав мов той ослучок, бо й йому ж було весело. Нарешті, на останніх двох місцях сиділи внук і внука високих володарів, мадмуазель Берта і мос'є Крістоф, ще не здатні до далеких проходок пішки. Колісниця посувалася з великою помпою, дарма що в страху перед близьким дощем уже засунули наполовину великі білі брезентові заслони й через те вона здалеку нагадувала віз, повний лантухів з борошном.

А ще позаду йшов пішки ар'єргард, що складався з Блеза та Дені, мадам Девінь і її двох дочок, Шарльоти та Марти. Вони рішуче відмовилися їхати екіпажем, вони вважали за дуже приємне пройти пішки оті два кілометри, що відділяли Шантбле від Жанвілю.

А як буде дощ, то вони кудись сховаються. Втім, Роза їм заявила: це чудово, з них буде піший почет, це навіть потрібно, щоб увесь похід мав належний вигляд; їх п'ятеро становитимуть юрбу, незліченний здвиг народу, що супроводить своїх владарів, вітаючи їх. Або знов, вони — конче потрібна варта. Старші принци ведуть своє військо позаду, щоб відбити можливий напад зухвалого сусіди. Тільки шкода, що добра мадам Девінь не могла швидко ходити, і ар'єргард незабаром дуже відстав. Тільки здалеку маячила маленька купка люду.

Та це не бентежило Розу. На кожну невдачу вона тільки щиро сміялася. На першому ж звороті дороги вона повернулася на сідлі й, побачивши ар'єргард десь аж за триста метрів, із запалом крикнула:

— О, дивіться, Фредеріку, який безконечний кортеж! Ми таки досить місця посіли! Усе розтягаємося, розтягаємося, нарешті, нам і поля не вистачить.

А коли три почесні фрейліни разом з пажем дозволили собі з того посміятися, вона крикнула:

— Чуєте, ви там, а ну більше шани... Ви ж тільки порахуйте, то побачите! Адже нас в авангарді шестеро? У колісниці їх дев'ятеро, це вже п'ятнадцятеро. Додайте ще отих п'яťох з ар'єргарду — це вже двадцатеро... Де ви ще знайдете таку родину? Трусики, що дивляться на наш похід, німі від здивовання та принижености.

І знов сміх, і знов пісенька Сандрільони, що їде до палацу принця Шармана.

На Єзькому мості почало накрапати, упали перші важкі краплі. Бліда хмара, що її підганяв великий вітер, летіла по небі з гучним шумом бурі. І майже зараз краплі знов почали накрапати більше, частіш. Їх підганяли такі пориви вітру, що вода линула цілими потоками, наче десь вгорі відкрилися величезні опуси. За двадцять метрів не можна було нічого побачити перед собою. За дві хвилині всю дорогу заляло, наче це було річище бурхливого потоку.

Похід кинувся ратуватися. Згодом довідалися, що щасливим випадком ар'єргард, коли почався дощ,

переходив повз одну селянську хату й спокійнісінько зайшов туди пересидіти. Ті, що сиділи в бричці, просто засунули заслони, збочили з дороги й стали під деревом, щоб коні, бува, не злякалися в таку зливу. З брички кричали до вельосипедистів, які вели перед, щоб ті також зупинилися, щоб не робили дурниць і не напіралися їхати під час такого потопу. Та їхні голоси губилися у шумі води. Але дівчатка й паж виявили обачність і сховалися разом з машинами під густими лозами. Та двоє наречених, що їхали перед ними, скажено погналися вперед.

Фредерік, розсудливіший з них двох, мав обачність сказати:

— Це ж ми робимо велику необережність. Прошу вас, зупинімося, як всі інші.

Але Розу під'юджувала гарячка щастя, вона наче не чула, як дощ бив по лиці. Фредерік дістав од неї таку відповідь:

— Гей, ми ж однаково вже змокли! Нам зашкодить, як ми зупинимось. Катаймо! Катаймо!.. За три хвилини будемо вдома і сміятимемось з отих волуйків, вони бо спізняться, принаймні на чверть години.

Наречені проїхали Єзький міст, вони летіли пліч-о-пліч, дарма що дорога була важка і протягом доброго кілометра здіймалася вгору поміж високими тополями.

— Кажу вам, що ми робимо помилку, — повторив він. — Мені дадуть прочухана й матимуть рацію.

— Ну, — крикнула вона, — а як це мені так весело? Дуже кумедно скупатися на вельосипеді. Покиньте мене, коли не любите так, щоб слідом іти за мною.

Він пішов слідом, їхав поруч, намагаючись трохи захистити її від скісного дощу. Це були скажені, божевільні перегони, наречені їхали так близько, що торкалися ліктями. Їх наче підносили оці бурхливі, несамовиті, скажені потоки води. Здавалося, наче буря громами підганяла їх. У ту мить, як вони скочили з машини на дворі фарми, злива раптом ущухла. Знов засяяло блакитне небо.

Роза реготалася, як несамовита. Вона була червона, задихана й така мокра, що з одежі, з волосся, з рук текло, наче фея струмка перекинула над нею свою урну.

— Гей, оце то свято!.. Та дарма, ми таки приїхали перші.

І вона втекла, побігла нагору зачесатися й перемінити вбрання. Але вона не призналася, що не вдягнула сухої білизни, бо не хотіла загаяти кількох хвилин, поспішаючи мерщій зварити раки. Перше, ніж приїхала вся родина, вона вже поставила на вогонь воду з білим вином, морквою й усяким здобом на юшку. Вона бігала туди й сюди, жвава як вогник, наповнюючи кухню своєю енергійною веселістю, як добра господиня, що рада з нагоди показати свою вмілість; а тимчасом наречений, що також передягнувся, пас її очима в блаженному захваті.

Нарешті, коли вся сім'я з'їхалася, приїхала бричка, навіть прийшов ар'єргард, зчинилася досить неприємна розмова, бо батько з матір'ю сердилися, їх страшенно стурбувала оця подорож під час бурі.

— Доню моя, — казала Мар'яна. — Це ж треба розуму не мати. Хоч передягнула ти білизну?

— Та вже ж! та вже ж! — відповіла Роза. А де раки?

Мат'є й собі гримав на Фредеріка.

— Ви ж могли собі в'язи скрутити, вже не кажучи, що не дуже то добре приймати отакий холодний купіль, коли душно. Ви мусіли її зупинити.

— Де там! вона хотіла їхати хоч би тут що, а коли вона чогось хоче, то ви ж знаєте, що мені не вистачає духу не хотіти того самого.

За сніданком було надзвичайно весело. Що їх зібралось двадцятєро, і що це мала бути репетиція весілля, то стіл накрили у великій залі, рядом із звичайною їдальнею. Там ще було голо; але за сніданком увесь час тільки й розмови було, як залю прикрасити вазонами, гірляндами з листя, квітами. За десертом навіть принесли драбину, щоб намітити в загальних рисах, як декорувати.

Але Роза, що досі була така балакуча, чогось замовкла. Вона їла з добрим апетитом, але від її личка наче відлила вся кров і воно під пишним, ще вогким волоссям було бліде мов віск. А коли вона сама хотіла вилізти на драбину, щоб показати як треба оздобити, то поточилася й раптом зомліла. Зараз же її поклали на крісло, всі злякалися. Кілька хвилин вона була непритомна, коли ж опритомніла, то якийсь час мовчала, важко дихала і наче не розуміла, що сталося. Мат'є з Мар'яною стурбувалися, почали її розпитувати, що їй таке. Видко вона застудилася, ось добрі наслідки тієї дурної гонитви. Проте, молода дівчина очуняла і знов почала посміхатися. Вона пояснила, що її ніде не болять, що просто їй наче велика вага була наполягла на груди, але це вже минулося і їй краще дихати. І справді, вона зараз же підвелася, почала розповідати свої думки про те, як оздобити залю. Отже, всі заспокоїлися й дуже весело балакали аж до обіду, складаючи найкращі в світі художні проєкти. За обідом небагато їли, бо всі ще були ситі ранішніми раками. Потім о дев'ятій годині, коли Селеста приїхала по Андре, всі розійшлися. Амбруаз також увечері повернувся до Парижу, Блез і Дені мали їхати завтра першим семигодинним поїздом. А Роза випроводила мадам Девінь і її дочок аж на дорогу і ще довго кричала їм у темряву прощальні слова та побажання. Вона вся тремтіла радісною сподіванкою отого нового побачення всієї сім'ї, коли настане щасливий день весілля.

Проте, а ні Мат'є, а ні Мар'яна не могли відразу лягти спати. Не хотівши навіть між собою говорити про це, вони вважали, що Роза якась дивна, очі каламутні, немов п'яна. Повертаючись, вона знов поточилася, вони рішили зараз же покласти її в ліжку, хоч вона скаржилася тільки, що їй чогось важко дихати. І коли вже Роза пішла до своєї кімнати, вони ще наслухали, мати кілька разів ходила подивитися, чи добре доня вкрилася, чи спокійно спить, а тимчасом батько у тривожній задумі сидів біля лампи. Нарешті, Роза заснула, і обоє батьки, залишивши двері

до її кімнати відчинені, ще посиділи якийсь час, стиха розмовляючи, хотівши заспокоїти одне одного; це дарма, вона переспить і за ніч усе минеться. Вони також поклалися. На фармі запанувала мовчанка, усе заснуло, аж доки заспівають півні. Та о четвертій годині насвітанку раптом тиха, приглушена скарга: „мамо! мамо!“ збудила подружжя, вони скочили голими ногами на паркет, тремтячи, помацки шукаючи чим запалити свічку. Роза задихувалася, вона боролася з новою, надзвичайно сильною кризою. І вдруге за кілька хвилин, вона отямилася, їй наче стало легше. Отже, батьки, хоч і дуже злякані, не схотіли нікого покликати, вичікуючи, доки розвидниться. Надто їх злякало, що їхня дочка якось змінилася. Обличчя розпухло, перекривилося, наче якась недобра сила її підмінила, вкрала її протягом одної ночі. Але Роза, видко, знемоглася й знов заснула. Вони тихесенько сиділи, щоб не збудити її, пильнували її, наслухали, чуючи як прокидається фарма в міру того, як заводиться на день. Годинник видзвонив п'яту годину, потім шосту годину. О сьомій без двадцяти Матьє побачив на дворі Дені, що мав повертатися до Парижу семигодинним поїздом, і мерщій пішов йому сказати зайти до Бутана й благати його приїхати тої ж хвилини. Коли син поїхав, він знов прийшов до Мар'яни, не хотівши кликати або попереджати когось, коли стався третій напад. На цей раз це було блискавично.

Роза підвелася, розкинувши руки, розкривши рота з жалісним криком:

— Мамо! мамо!

Тоді борючись, життя востаннє спалахнуло в ній, вона скочила з ліжка, почала ходити, підбігла до вікна, в яке заглянули перші проміння сонця. Якусь хвилину вона стояла тут голими ніжками, притулившись до віконниці, з голими плечима, у своїй незайманій наготі, з розсипаним пишним волоссям, що застелювало її королівською кереєю. Ніколи ще вона не була така гарна, ніколи не сяяла так силою й коханням.

— О! Як я страждаю! Це кінець, я маю вмерти!

Батько підбіг до неї, мати підтримала її, обіймивши

обома руками, наче непереможним панцирем, щоб захистити від усякої небезпеки.

— Мовчи, сердешна дитинко! Це нічого, це знов напад, він минеться... Лягай, прошу тебе! Твій старий приятель Бутан уже в дорозі. Взавтра ти будеш здоровісінька.

— Ні, ні! я вмираю, це кінець!

Вона впала їм на руки, вони тільки встигли покласти її. Це було блискавично. Роза померла без єдиного слова, не розплющивши очей, за кілька хвилин, від приливу крові до легенів. Це був безглуздий удар, сліпа коса одним замахом скосила всю весну. Це було так жорстоко, так несподівано, що спочатку остовпіння перемагало розпуку. На крики Мар'яни й Мат'є збіглася ціла фарма. Почувся голосний лемент, а потім запанувала мовчанка смерті. Усі роботи, усе життя припинилося. І тут же були злякані, вражені інші діти: маленький Ніколя, який ще нічого не розумів; вчорашній паж Грегуар; три фрейліни, Люїза, Мадлена й Маргаріта; і старші, найбільше вражені, Клер та Жерве. А в дорозі були ж іще старші — Блез, Дені, Амбруаз, що їхали під цей час до Парижу, не знаючи отої несподіванки, жахного вдару сокири, що впав на їхню сім'ю. Де застане їх ота новина, в якій тяжкій журбі вони повернуться? А ще й лікар має приїхати. І раптом серед переполоху перших хвилин почулися крики Фредеріка, жениха, що оплакував руїну свого життя. Він збожеволів, він хотів собі смерть заподіяти, кажучи, що він убивця, що він повинен був утримати Розу від поїздки під час бурі. Його вивели, мусіли відправити з фарми, щоб не сталося якогось нового нещастя. Несподіване божевілля якось наче пом'якшило серця, почулися ридання, лемент нещасних батьків, братів, сестер, плакав увесь Шантбле, що його вперше відвідала смерть.

Боже милосердий, Роза! На жалібнім ліжку, бліда, холодна, нежива. Найкраща, найвеселіша, найкоханіша! Ота, що її всі обожували, що була їхньою гордістю, їхнім коханням! І це в розквіті надії на довге життя й певне щастя, за десять днів перед весіллям,

на другий день після такого чудового, безмежно веселого свята, коли вона так жартувала, так сміялася! Усі пам'ятали її живу, чарівну, з примхами щасливої великої дитини, згадували пишну королівську зустріч, пишний похід, оті майбутні два шлюби, що мали відбутися в один день, мали бути найбільшим розквітом постійного щастя, довгого процвітання сім'ї, що поширювалася, повна радості. Безумовно, і досі часто траплялося нарікати, часом і плакати, але вони потішалися, пригорнувшись одне до одного. Досі ще ввечері вони могли кожне щиро обіймити одне одного, усі були тут. І ось найкращої немає. Смерть довела, що немає ні для кого абсолютної радості, що найвідважніші, найщасливіші ніколи не можуть здійснити своїх надій. Життя неможливе без смерти. Заразом вони сплатили свій борг мізерії людській, сплатили тим дорожче, що вони захопили більшу частку в житті, багато створюючи, щоб багато жити. Коли все навкруги росте й розвивається, точиться робота плодючості, яка жахна видається згадка про страшну таємничу безодню, де зароджуються світи. Який нещасливий той день, коли відкривається перша могила, забираючи дорогу істоту! Раптом розбиваються, обриваються надії, що здавалися безмежними, опановує здивовання, що не можна вічно жити й кохати.

Ах, які жахні були наступні два дні! Фарма наче також померла. Не чути було інших звуків, крім мукання худоби. Уся сім'я з'їхалася, пригноблена жорстоким чеканням, обливаючись гарячими слізьми, тим часом, як тіло Рози лежало тут, засипане квітами. І ще гірша жорстокість була в тому, що напередодні похорону труна з тілом була перенесена до тої самої зали, де так весело снідали, сперечаючись, як краще її прикрасити для великого подвійного весілля. Оце тут провели Фромани з Розою останню ніч. І не було а ні зелених вазонів, а ні гірлянд з листя, тільки горіли чотири свічки й в'янули зрізані вранці білі троянди. Ні матір, ні батько не схотіли цієї ночі лягти. Вони сиділи поруч, біля дитини, що її земля мала в них забрати. Вони пригадували собі, яка вона була

маленька шістнадцяти місяців, коли вони вперше оселилися в Шантбле в старій мисливській хатині, як вона тоді щойно була відлучена від грудей і як вони вночі її вкривали. Вони згадували її згодом у Парижі, також ще маленьку, як вона вранці прибігала, видряпувалася до них на постіль і з переможним сміхом робила там цілий погром. Вони собі згадували, як вона росла, кращала, в міру того, як збільшувався Шантбле, наче в ній розцвітало все здоров'я, вся краса цієї землі, що ставала плодючою. І ось її немає. І коли на цю думку вони згадували, що ніколи більше її не побачать, вони судорожно хапали й потискали одне одному руки, і їм здавалося, що все їхнє життя, всі їхні майбутні дні кров'ю спливають з отої одної рани, що вразила враз їхні серця. Ще й надто: уже є прорив, чи не витечуть крізь нього всі рештки їхнього щастя? І хоч тут було ще десятеро їхніх дітей від маленького п'ятилітнього до двох старших, двадцять чотирилітніх, убрані чорно, в слюзах навколо заснулої сестри, наче сумний полк, що віддає останню жалібну шану: ні батько, ні матір їх уже не бачили, не зважали на них. Серце їм краялося, понівечене загибіллю отієї, що пішла від них, що була плоттю плоті їхньої. І коли світанок освітив цю велику голу залу, де світилося тільки чотири свічки, там ще сиділа вся родина, зібравшись для останнього прощання.

Потім ще сум похоронного походу, що розтягнувся по білій дорозі між високими тополями серед зеленої озимини. Цією ж самою дорогою Роза бсжевільно летіла під час бурі. Усі родичі, всі друзі з'явилися. Уся околиця прийшла висловити свій жаль з приводу такої раптової смерті. Отже, на цей раз похід справді простягнувся в далечінь, ідучи за жалібною колісницею, на якій немов розцвілися під ясним сонцем кущі білих троянд. Уся сім'я пішла впроваджати. Навіть мати й сестри заявили, що вони розлучаться з милою небіжкою тільки край могили. Далі йшли близькі родичі, Бошени, Сегени, але ні Матьє, ні Мар'яна, заплакані, зморені своїм стражданням,

нікого не пізнавали. Згодом вони собі пригадували, що начебто бачили й Моранжа, але не були певні, чи то Моранж був, отой мовчазний, тихий пан, що мелькнув наче тінь перед ними, потиснувши їм руки. І наче в страшному сні згадував Мат'є худу постать і сухий профіль Констанс, що на кладовищі наблизилася до нього, коли труну спустили в землю, і потішала його якимись словами, а він наче бачив, що очі їй світилися якимось паскудним тріумфом.

Що вона казала? він не знав. Природно, якісь чемні слова, вимовлені тоном зажуреної родички. Але в його спогаді горіли інші слова, які вона промовила того дня, коли обіцялася бути на подвійному весіллі, коли гірко побажала йому, щоб Шантбле і надалі так само щастило. Тепер їх, отих плодючих, отих щасливих Фроманів також громом ударило! А може їхнє щастя вже загинуло назавсіді! сам Мат'є тремтів, похитнулася його віра в майбутнє, він боявся, що їхнє процвітання, їхня плодючість тепер перерветься, зникне, бо вже стався прорив.

IV.

За рік Амбруаз і Андре христили свою першу дитину, хлопчика, маленького Леонса. Вони поженилися за шість тижнів після Розиної смерті, не справляючи свята, у присутності найближчих родичів. І ці христини мали бути першою щасливою пригодою, коли Мат'є і Мар'яна, ще в жалобі, не одужавши від жахного удару, мали виїхати з дому. А втім, вирішили, що після церемонії тільки просто поснідають у молодого подружжя й потім повернуться до своїх справ. Усі родичі не могли прийти, крім діда та баби, тут були тільки двоє старші — Дені та Блез, останній із своєю жінкою Шарльотою. Хрищений батько Бошен обрав собі за куму мадам Сеген, бо бідна Констанс, як він казав, відколи помер їхній Моріс, здригалася на саму думку торкнутися до дитини. Проте, вона прийняла запросини на сніданок, а Сеген вибачився, що не може бути. Отже, зібралось десятеро люду,

досить для маленької ідальні у скромній квартирі подружжя на вулиці Боеті, де вони жили, сподіваючись колись забагатіти.

На христинах було дуже приємно. Матьє з Мар'яною, які навіть для такого радісного свята не схотіли скинути чорного вбрання, нарешті, ніжно звеселилися біля колиски свого онука, що його з'явлення наче принесло їм відродження надії. Наприкінці зими знов лихо відвідало їхню сім'ю. Блез втратив свого маленького Крістофа. Хлопчикові було вже два з половиною роки, він загинув від крупу. Але немов щоб поповнити цю втрату, Шарльота вже чотири місяці знов була вагітна, і тяжка журба перших днів перетворилася на розчулену сподіванку. В маленькій квартирці якось легко дихалося. Тут неначе віяло ароматом ясної краси білявої Андре, усе наче було освітлене Амбруазовими переможними чарами. Ця гарна закохана пара любилася й мужньо рука з рукою пішла завойовувати світ. За сніданком Бошен, кум, їв з великим апетитом і реготавсь, залицяючися до своєї куми, Валентини, з таким кумедним перебільшенням, що навіть вона сама реготалася. На 45 років вона, хоч була вже бабуня, залишилася така тоненька, що досі грала ролі молоденьких дівчат. Тільки Констанс залишалася похмура, ледві спускалася до того, щоб посміхнутися кінчиками тонких вуст, і часом на її висхле обличчя лягала тінь жорстокого страждання, коли її погляд озирає усіх, що весело снідали за цим столом. Тут бо, не зважаючи на недавні втрати, знов здійснювалася сила непереможного майбутнього.

О третій годині Блез, не хотівши, щоб Бошен випив ще шартрезу, підвівся з-за столу.

— Справді, діти мої, він має рацію, — слухняно сказав нарешті сам Бошен, — хоч як тут у вас добре, але нам конче треба повернутися на завод. І ми заберемо від вас Дені, бо нам потрібні його знання для одної великої конструкції... Ось ми які, не те, що інші! Ми не забуваємо своїх обов'язків.

Констанс також підвелася.

— Мабуть, внизу чекає карета. Ти її візьмеш?

— Ні, ні, ми підемо пішки. Нам трохи вийде хміль з голови.

Тимчасом небо затьмарилося; чимраз ставало темніше, і Амбруаз, наблизившись до вікна, крикнув:

— Ви змокнете.

— Дарма. Дощ збирався цілий ранок, ми ще маємо час дістатися до заводу.

Вирішили, що Констанс візьме з собою в карету Шарльоту, щоб відвезти її додому, аж до самих дверей маленького будиночка. Валентині не було чого поспішати, вона спокійно могла повернутися на Антенську вулицю, за два кроки звідсіля, коли хмари розвіються. А щодо Мар'яни й Мат'є, то вони здалися на лагідне прохання Андре й залишилися в неї обідати та перебути решту дня повернувшись до Шантбле тільки останнім поїздом. Це було справжнє свято. Молоде подружжя дуже зраділо, почало танцювати й плескати в долоні.

Під час від'їзду гостей сталася пригода, кумедна помилка Констанс, що всіх ще більше звеселила. Констанс звернулася до Дені й, дивлячись на нього своїми каламутними очима, спокійно попрохала:

— Блезе, друже мій, принесіть мені мое боа, мабуть, я його залишила в передпокої.

Усі засміялися, а вона не зрозуміла, з якої причини. І так само спокійно подякувала Дені, коли він приніс боа...

— Дякую, Блезе, ви дуже ласкаві.

Тоді всі вибухнули сміхом, така кумедна була її спокійна певність. Що таке? З чого вони так сміються? Констанс почала щось підозрівати й пильніш приглянулася до юнака.

— Ах так! Це не Блез, це Дені... Та що ви хочете? Я їх завсіди плутаю, а надто відколи вони однаково підстригають бороду.

Щоб цей сміх не образив Констанс, Мар'яна дуже чемно розповіла добре відому всій родині анекдоту, як, коли близнята були ще малі й спали разом, вона сама мусіла їх будити, щоб розпізнати, бо вони різнилися тільки кольором очей. А тоді Бошен, Вален-

тина й інші втрутилися, розповідаючи кожний про неймовірні обставини, в яких вони плутали двох близнят, така цілковита була між ними подібність, надто за певного освітлення. І серед веселої розмови всі попрощалися, поцілувавшись і потиснувши одне одному руки.

Повертаючись додому з каретою, Констанс тільки зрідка промовляла якесь слово до Шарльоти, посиляючись на те, що надто довгий сніданок спричинив їй мігрень. Удаючи зморену, напівзаплющивши очі, вона міркувала. Незабаром після Розиної смерті, коли маленький Крістоф також загинув і в серці Фроманів ще гірш роз'ятрилася рана, у Констанс немов прокинулася надія. Її опанувала наче якась гарячка, і їй здалося, що це знов прокидається в ній жіноча істота. Кров припливала їй до лиця, тіло горіло й тремтіло, вночі вона палала жагою, вона, що ніколи не зазнала жаги. Боже великий, може це плодючість, може це повертає материнство? Хіба ж не буває, що деякі дерева, уже облетівши, знов теплої осені вбираються в листя й квітки? Шалена радість охопила її. В міру того, як відходив у далечінь часу жахний день, коли Год грубо сказав їй, що вона ніколи не матиме дітей, в ній з'явився сумнів, чи правдиві слова цього досвідченого лікаря. Вона не могла прийняти своєї неспроможности й воліла краще вірити, що інші помиляються, бо ж помилитися може кожен авторитет. Мабуть, так воно й було, Год помиливсь. Вона чула, як життя вирує в її жилах, з палкою уважністю стежила вона за цією кризою в своїй крові, за збудженням, гарячкою, яких не могла собі пояснити. Вона мала це за пізнє відродження статі. Одної ночі, коли вона чекала на свого чоловіка, вона вже готова була встати й покликати його на своє ліжко, схвильована, охоплена певністю, що матиме дитину. Але згодом почалися тяжкі болі. Вона порадилася Бутана і знов зазнала жорстокого удару, коли лікар просто констатував передчасний критичний вік. Хоч їй було тільки сорок шість років, казав він, але мабуть перекручення природи прискорили наступ клімактерія. На цей раз дерево життя

справді було мертве. Ніщо ніколи не зросте на сухих вітах, з яких спадали на її очах останні криваві квітки.

Уже два місяці Констанс таїла в собі люту злість, що не буде жінкою. І вранці під час христин, і тепер у цій кареті, поруч цієї вагітної молодички, вона думала про свій занепад, за який ще нікому не розказувала, наче про ганебну хворобу, що отруювала її сміх, що від неї вона була така жовта та лиха, здатна на всякий поганий вчинок. Ота дитина, що її вона втратила, дитина, якої вона вже не могла більше мати, це матірнє чуття, що так довго було задоволене й спокійне, а тепер одурене, несите, — усе це зробило в ній жорстокі зміни. У ній прокидався жаль і потворна злість, в якій вона сама собі не могла признатися. Вона винуватила всіх навколо, людей і обставини, що змовилися щоб її знищити. Її чоловік найгірший, низький, безглуздий зрадник, що зраджував її, передаючи щодня потроху завод отому Блезові, жінка якого, втративши одного сина, вже ось-ось мала надбати собі другого. Констанс лютувала, бачивши свого чоловіка такого веселого, щасливого, відколи вона дала йому волю шукати собі низьких насолод поза домом, не вимагаючи виконання подружніх обов'язків, а ні навіть його присутності. Той чоловік знову мав вигляд переможної вищости, заявляв, що він лишився незмінний; і справді, хоч колишній діяльний господар перейшов на зістарілого гульця, якому загрожував загальний параліж, він залишавсь тим самим практичним егоїстом, що брав від життя, якнайбільше розривок та насолод. Він потурав своїм бажанням і якщо приймив Блеза, так тому, що радий був знайти розумного робучого хлопця, якому можна було передати турботи, вже надто важкі для його власних обважнілих плечей, у той же час залишаючи собі гроші на свої розривки. Констанс знала про один проект компанії; її чоловік, мабуть, уже взяв чималу суму, щоб заткати діру у фінансах заводу, сплатити якісь ганебні борги. І доки карета котилася, Констанс, заплющивши очі, впивалася отруйними думками про це, їй хотілося кричати від несамовитої злости, кинутися

на молодицю, на оту Шарльоту, що сиділа поруч неї, щасливу дружину, плодючу матір, щоб бити її, нігтями роздирати обличчя.

Тоді вона знов згадала за Дені. Навіщо його запросили на завод? І цей також хоче її обкрадати? Та вона знала, що хоч у Дені ще не було посади, проте, він відмовивсь допомагати своєму братові, вважаючи, що на заводі немає місця для двох. Він мав добру технічну освіту, дуже знавсь на механіці і мав шанолюбний намір стати на чолі якогось великого будівного підприємства. Завдяки великим знанням, з нього був чудовий консультант для заводу, коли мали будувати нову модель якоїбудь потужної сільсько-господарської машини. Отже Констанс покинула думати за Дені, не він її лякав. Це був для неї випадковий перехожий, що взавтра мабуть опиниться десь на другому кінці Франції. Настирлива думка про Блеза гнітила її, мучила, і раптом вона подумала, що коли поспішиться повернутися перше, ніж троє чоловіків прийдуть на завод, то зможе побачитися віч-на-віч з Моранжем, у його конторі, випитати його, довідатися багато про що. Видима річ, що він, як бухгалтер, знає про отой договір, навіть якщо це тільки проект. Вона загорілася бажанням швидше доїхати, певна, що довідається про що хоч від Моранжа, бо з ним вона могла робити, що хотіла.

Карета переїздила Ієньським мостом. Констанс визирнула з дверцят.

— Боже мій! Як помалу їдемо!.. Хочби дощ пішов, мабуть мені б легше стало на голову.

Вона подумала, що рясна злива дала б їй більше часу, бо троє чоловіків перестояли б десь під ворітьми. А доїхавши до заводу, вона казала зупинитися, навіть не відпровадивши своєї супутниці до маленького будинку.

Адже ви, моя мила, пробачите мені? Вам тільки лишилося завернути за ріг.

Коли вони вийшли з екіпажу, Шарльота приязно посміхаючись потиснула руку Констанс, затримавши її якийсь момент у своїй руці.

— Безумовно. І тисячу разів дякую. Ви дуже ласкаві... І прошу, попередіть мого чоловіка, що ви мене приставили до самих дверей, бо відколи я в поважному стані, він аж надто мною турбується.

Довелося Констанс і собі посміхнутися, обіцяючи виконати доручення, ще раз запевнити в своїй ніжній дружбі.

— Бувайте здорові, до завтра.

— Так, так, до завтра, бувайте здорові.

Вісімнадцять років минуло, відколи Моранж втратив свою дружину Валері й дев'ять років, відколи померла його дочка Рен. А здавалося, наче вчора сталися ці катастрофи. Він не скидав чорного одягу, жив самотницьким життям, говорив тільки, коли вже конче було треба. Проте, він залишавсь тим самим зразковим конторником, коректним бухгалтером, дуже точним, що ніколи не спізнювався, сидів як прикутий на своїм стільці в конторі, де висиджував щоранку ото вже тридцятий рік; його дві дружини, як він ніжно називав своїх милих небіжок, забрали з собою всю його волю, шанобство, все, що змушувало його колись мріяти здобути для них багатство, розкоші, панування. А тепер, такий самотній, він зовсім ослаб, став полохливий як дитина, хотів тільки до самої смерти дожити у своїм темнім куточку над цією непомітною роботою, що її робив день-у-день, наче та худоба, що крутить колесо. Але підозрівали, що в себе вдома, в отій квартирі на Гренельському бульварі, з якої він уперто не хотів виїхати, він жив якимось таємничим життям, як маньяк, що ревниво ховається з своєю манією. Служниці був даний наказ нікого не приймати. Та вона й сама нічого не знала. Вона мала право заходити до їдальні та до вітальні, а він не терпів, щоб вона переступала поріг спальні, колишньої спальні подружжя, або кімнатки Рен. Сюди тільки він сам заходив. Він тут зачинявся, щоб прибирати, і ніхто не знав, що він там робив. Це було наче „свята святих“, де він був за єдиного жерця, що побожно виконував якісь відправи. Марно намагалася служниця хоч зазирнути туди, марно, коли вільними

днями він сидів у тих кімнатах, припадала вона вухом до дверей... Вона нічого не бачила, нічого не чула. А ні єдина душа не могла б сказати, які реліквії були в цій каплиці, якими відправами він їх ушановував. Другою причиною здивовання було те, що Моранж дедалі гірше ставав жадний, робивсь страшенним скнарою. Він платив за квартиру тисячу шістсот франків, платив, що належало, служниці, а крім того, на превелику силу видавав їй по кілька су на день, на харч та утримання. Він уже одержував вісім тисяч франків плати, а витрачав хібащо половину. Де він дівав оті великі гроші, що заощаджував? В яку дірку їх ховав? задля якої таємної пристрасти, для задоволення якої улюбленої божевільної мрії? Моранж був дуже лагідний, дуже чистенький, дбав за свою бороду, яка геть побіліла, з лагідною усмішкою з'являвся до своєї контори й ніхто не міг побачити по цій методичній акуратній людині глибокого внутрішнього розгрому, отого занепаду, тої пожежі, від якої спопеліла душа його, де ще жевріли іскри.

Між Констанс і Моранжем згодом зайшла певна близькість. Коли після доччиної смерти він спустошений повернувся на завод, Констанс відчула до нього глибоке співчуття, до якого невиразно домішувалася її власна таємна турбота. Її Моріс пережив ще п'ять років після того. Але вона вже чогось боялася й раз-у-раз, здибаючись з Моранжем, відчувала, як мороз перебігає по ній: оце ж той, що втратив свою єдину дитину. Боже великий! невже можлива така катастрофа? Потім, коли вона сама зазнала удару, жахного горя, коли в ній самій відкрилася невігойна рана, вона наблизилася до цього брата нещастям, приймала його, виявляла до нього доброзичливість, як ні до кого. Часом вона запрошувала його провести разом вечір, і вони собі балакали, а часто навіть нічого не казали, у мовчанці поділяючи горе одне одного. Згодом вона скористалася з цієї інтимності, щоб через Моранжа бути в курсі всього, що робилося на заводі, бо її чоловік уникав про це їй казати. А надто відколи Констанс почала підозрівати,

що Бошен погано керує, робить помилки, борги, вона постаралася зробити з бухгалтера вірника, просто шпигуна, який допомагав їй брати до своїх рук керування, бо на чоловіка вона більше не покладалася.

Тим то вона тепер поспішала повернутися на завод, скористатися з нагоди побачитися віч-на-віч з Моранжем, певна, що його змусить без господаря все розповісти.

Ледві скинувши капелюшок і рукавички, Констанс пішла. Моранжа вона застала в маленькій конторі. Він сидів на своєму незмінному місці, зігнувшись над вічною книгою рахунків, що широко була відкрита перед ним.

— Еге!—здивовано мовив він. — То христини вже скінчилися?

Вона зараз же почала йому розповідати про все і в такому напрямі, щоб це було за вступ до дальшого.

— Атож. Себто я вже повернулася, бо мене тяжко розболілася голова. А інші лишилися там... Ну, як ми отут удвох, то мені спало на думку трохи поговорити з вами, друже мій. Ви знаєте, як я вас шаную... Ах, я нещаслива, дуже нещаслива!

Вона впала на крісло, задихуючись від сліз, що їх стримувала стільки часу, бачивши чуже щастя. Збен-тежений цим, не мігши нічого зробити, Моранж хотів закликати покоївку, бо боявсь, що мадам Бошен стане погано. Але вона його від того втримала.

— Тільки ви мені й залишилися, друже мій... Усі мене покинули, всі проти мене. Я добре чую, у мене все забирають, домагаються моєї загибелі, наче я ще не все втратила, втративши мого синочка... Тільки ви мені й залишилися. Ви знаєте мої муки, ви також втратили дочку, отже, не покидайте мене, змилюйтеся! Скажіть мені всю правду. Принаймні, я зможу боронитися.

Коли вона заговорила за його дочку, Моранж почав плакати разом з нею. Тепер вона його питала, він їй усе розказав, розчиняючись у цьому спільному горі, що його вона викликала. І він сказав, що справді, між Блезом і Бошеном є договір; але це не

є ще справжня компанія. Бошен, узявши чималу суму з заводської каси, для якихось таємних витрат, мабуть, заплатити за який шантаж, бо казали, що мати якоїсь дівчинки грозилася позивати, мусів звіритися Блезові, помічникові, що діяльною рукою вів завод. Бошен доручив йому знайти, в кого позичити гроші; а тоді молодий чоловік сам запропонував йому грошей; мабуть це гроші Мат'є Фромана, батька, який охоче дав їх, щоб зробити вклад для сина в завод. Тепер, щоб урегулювати справу, рішили поділити право власності на підприємство на шість частин і відступити Блезові одну з цих частин. Він буде власником одної шостої частини заводу, якщо Бошен в певні строки не виплатить цієї частини. Найгірша небезпека була в тому, щоб Бошен не пішов цією стежкою, не піддався на спокусу продавати одну по одній решту частин, бо він дедалі більше вдавався в гультяйство та розпусту.

Констанс геть зблідла і тремтливо слухала.

— І це вже підписано?

— Ні, ще. Але папери готові, і сьогодні мають підписати. Проте, це єдиний можливий поратунок.

Та вона, видко, була іншої думки. Обурювалася проти цього, всіма силами своєї істоти шукала якоїсь перешкоди, щоб мати змогу запобігти непоправному лихові, не припустити руїни свого багатства, ганьби.

— Боже мій! Що робити? Як діяти?

А тоді, роздратована, що нічого не може знайти, що вона безсила, мимохіть скрикнула:

— Ах! Отой падлющий Блез!

Це обійшло добрящого Моранжа. Він ще не розумів. Отже, стиха намагавсь заспокоїти її, що в Блеза щире серце, що в цих обставинах він показав себе з найкращого боку, намагаючися пригасити скандал, і виявив велику безкорисність. Констанс підвелася, вона вже досить знала й не хотіла, щоб оті троє, що поверталися пішки, застали її тут. Бухгальтер теж підвівся, щоб відпровадити її через галерію, якою вона мала перейти, повертаючись до своєї кватири.

— Даю вам слово чести, мадам, що в юнака немає

ніяких паскудних розрахунків... Усі папери перейшли через мої руки. Я цю справу найкраще знаю. І якби підозрівав якусь махінацію, то мав би сміливість віддячитися за вашу добрість, попередивши вас.

Констанс уже не слухала й хотіла тільки його спекатися. На цей момент рясна злива, що давно збиралася, нарешті, ливнула. Дощ скажено бив у вікна. Небо застелила така чорна хмара, що стало майже поночі, дарма що була тільки четверта година. І Констанс подумала: Бошен і Фромани за такого потоку конче візьмуть карету. Вона прискорила ходу, а бухгалтер поспішав за нею.

— Чуєте, ось вам приклад, — вів він своє. — Коли обговорювано пункти договору...

Раптом він перервав слова хрипким вигуком, вхопив Констанс і з жахом відтягнув її назад.

— Стережіться!

Під їхніми ногами відкривалася прірва. Отут, на початку галерії, перед поворотом у коридор, що сполучав завод з помешканням господаря, був потужний паровий елеватор, що ним спускали великі машини з майстерень до пакувальні. Але ним користувалися тільки певних днів. Звичайно великий трап був закритий; а коли апарат функціонував, то тут стояв чоловік, спеціальний сторож, який дивився й керував роботою.

— Стережіться! Стережіться!—холодіючи від страху, повторював Моранж.

Трап був спущений, відкрилася величезна діра. Ніякого бар'єра, нічого, що попереджало б їх, не дало б зробити жахний скік. Дощ бив у вікна, у галерії було майже зовсім поночі, вони йшли наугад, нічого не бачивши перед собою. Ще крок, і вони б загинули. Тільки чудом бухгалтер помітив цей темний отвір. Власне, знаючи, що тут є трап, скоріш відчув, ніж побачив його.

Але Констанс ще не розуміла й хотіла видертися з рук Моранжевих.

— Та дивіться ж!—закричав він.

І нахилився, присилював її також нахилитися над

дірою. Темний колодязь проходив аж до підвалу, через усі три поверхи. Вогкий дух льоху підносився звідти, невиразно змальовувалися важкі обриси залізних рейок. Тільки на самому дні світився ліхтар, далекий вогник, наче для того, щоб показати жахну глибочінь прірви. Констанс і Моранж зблідли й відсахнулися.

Тепер Моранж розсердивсь.

— Це безглуздя! Що вони роблять? Чому не виконують правил? Звичайно тут є чоловік, спеціальний чоловік, що не має права покидати своєї стійки, доки трап не закрито... Де це він? Де він дівся?

Знов повернувшись до діри, він сердито крикнув:

— Боннар!

Ніякої відповіді з тої темної, порожньої безодні. Ця тиша його ще роздратовала.

— Боннар! Боннар!

Так само нічого, ніякого відгомону, тільки вогкий дух підіймався до них, наче з мовчазної могили.

Тоді Моранж рішив:

— Я побіжу вниз, я мушу знайти Боннара... Адже ми могли опинитися отам, на дні!.. Ні, ні! Цього не можна припускати. А крім того, я скажу йому закрити трап, або хай стоїть на своїй стійці... І де він дівся? Де він може бути?

І Моранж уже збігав вузькими покрученими сходами, що йшли через усі поверхи вздовж елеватора. Ще чути було, як він крикнув:

— Прошу вас, мадам, зачекайте мене, побудьте тут, щоб попередити, коли хто переходитиме.

Констанс залишилася сама одна. Глухий шум зливи чувся за вікном, але вихор розвіював хмари і наче починало розвиднюватися. І ось, у цім блідім світлі, на другім кінці галерії з'явився Блез. Він повернувся й на хвилину залишив своїх супутників, щоб спуститися в майстерні, дати якісь указівки. Заклопотаний, міркуючи про свою роботу, він спустив голову і простував спокійною ходою. Коли Констанс побачила Блеза, вона відчула в серці гіркий жаль до нього. Гнів прокинувся в ній від того, про що вона довідалася. Адже завтра вони підпишуть оті папери, щоб її

пограбувати. Це був її ворог, її хатній ворог, проти якого повставала всенька її істота. Їй хотілося знищити, викинути його, як хитрого, брехливого узурпатора.

Блез наближавсь. Констанс стояла в темнім куті під стіною, і він не міг її бачити. Але в міру того, як він поволі підходив, вона його бачила в сивім при-смерку дедалі ясніш. Ніколи ще вона так не помічала, яке могутнє в нього чоло, які розумні очі, яка тверда воля у виразі вуст. І раптом у неї, як блискавка, майнула певність: коли він підійде до трапа, не помітивши його, він туди впаде, якщо вона його не зупинить. Оце тільки — тільки вона сама, як і він, мало не впала туди, була б упала, якби дружня рука її не втримала; тіло Констанс ще здригалось від страху, вона бачила перед собою вогку, чорну прірву з маленьким ліхтариком на дні. Страшна картина виникла й стояла перед нею: земля зникає з-під ніг, падіння, голосний крик, розбите тіло.

Блез простував вперед. Звісно, це ж неможлива річ, вона його попередить, адже досить одного руху руки. Коли він буде отут, перед нею, хіба ж їй не вистачить часу простягнути руку? але в темнім куті її істоти чувся ясний, холодний голос, що говорив короткі слова, які лунали в її вухах немов звук сурми: він помре, кінчена справа, ніколи він не матиме заводу. Вона ж так журилася, що не може знайти якоїсь перешкоди, а тепер їй тільки не треба втручатися, ось випадок ратує її. Голос казав це, повторював різко, настирливо, не додаючи нічого іншого. Потім нічого не буде, потім залишиться тільки розбита, знівечена людина, прірва, заллята кров'ю, де Констанс нічого не бачила, нічого не передбачала, нічого не розуміла. Що станеться завтра? Вона не знала. Завтра не існувало. Існував тільки жорстокий, негайний факт, якого вимагав владний голос. Він загине, кінець, ніколи він не матиме заводу.

Блез наближавсь. У Констанс точилася страшенна боротьба. Скільки вона точилася? Днями, роками? Безумовно, кілька секунд. Вона все ще мала твердий намір зупинити його, коли проходитиме повз неї, була

певна, що подолає люту думку, що в певну хвилину зробить рішучий рух. А втім, ота думка підкоряла її, матеріялізувалася в її тілі, немов фізична потреба, снага, голод. Вона, як голодний хліба, жадала цього, страждала від цього, охоплена тією жадобою, що творить злочини, змушує ограбувати, зарізати перехожого на роздоріжжі Їй здавалося, що як вона не задовольнить цієї потреби, її власне життя увірветься. Вона захлиналася від палкого, несамовитого бажання, щоб цей чоловік не існував, її заливало це бажання в міру того, як він наближавсь. Вона його бачила чимраз виразніше, це її дратувало. Його чоло, вуста, очі були осоружні до муки. Ще крок, і ще крок, і ще один, і Блез буде коло неї. Ще крок, і вона вже простягає руку, готова його зупинити, коли він її торкнеться.

Блез наближавсь. Що ж це сталося, боже великий? Коли він був тут, такий задуманий, що навіть не почув дотику її одежі, вона мов скам'яніла, її рука застигла, вона не могла її підвести, рука була надто важка, мороз охопив її в вогні гарячки, позбавив рухливості, заціпив її тіло. А голос, що підіймався у самій Констанс, оглушив її. Уся боротьба скінчилася. Лишилася ненажерлива, непереможна потреба оцієї смерті, якої вимагав уперто й владно внутрішній голос, позбавляючи її волі й руху. Він помре, він не матиме заводу. І випростана, влипнувши в стіну, затаївши подих, Констанс не зупинила Блеза. Вона почувала легкий подих, побачила його профіль, потім потилицю. Він перейшов. Ще крок, ще крок. Якби вона його хоч покликала, вона ще могла в останню хвилину змінити долю. Вона наче хотіла це зробити, але заціпила зуби, втримуючи крик. І ще один крок, ця спокійна хода людини, що ступає добре знаною дорогою, навіть не дивлячись, занурена в роботу. І дороги не стало. Стався страшний крик, різкий вітер падіння, глухий удар на дні, у прірві.

Констанс не ворухнулася. Якусь хвилину вона стояла, як камінь, усе прислухаючись, чогось чекаючи, але ніщо не підіймалося з прірви крім глибокої мов-

чанки. Вона тільки чула, як дощ хльоскав по вікнах з новою люттю. Тоді вона побігла, перелетіла коридором, повернулася до своєї вітальні. Тут вона отямилася, озирнулася на себе. Хіба вона хотіла такого огидного страхіття? Ні. Її воля тут не брала участі. Справді, її воля була наче параліжована, бездіяльна. Якщо це мало статися, воно б сталося, не зважаючи на неї, її там не було, вона була відсутня. Ці слова, могутність слів її заспокоювала. Вона до них учепилася, повторювала їх. Так воно й було. Атож, атож! Усе її життя перейшло перед нею без єдиної помилки, без єдиного поганого вчинку. Вона ніколи не згрішила, ніколи не зробила нічого лихого, аж по цей день на її сумлінні нічого не тяжіло. Вона була порядна жінка й залишилася порядною, не зважаючи на гульняйство чоловіка. Палка мати, вона від самої смерти сина несла свій хрест. Оця згадка про Моріса, єдина, наче на хвилину пробила є черствість. Уже сльози підступали до очей. Наче тут і полягало її божевілля, пояснення злочину, якого марно шукала. У Констанс запаморочилося в голові, бо її син помер, інший господар заступав його місце. Уся ця перекручена пристрасть до єдиної дитини, до її принця, позбавленого царства, отруїла її люттю, розклала, позбавила розуму, призвела її до вбивства. Отже, це потворне шумування в її душі залило її мозок? Досить було припливу крові, щоб затьмарити сумління. Але Констанс впиралася на тому, що її там не було, вона залишилася холодна. Ніяких докорів сумління вона не чула. Так сталося, то й добре. Воно мало статися. Вона ж Блеза не підштовхувала, він сам упав. А що її там не було, її мозок, її серце не були при тому, то це її й не могло обходити. Одне слово поверталось раз-у-раз, давало їй полегкість, співало перемогу: він помер, він не матиме заводу.

Стоячи серед вітальні, Констанс наслухала, витягнувши шию. Чому вона нічого не чує? Як вони помалу спускаються, щоб його підняти! Полохливо чекала вона шуму, наростання жаху, що зчиниться на заводі, важких кроків, гучних голосів. Вона затаювала

подих, здрігалася на кожний шелест. Але все було безмежно спокійне, чути було тільки тишу. Ще минули хвилини, і Констанс відчула велику радість, що в її вітальні так тепло й затишно. Це був наче притулок буржуазної порядности, пишної гідности, що підтримував, ратував її. Звичні речі, кишенькова пляшечка на пахощі, оздоблена опалами, ніж з чорноблискового срібла, залишений у книзі, її цілком заспокоювали. Вона їх віднайшла, вона зворушено дивувалася, що їх бачить, наче вони набули нового змісту. Потім вона злегка здрігнулася й помітила, що руки холодні, як лід. Констанс почала легенько їх потирати, хотівши трошки зігріти. Чого ж тепер вона відчула таку страшенну втому? Наче прийшла з якоїсь далекої прохідки, зазнала якоїсь пригоди. Тіло боліло, як побите. І її опановувала якась сита дрімота, наче вона переситилася якимось харчем після того, як довго голодувала. Коли її чоловік повертався з своїх оргій, вона часом бачила його в такому стані, коли тіло було таке задоволене, що він аж засинав навстоячки, без бажання й жалю. Констанс так само нічого більше не хотіла. Її посідала велика втома, тільки все вона чогось дивувалася, непевно оглядалася навколо. Проте, вона знов почала наслухати, міркуючи, що коли ця моторошна тиша буде тривати; то вона собі сяде, заплющить очі, засне. І от здалеку їй наче почувся легкий шум, наче якийсь подув.

Що таке? Ні, ще нічого. Мабуть, їй приснився отой гидкий кошмар, що йде чоловік, і прірва, і жахний крик. Мабуть нічого того не було, бо вона ж нічого не чує. Адже внизу зчинився б галас, чвалом прибігли б сюди, піднялися б сходами, перебігли б коридорами, щоб їй новину розповісти. І знову вона помітила тихий, дуже далекий шум, що наближався. Це не була юрба, просто чиїсь кроки, мабуть якогось перехожого по набережній. Та ні, це на заводі, тепер чути ясно, як хтось підіймається сходами, тоді біжить уздовж коридору. Кроки наближалися, почулося важкий подих, такий трагічний, що Констанс, нарешті, відчула, що сталося щось страшне. Двері раптом відчинилися.

Це прибіг Моранж. Збентежений, пополотнілий, він був сам один і щось белькотів.

— Він іще дихає, але череп розбився, кінець.

— Що ви кажете? — спитала Констанс. — Що сталося?

Він ошелешено видивився. Він бігом прибіг, щоб спитати в неї пояснінь, бо його голова запаморочилася. Це нещастя сплутало всі його думки. Ошелешено дививсь він на її вдаване невідання й спокій.

— Аджеж, — закричав він, — я вас лишив біля трапу.

— Біля трапу, так. Ви спустилися, а я прийшла просто сюди.

— Аджеж, спускаючись, — кричав він, — я вас попрохав мене там зачекати, допильнувати трапа, щоб ніхто туди не звалився.

— Е, це вже ні! Ви мені нічого не сказали, або, принаймні, я нічого не чула. І гадки не мала про щось подібне.

Моранж із жахом дививсь в очі Констанс. Вона напевно брехала. Дарма що вона була спокійна, він чув, як тремтів її голос. Та це ж ясно. Вона мусіла бути там, бо він сам ще навіть не встиг збігти вниз. Раптом він пригадав собі їхню розмову, її запити, її крик ненависти до того, кого тепер підняли розбитого, скривавленого з дна прірви. Стигнувши від огиди й жаху, сердешний тільки зміг сказати:

— Ну, то за вашою спиною, мадам, бідний Блез перейшов і розбив собі голову.

Вона була бездоганна. Підвела тремтячі руки й уричастим голосом мовила:

— Боже мій! Боже мій! Яке страшне лихо!

Але під цей час у домі зчинився гармидер. Двері вітальні були відчинені й чути було наближення голосів, кроків, наближалася якась ціла юрба. На сходах уже чути було, як хтось давав накази, груди важко дихали від зусилля, люди несли якийсь важкий тягар, несли з великою обережністю.

— Його несуть до мене! — збліднувши мовила Констанс. Цей мимовільний вигук остаточно переконав бухгалтера. — Його несуть до мене, сюди!

Моранж, наче прибитий, нічого не відповів. Та вже з'явивсь Бошен, що йшов попереду юрби. Він також був блідий, лице йому змінилося, бо ці раптові відвідини смерти злякали цього аматора насолод.

— Моя мила, Моранж тобі сказав про жахну катастрофу... Щастя, що Дені був тут. Він пояснить своїй сім'ї... І це Дені, коли ми хотіли віднести сердешного Блеза до нього додому, заперечив, закричав, що ми можемо вбити Блезову дружину, коли принесемо до неї чоловіка неживого, адже вона вагітна... Ну, то я сказав його сюди нести.

Він покинув Констанс, махнувши рукою, повернувшись на сходи, де почувся його тремтячий голос, що наказував:

— Обережненько, обережненько... Обминайте поруччя...

Зловісний похід увійшов до вітальні. Розбитого Блеза поклали з матрацом на ноші. Пополотнілий Дені супроводив його, підтримуючи подушку, на якій лежала голова його брата, з заплющеними очима, з цівкою крови на чолі; ноші несло четверо, чотири робітники з заводу. Грубі черевики топтали килим, перекидали тендітні меблі, щоб розчистити дорогу оцій навалі моторошного жаху.

Збентежений Бошен, що командував, куди нести, раптом надумавсь:

— Ні, ні, не лишайте його тут... У сусідній кімнаті є ліжко, ми його обережненько підіймемо разом з матрацом і покладемо на ліжко.

Це ж була Морісова кімната, це було те ліжко, на якому помер Моріс. Констанс з матірньою побожністю залишила там усе, як було, коли він помирив, присвятивши цю кімнату пам'яті свого сина. Та що сказати? Як не дати Блезові, якого вона вбила, померти також у цій кімнаті?

Моторошність цього всього, мстивість долі, що схотіла такого святокрадства, наповнила Констанс таким обуренням, що вона скам'яніла, наче її громом вдарило. Вона випросталася, чуючи, що паркет тікає з-під її ніг, у голові паморочиться. Але вона виявила

надзвичайну силу, завзятість, зухвалу відвагу. Коли пораненого переносили повз неї, її худа постать ви-просталася, немов виросла. Вона дивилася на нього і в жовтім нерухоми́м обличчі її ніщо не здвигнулося, тільки затремтіли вії, та від нервового мимовільного тику затремтів лівий куточок вуст, у легкій гримасі. Оце й усе. І вона знову була бездоганна, не видала себе ні рухом, ні голосом, говорила й робила те, що треба, з таким виглядом; який цілком відповідав несподіваній катастрофі. Та ось у спальні все зробили, і схвильовані носії забралися. Щойно сталося лихо, зараз же вни́зу послали дядька Муано взяти візника й поїхати по Бутана, а по дорозі захопити ще якогось хірурга.

— Я гадаю, що йому тут таки краще, ніж було в підвалі, — машинально повторював Бошен, стоячи біля ліжка. — Чуєте? Він же дихає, бачите, ось зараз було дуже помітно... Хто знає, може Бутан його вратує?

Але Дені не робив собі ніяких ілюзій. Він узяв у свої руки мляву, холодну братову руку й чув, як вона ставала неживою річчю, наче це падіння саме її вбило, позбавило життя. Ще якусь хвилину він побув тут, біля ліжка скорботи, стояв нерухомо, у божевільній надії перелити в Блеза кров з свого серця. Хіба ж у них була не одна кров? Адже вони були близнята, почерпнули цю кров з одного джерела. І ось його половина тепер умирає. Отам, вни́зу після першого вигуку горя, він більше нічого не сказав. А тепер раптом заговорив:

— Треба піти до Амбруаза попередити матір і батька. Він ще дихає, може вони ще встигнуть його поцілувати.

— Хочеш, я до них поїду? — послужливо запропонував Бошен.

— Ні, ні! дякую. Я був хотів вас попрохати про цю послугу, але зміркував, що тільки я можу сказати мамі про це страхіття... І не кажіть Шарльоті. Побачимо, коли я вернуся... Ох, якбито смерть хоч трохи зачекала, щоб я ще застав бідного брата!

Дені нахилився й поцілував нерухомого Блез, який лежав із заплющеними очима й ледві помітно дихав. Потім він припав устами до його руки і пішов.

Констанс клопоталася, закликала покоївку, попрохала теплої води, нарешті, обмила скривавлене чоло покаліченого. Годі було й думати стягнути з нього піджак. Обмили тільки, скільки можна, до приїзду лікаря. Під час цих готувань Бошен усе говорив про подію й обурювався.

— Просто незрозуміло! І треба ж було статися такому фатальному безглуздю... Внизу зіпсувалася трансмісія, механік не міг закрити трапа. Нагорі Боннар кликав його, кликав, нарешті, розсердився й бачивши, що ніхто не відповідає, рішив спуститись вниз. А тоді Моранж прийшов і також розсердивсь, і собі побіг, люто кликаючи Боннара й не чувши відповіді. А тоді Блез надійшов, впав... Бідний Боннар! Він ридає, хотів собі смерть заподіяти, побачивши, що наробив.

Раптом він перебив свою мову питанням до Констанс:

— Ну, а ти? Ти ж була там?.. Моранж мені сказав, що лишив тебе нагорі, біля трапу.

Констанс стояла перед ним, ясний день крізь вікно освітлював її. І знов тільки вії затремтіли, покривився нервовим тиком лівий куточок вуст.

— Адже я пішла коридором і зараз же вернулася сюди... Моранж це знає.

За хвилину перед тим Моранж, що його ноги не тримали, важко впав на стілець. Він нічого не міг допомогти і мовчав, чекаючи, який кінець буде. Почувши, як спокійно бреше Констанс, він глянув на неї. Вона — вбивця, у нього не було сумнівів. І в цю мить він відчув потребу сказати про це, закричати це в голос.

— Гей!— відповів Бошен,— а він же певний, що прохав тебе не відходити, залишитися там, допильнувати.

— Будь-що-будь, до мене не долинуло жадного слова,— сухо відповіла Констанс.— Та ж як би він мене про це попрохав, хіба я б пішла?

І, повернувшись до бухгалтера, вона наважилася й собі подивитися йому просто в очі своїми каламутними очима.

— Пригадайте собі, Моранже... Ви побігли, як навіжений, ви нічого мені не сказали, і я пішла своєю дорогою.

Під отими тьмяними очима, що вонзилися в його очі, як жорстока криця, Моранж злякався. Прокинулася вся його слабодухість, боязкість лагідної покірливої вдачі. Хіба ж може він її винуватити в такому жорстокому, падлючому злочині? У нього не було доказів. І він уже нічого не знав, бідному маньякові запаморочилося в голові. Він забелькотів:

— Це можливо, я гадав, що сказав... Але видко так, бо інакше ж не могло бути.

І з виглядом безмежної втоми знов поринув у мовчанці. Це була згода на співучасництво. Якусь хвилину він хотів був підвестися, глянути, чи дихає ще Блез. Але не намілюсь. У кімнаті стало тихо, тихо.

Ах, яку тривогу, яку муку переживали Матьє з Мар'яною у фіякрі, коли Дені віз їх до Бошенів! Він спочатку тільки розповів їм, що сталася пригода, Блез дуже потовкся. Та в міру того, як карета котилася далі, він сам у відповідь на їхні збентежені питання почав тяжко зідхати, плакати, розказувати. І коли вони, нарешті, доїхали до заводу, у них уже не було сумніву, їхня дитина померла. Робота була спинена й вони собі пригадали, як прийшли сюди на другий день після Морісової смерті. Така сама нерухомість, така сама могильна тиша панувала, коли вони зайшли. Усе кип'яче життя припинено одним ударом, застигли німі машини, у майстернях темно й порожньо. Ні шуму, ні душі живої, навіть не чути шипіння пари, що було неначе подихом підприємства. Господар помер, помер, і завод.

Ще гірший жах обгортав їх, коли вони переходили з заводу до палацу, і всюди порожньо, галерія мов заснула, на сходах нікогісінько, усі двері повідчинювані аж до самого верху, немов у давно покинутому житлі. У передпокої не було слуг. Це була та сама

драма раптової смерти, вони її знов бачили, переживали, але на цей раз у тій самій кімнаті, на тому самому ліжку вони знайшли свого сина, холодного, блідого й неживого.

Блез помер. Бутан був тут, стояв у головах постелі, тримаючи неживу руку, де ще чути було останній живчик. Коли він побачив Мат'є з Мар'яною, які інстинктивно перейшли через безладдя залі, простуючи до цієї кімнати, з якої наче почули подув небуття, доктор зміг тільки пробурмотіти з повними сліз очима:

— Друзі мої бідні, поцілуйте його, поки він іще дихає.

Подих уже уривавсь, і бідна мати, нещасливий батько кинулися до нього, палко цілуючи ці вуста, що з них відлітало тремтіння життя. Вони ридали й тужили. Їхній Блез помер. Як і Роза, за рік після неї, він помер раптово, в день свята. Рана в їхньому серці, що досі не загоїлася, знов була трагічно роздerta. Серед їхнього довгого щастя це було друге страшне нагадування про мізерію людську, це був другий удар, що обрубував найпотужніші паростки здорової, щасливої сім'ї. Їхній жах зростав: хіба ж вони ще не сплатили лихові своєї данини? Хіба тепер раз за разом почнеться розклад? Уже коли, вся в квітах, відійшла їхня Роза, Фромани відчули цей страх за своє процвітання, злякалися, що тепер, коли сталася бреш, плодючість може припинитися, зникнути. І ось через цей скривавлений отвір уже тепер жахливо зник їхній Блез, немов розчавлений ревним гнівом долі. А може завтра ще хтось з їхніх дітей буде відірваний від їхнього власного тіла, щоб також сплатити податок за їхню радість та красу?

Упавши навколішки біля ліжка, Мат'є з Мар'яною довго ридали. Констанс мовчки стояла за кілька кроків, удаючи тремтливую розпуку. Бошен, щоб побороти страх смерти, від якого його морозило, сів коло старого Морісового бюро, що залишилося в сальоні, на побожний спомин. Бошен хотів написати оголошення до робітників, попередити їх, що завод буде зачинений

аж до другого дня після похорону. Він марно шукав відповідних слів, коли побачив Дені, який виходив із спальні, де виплакав усі свої сльози й востаннє, від щирого серця поцілував свого брата. Бошен його покликав, наче хотів розважити, попросивши допомогти.

— Чуеш! Сідай тут, продовжуй.

І Констанс, що входила до кімнати, також почула ці слова. Це були ті самі слова, що колись промовив її чоловік, посадивши Блеза до цього самого Морісового бюро. Він тоді дав Блезові місце свого нещасливого сина, що його тіло ще лежало на ліжку в сусідній кімнаті. Констанс сахнулася з жаху, побачивши, що Дені пише, сівши до того самого бюро. Може, це Блез воскрес? Ще сьогодні після сніданку, коли всі весело розходилися з христин, вона сплутала близнят, назвала Дені Блезом, вони бо такі були подібні, що й сами батьки довгий час могли їх відрізнити, тільки побачивши колір очей. Це Блез повернувся, це він сидів на своєму місці, він матиме завод, хоч вона і вбила його. Вона помилялася, дарма що він помер, він таки матиме завод. Вона вбила одного з отих Фроманів, але він віджив у другому. Коли один вмирає, другий заступає прорив. І її злочин видався їй такий непотрібний, такий безглуздий, що аж волосся заворушилося на потилиці, вона спітніла від страху й відсахнулася, немов побачила мару.

— Це оголошення до робітників, — казав Бошен. — Ми його наклеїмо на дверях.

Зібравши свою мужність, Констанс підійшла й мовила чоловікові:

— Та зроби ж це сам. Навіщо в таку хвилину ти обтяжуєш цим Блеза?

Вона сказала „Блез“ і знов похолонула від страху. Підсвідомо вона згадала, як отам у передпокою мовила „Блезе, де це моє боа?“ І Дені приніс їй боа. Навіщо було вбивати Блеза, як Дені був тут? Коли смерть скосить одного з цих салдатів життя, завсіди є другий, щоб зайняти його місце в боротьбі.

Але вона ще зазнала одного вдару. Мар'яна

й Мат'є вийшли до вітальні, а Моранж, який відчував потребу щось робити, ходив туди й сюди ошелешений, розгублений, так тяжко страждаючи від усього того, чого не міг назвати, що череп цього бідного обмеженого чоловіка мало не розсівся.

— Я піду вниз,—прошепотіла Мар'яна, намагаючись утримати сльози й випростатися.— Я хочу побачити Шарльоту, підготувати її, сказати їй про це горе... Сама я тільки можу так це сказати, щоб вона не померла від того, разом з маленьким, що носить у собі.

Повний тривоги, стурбований Мат'є утримував її, хотівши захистити її від цього нового іспиту.

— Ні, прошу тебе, піде Дені, або я сам.

Але з ніжною впертістю вона таки йшла до сходів.

— Тільки я можу їй це сказати, запевняю тебе. Мені вистачить сили.

І раптом вона похитнулася, умліла. Довелося покласти її на канапі у вітальні. А коли вона очутилася, бліда, з конвульсивно перекривленим обличчям, то її почало тяжко нудити, напад блювоти був такий жорстокий, наче всі нутрощі видиралися.

Тоді бачивши Мат'є, що Констанс, яка вдавала велику стурбованість, подзвонила своїй покоївці, щоб та принесла ліків, розповів їй те, чого подружжя ще нікому не казало:

— Вона вагітна. Так, чотири місяці. Стільки саме, як і Шарльота. В її віці, на сорок третьому році, вона цього трохи соромилася, ми про це нікому не говорили... Ах, мила відважна жіночко! Вона ще хотіла відхилити від своєї невістки надто жорстокий удар, а тепер коли б сама від нього не загинула!

Вагітна, боже великий! Констанс ця новина громом ударила, як остання поразка. Значить, якби вона тепер якось припустила, щоб і Дені вбивсь, то якийсь інший Фроман виросте, щоб заступити його місце? І знов інший, і знов інший, без кінця. Це була невичерпність сил життя, проти якої боротьба була неможлива. Здивована, що прорив, який щойно відкрився, так скоро заступлений, Констанс відчула жалюгідне безсилля, упокорення неплідності. Її посів

священий жах, вона була переможена, наче її саму змів з лиця землі й уніс переможний потік цієї безконечної плодючості.

V.

За чотирнадцять місяців після цього у Шантбле справляли свято. Дені, що заступив на заводі Блезову посаду, брав шлюб з Мартою Девінь. Серед журби та туги в їхньому домі це була перша усмішка, наче просвіток, промінь теплого весняного сонця після суворої зими. Мат'є з Мар'яною досі в тузі, убрані чорно, трохи звеселилися, ніжно розчулені перед цим вічним поступом життя. Мати згодилася взяти на себе ясніше вбрання, батько рішив не відкладати надалі шлюб, вирішеного вже багато місяців тому, бо всі обставини були за це. Уже понад два роки Роза спала на маленькому жанвільському кладовищі, понад рік минуло, відколи Блез там лежав біля неї, під завсіди свіжими квітами. Усі їх відвідували, згадували милих небіжчиків, вони залишилися жити у всіх серцях, вони були на цьому святі, для них були залишені місця, наче вони сами разом з гостями рішили, що час уже бути шлюбів, що туга за ними не повинна надалі затримувати радість зростання розплоду.

Дені природно посів посаду на заводі. Якщо вийшовши з спеціальної школи, де провчився три роки, він не став відразу на завод, то це тому, що там уже працював його брат. Технічна підготовка Дені якраз підходила до цього, він був тут на своїм справжнім місці, отже залишалося тільки оселитися в тім маленькім будиночку, відки Шарльота втекла з маленькою Бертою до Шантбле після страшної катастрофи. А надто, що цей вступ Дені на завод залагоджував справу з грошми, які Бошен позичив і мав потроху сплачувати, як шосту частину вартости заводу. Гроші поверталися в сім'ю, просто брат заступав брата, підписав договір, що його мав підписати той другий; тільки з делікатної порядности Дені домігся, щоб частина його прибутків становила пенсію Шарльоті, Блезовій удові. Це все врегулювали за який тиждень, тут не

могло бути суперечок, це була логіка фактів. Розгублена, пригноблена, Констанс навіть не ставала до боротьби, мовчки підкорилася своєму чоловікові, що їй казав:

— Що ж ти хочеш, щоб я зробив? Мені потрібний помічник, чи Дені, чи хтось чужий; а втім, протягом року я йому сплачу оту частину, а тоді вижену, як він мені надокучить.

І Констанс замовкла, щоб не кинути йому в обличчя його неслави, почувавши в розпуці, що стіни дому поволі обрушуються на неї.

За таких обставин Дені вважав, що настав час здійснити шлюбний проект, який він так давно уклав з Мартою Девінь. Молодша Шарльотина сестра й невідлучна Розина подруга з ясною усмішкою, закохана й розсудлива, чекала на нього, уже щось три роки. Вони знали ще дітьми, обмінювалися присягами в коханні на всіх таємничих стежках Жанвільських гаїв; але вони завзялися не поспішати, гадаючи, що щастя цілого життя варте того щоб почекати, коли виповняться літа й з'явиться сила закласти підвалини сім'ї. Люди дивувалися, що хлопець з таким гарним майбутнім, уже з двадцяти шости років на добрій посаді, отак завзявся одружитися з дівчиною, яка не принесла йому в посаг а ні єдиного су. Мат'є з Мар'яною тільки задоволено посміхалися, знаючи, що їхній син мав рацію. Він не хотів багатой панни, що коштувала б його дорожче від свого посагу, він був радий, що знайшов собі за дружину здорову, дуже розумну красуню, щиру й чесну, яка буде йому повсякчас товаришкою, поміччю та потіхою. З нею він не боявся ніяких несподіванок, він бо її вивчив: у ній сполучилася принадність, мудрість, доброта, те єдине, що дає щастя в родині. А він також був добрячий, розумний, надто розумний, як казав дехто, і вона його знала, і йшла в життя поруч з ним, щаслива, певна, що вони разом спокійною ходою перейдуть увесь життєвий шлях під ясним божественним сонцем розуму в коханні.

Напередодні весілля в Шантбле були великі готування. Втім, свято мало бути інтимне, зважаючи на

недавню жалобу. З не-членів сім'ї запрошені були тільки Сегени та Бошени; і то це ж були родичі. Мало бути зо двадцятєро чоловіка і влаштовували тільки сніданок. Але кожному хотілося виявити свою приязнь, бути якнайкращому, і кожен подбав внести в це свято якусь нову рису ніжності, нову красу, наче для того, щоб іще тісніш поєднати всі серця. Тим то дуже клопоталися, де поставити стіл, як його накрити, як прикрасити. Ці дні на початку липня були такі соняшні, такі гарячі, що раптом надумалися ви-нести стіл на двір, під дерева. Для цього був чудовий моріжок перед старим мисливським будиночком, отою простою хатою, де колись жили батьки, приїхавши до Жанвілю. Це було наче родинне гніздо, вогнище, від якого сім'я поширилася на всю околицю. Будиночок уже розвалювався, коли Мат'є рішив його відремонтувати та поширити, мавши думку оселитися тут з Мар'яною, коли вони залишать ферму на свого сина Жерве. Вони хотіли взяти туди з собою тільки Шарльоту з її дітьми, і Мат'є приємно було думати, що він там житиме патріархом, мов той король, що зрікся трону, але якого слухають, бо поради його є мудрі. На місці старого занедбаного садка тепер простелився моріг, великий чотирикутник свіжої трави. Явори та берести оточували його юрбою великих, доброзичливих друзів. Ті дерева, що їх сам Мат'є посадив, бачив, як вони зросли, також наче були трохи плоттю від плоті його. А найулюбленішою дитиною, наймилішою його серцеві був уже досить великий, більш як двадцятилітній дуб, що ріс посередині цієї поляни. Сам Мат'є посадив його тендітною рослиною в землю, Мар'яна допомагала йому, тримаючи рослинку, доки він орудував рискалем. Це було в той час, коли вони заклали свій маєток Шантбле. Їхнє діло прийнялося, пускало нові й нові гілки, наче їхні кров і піт щовесни живили дуб новими соками. Тепер біля того дубу, що наче також був членом їхньої дужої сім'ї, зробили басейн проточної води, що його живили джерела, відведені з узгір'я. Це прозоре дзюрчання звеселяло всю поляну.

Напередодні весілля тут мала відбутися рада. Мат'є з Мар'яною прийшли перші, щоб глянути, що треба приготувати; тут вони надібали Шарльоту, яка тримала на колінах альбом і робила ескіз великого дуба.

— Що таке, якийсь сюрприз?

Вона, ніяковіючи, соромливо посміхнулася.

— Атож, атож, сюрприз, ви побачите.

Але потім призналася, що вже два тижні розмальовує акварелею меню на весільний сніданок. Їй спала дуже мила й ніжна думка прикрасити це меню грою дітей, дитячими голівками, змалювати ввесь виводок дітей сім'ї Фроманів, узявши їх з старих фотографій. Крона великого дуба мала бути за тло для двох найменшеньких, маленьких Бенжамена та Гільйома. Мат'є з Мар'яною захопилися. Зворушено, у захваті дивилися вони, як переходила перед ними оця зграя рожевеньких мордочок, що вони їх усіх пізнавали. Ось двоє близнят, ще в колісці, лежать обіймившись; ось сама мила Роза, що пішла від них, вона в одній льолі; ось Амбруаз, ось Жерве голенькі, борються на подвір'ї у траві. Ось Жорж, ось Ніколя у розпліднику дерев видирають сорочаче гніздо; ось Клер, ось ще три дівчинки, Люїза, Мадлена та Маргаріта бігають по фермі, воюють з курами, похлоп'ячому скачуть на конях. Але найбільше зворушило Мар'яну, коли вона побачила Бенжамена, якому минуло вже дев'ять місяців. Шарльота змалювала його під дубом в одній колісочці з власним своїм сином Гільйомом, що народивсь тільки на 8 днів пізніше.

— Дядько й небіж, — жартував Март'є. — Дарма, дядько таки предок, адже він на тиждень старший. Мар'яна посміхалася, і солодкі сльози бриніли на її очах. Аквареля тремтіла в її щасливих руках.

— Золотка милі! Милий мій синочок, мій милий внучок! І ось я знов мати й бабуся отих маленьких істоток! Ах!.. Оці двоє це найкраща потіха, вони загоюють рани, вони повертають нам надію й відвагу.

Це була правда. Яка туга, яка журба була першими часами, коли Шарльота, покинувши завод, втекла на ферму! Вагітна на четвертому місяці, як і Мар'яна, вона

мало не померла від того жорстокого вдару, що уніс Блеза. І перша їй потіха була, коли вона побачила, як її доня, Берта, що в Парижі була трохи кволенька, набула собі рожеві щічки на свіжій повітрі Шантбле. Відтоді вона вирішила, як житиме далі: вона залишиться тут, у затишку цього привітного будинку й уся віддасться своїм двом дітям, щаслива, що має цих бабусю й дідуся, які так її люблять, допоможуть, підтримають її. Шарльота завсіди була якась наче трохи надземна, повна мрійної краси, потребувала тільки кохати й бути коханою. Оселившись з дідом і бабою у мисливському будинку, що його Матьє перебудував для них трьох, Шарльота поволі поверталася до життя. Вона навіть знов узялася до роботи, хотівши щось заробити поверх того, що матиме від заводу: вона малювала мініятюри, їх купував у неї один паризький крамар. Але їй сили повернулися, одужувати від горя вона почала аж після пологів. Маленький Гільйом був наче дарунком від небіжчика чоловіка, у дитині воскрес батько. Так само було і з Мар'яною, відколи народивсь її Бенжамен. Один син заступав місце другого, посів у серці його спорожніле місце. Отож двом жінкам, двом матерям було надзвичайно приємно разом годувати коханих маленьких потішників. Вони задивлялися на них, дивилися, як хлоп'ятка однаково ростуть. Сидячи поруч, мами годували їх грудьми в однакові години, наче для того, щоб не розлучати їх, у своїм спільнім бажанні, щоб вони росли гарні, та дужі, та хороші. Хоч одна була мало не вдвоє старша від другої, вони любилися, як сестри, однакове споживне молоко текло в їхніх щедрих грудях. І туга їхня стала ясніша, вони почали посміхатися, коли посміхалися їхні маленькі янголята. Надзвичайно приємне й зворушливе видовище являла ця приязнь між свекрухою та невісткою, що схилялися над одною колискою в безконечнім розквіті материнства.

— Стережіться, ховайте ваші акварелі, — мовив Матьє. — Ось ідуть Жерве та Клер, в справі столу.

На дев'ятнадцять років Жерве був богатир, найвищий і найдужчий з сім'ї. Чорне коротке волосся

йому кучерявилось, на повнім обличчі з великими ризами сяяли ясні очі. Мат'є жартома називав його „сином Цібели“, а Мар'яна на це посміхалася, згадуючи ніч, коли вона його зачала. Шантбле тоді дрімало, тремтючи від рясноти зародків, що прагнули прорости. Жерве залишавсь батьковим улюбленцем, сином плодючої землі. Мат'є виховав його в любові до цього маєтку, у пристрасті до розумного переможного хліборобства, щоб Жерве міг колись продовжити його діло. Він уже передав синові частину роботи, він тільки очікував, доки одружить Жерве, щоб перекласти на нього керування всією фармою. І з утіхою мріяв, що з Жерве залишиться й Клер, вона також візьме на себе частину роботи, коли віддасться за якогось порядного, статечного хлопця. Два чоловіки, що добре розумілися б між собою — цього не надто багато, бо експлуатація багатств маєтку щодня ширшала. Відколи Мар'яна знову годувала дитину, Клер заступала її. Це була весела й дужа сімнадцятилітня дівчина, не така гарна, але повна здоров'я. Вона добре зналася на куховарстві та господарстві, давала лад усім рахункам. Це була дівчина з головою, дуже ощадна, з чого жартували інші, більш нахильні до марнотратства члени сім'ї.

— Значить, стіл маємо накрити отут, — казав Жерве. — Я скажу, щоб скосили поляну.

Клер і собі почала підраховувати, скільки буде гостей, скільки доведеться поставити тарілок. А коли Жерве закликав Фредеріка, щоб той скошив поляну, вони всі троє почали обговорювати, що треба ще зробити. Після Розиної смерті її наречений Фредерік не покинув фарми; так само працював разом із Жерве, був йому за товариша й найдіяльнішого, найактивнішого помічника. Ото вже кілька місяців Мат'є з Мар'яною помітили, що хлопець упадає біля Клер, наче, втративши старшу, він хотів дістати молодшу, хоч не не таку гарну, але статочну й добру господиню. Спочатку це їх зажурило: хіба ж можна забути їхню милу доню? Та потім розчулилися на думку, що це ще зміцнить родинний зв'язок, і що серце цього хлопця не могло вже покохати когось деінде, а лишилося

віддане їм. Цим він став ще миліший. І вони заплющували очі й посміхалися, вбачаючи у Фредерікові швагра і компаньйона, потрібного Жерве, вичікуючи, доки Клер дійде літ, щоб можна було віддати.

Щойно налагодили справу з столом, коли раптом під дуб по високій траві налетіла ціла навала спідничок, що розвівалися від вітру, і довгого волосся, розпущеного по плечах, що золотилося на сонці.

— Ох! — кричала Люїза, — немає троянд!

— Нема! — повторювала Мадлена, — жадної білої троянди!

— А ми, — докінчувала Маргаріта, — обходили увесь розарій. А ні однісінької білої, самі тільки червоні.

Тринадцять, одинадцять і дев'ять років. У веселій повненькій Люїзі вже відтепер було багато жіночости. Тендітна, гарна Мадлена годинами висиджувала за своїм п'яніно з очима, повними мрій. Маргаріта з великим носом і спокійними вустами, з чудовим золотим волоссям, узимку збирала замерзлих пташок, щоб відігріти їх своїми теплими рученятами. Вони трое оббігали увесь город, де квітки перемішувалися з городиною, і тепер прибігли в розпуці, що розшуки були марні. Немає білих троянд для весілля. Це просто загибель. Що ж подарувати молодій? Що поставити на стіл? За трьома дівчатками, глузуючи з них, простував, руки в кишені, Грегуар, п'ятнадцятилітній гульвіса. Це був зайдиголова, морока для всієї сім'ї, чортеня з вічними витівками. Гострий ніс, тонкі вуста свідчили про нахил до авантур, а також про тверду вдачу й переможну спритність. Сміючись з невдачі своїх трьох сестер, він переборщив, мовивши, щоб їх подрочити:

— А я знаю, де є білі троянди, і то найкращі!

— А де це? — спитав Матьє.

— Та на млині, за колесом, у закуті є садочок і там три великі кущі стоять просто білі. Такі троянди, як капуста.

А тоді зчервонів і збентеживсь, батько бо суворо глянув на нього, кажучи:

— Що? ти таки й досі никаєш навколо млина? Я це тобі абсолютно заборонив... Ти хіба заходив туди, що знаєш про білі троянди в садочку в закуті?

— Ні, я дививсь через мур.

— То ти лазив на мур? Ще цього не було! Ти хочеш, щоб я мав неприємності з Лепельєрами? Це ж такі дурні й недобрі люди. Справді, мій хлопче, у тобі якийсь чорт сидить.

Але Грегуар не розповів, що він у тім садочку здибався з Терезою, маленькою мельниківною, рожевою білявкою. У неї мордочка була наче напудрована борошном. В тринадцять років це була очайдушна пустушка. Проте, вони з Грегуаром ще просто гралися собі, як підлітки, це були цілком невинні пустощі. Там у садочку, під яблунями, був чудовий куточок, де можна було досхочу балакати, пустувати й реготатися.

— Чуєш ти!—повторив Мат'є.—Я не хочу, щоб ти знов знався з Терезою. Це дуже мила дитина, але цей дім, де ти не повинен бувати... Здається, вони там тепер уже битися почали.

Так воно й було. Відколи Антонен гадав, що вилікувався від поганої хвороби, про яку перешіптувалися всі жанвільські кумасі, він почав тужити за Парижем, його кортіло повернутися до свого гульотняйського ледарського життя. На цей час Лепельєр уже розчарувався в ньому. Був лихий, що його дурили, і твердо оперся поворотові Антонена до Парижу. Та що мав робити на селі отой парубок, вихований у ненависті до землі, презирстві до старого, напівзгнилого млина? А крім того, за сином обстала мати. Вона з тупим обожуванням ставилася до великої освіти свого сина і вперто вірила в нього, певна, що він таки посідатиме колись велику посаду. І батько мусів згодитися. Антонен тепер занашав себе у Парижі, де був за прикажчика в якогось крамаря, на Мейльській вулиці. Але в родині почалися чимраз гірші чвари, а надто відколи Лепельєр догадався, що жінка його обкрадає, аби послати грошей своєму ледащому синочкові. З Єзького мосту іноді чути було страшенну

лайку, клятьбу і ляпаси. Отож і там родина рушилася, сила й щастя були підрубані.

Мат'є опанував справжній гнів. Він казав:

— І мали ж люди все, щоб бути щасливими! Треба ж бути такими дурними, так вперто йти до власної руїни... Ідея мати єдиного сина, бундючне бажання зробити з нього пана дали добрі наслідки, хай тепер радіють... Це так само, як їхня ненависть до землі. Дідівські способи господарювання, ота впертість залишити неплідною цю пустку, що її він не схотів мені продати. Мабуть, це його протест проти нашого успіху від зрошування. Ну, чи бачив хто таке дурне?.. Так само, як з млином, дивиться, дурне ледащо, як млин розвалюється. Перше в нього хоч була рація, коли він казав, що цей край майже відмовився від хліборобства, і селяни привозили йому стільки пшениці, що не варто було й колесо запускати. Але тепер завдяки нам збіжжя досить, чому ж він не викине старого колеса й не поставить доброї парової машини?.. Ох, як би я був на його місці, там би вже стояв новісінький млин, перебудований, поширений, що використовував би воду з Єзи! Я сполучив би його залізницею з Жанвільською станцією, це було б не дуже дорого.

Грегуар слухав, щасливий, що буря минула його. А Мар'яна, побачивши, що три дівчинки журяться, не маючи білих троянд, їх потішала:

— Для столу ви завтра наріжете найясніших рожевих та польових троянд, і це буде так само гарно.

Тоді Мат'є заспокоївся й насмішив дітей, весело додавши:

— А ви не даруйте їй червоним трояндам, беріть якнайчервоніші. Це кров життя.

Мар'яна з Шарльотою розбалакалися про свої справи, коли по траві затупотіли маленькі ніжки. Ніколя, що пишавсь, маючи вже сім років, привів за руку свою племінницю БERTУ, височеньку шостилітню дівчинку. Вони собі добре гралися разом. Цього дня вони залишилися в хаті, коло колиски Бенжамена й Гільйома. Вони собі гралися в тата й маму, немов-

лятка були їхні діти. Але малюки попрокидалися й почали кричати, хотівши їсти. Тоді Ніколя та Берта злякалися й бігцем прибігли по двох матерів.

— Мамо! — гукав Ніколя, — Бенжамен тебе кличе. Він хоче пити.

— Мамо, мамо! — повторювала Берта. — Гільйом молочка хоче. Біжи мерщій, він не хоче чекати.

Мар'яна з Шарльотою засміялися. Таки правда, через оте завтрішнє весілля вони забули про своїх милих^{*} крихіток. І вони поспішилися додому, бо час було годувати.

Ах, з якою ж ніжною інтимністю відсвяткували вони другого дня оте весілля! За столом під великим дубом серед поляни, оточеної берестами та яворами, наче у затишній зеленій залі, сиділо тільки двадцятєро. Тут зібралася вся родина. Поперше ті, хто жив на фармі. Тоді молодий, Дені, якого вони рідко бачили, бо він мусів сидіти на заводі. Далі Амбруаз з своєю дружиною Андре, що привезли з собою маленького Леонса. Це також були не часті гості, бо вони жили в Парижі дуже діяльним життям. Яка була радість — отой поворот до родинного гніздечка птахів, що вже вилетіли з нього, яке щастя отак зібратися всім разом, дарма що життя вже розкидало їх! Із сторонніх запрошені були тільки родичі, Бошен та Констанс, і Сеген з Валентиною, не рахуючи, звичайно, мадам Девінь, матір Марти, молодої. Двадцять один чоловіка сиділи за столом, але тут були ще троє, зовсім малесенькі, найменші з гостей: п'ятнадцятимісячний Леонс, щойно відлучений від грудей, і Бенжамен з Гільйомом, які ще смоктали грудь; але, щоб і вони були на святі, їхні колисочки привезли й поставили тут же таки. Отже, всіх було двадцять чотири, кругле число, дві дванадцятки. Прикрашений трояндами стіл розливав аромат у свіжій холодку від листя, крізь яке золотим дощем пробивалося літнє сонце. Тріумфальне липнєве небо від краю до краю обрію простягнуло чудовий блакитний намет. Біле Мартине вбрання, ясні вбрання реликих і маленьких дівчат, ці веселі туалети, ця гарна здорова молодість

були наче природні квіти, що щасливо розпустилися в цім зеленім куточку. Весело снідали, сільським звичаєм пили за здоров'я, бажаючи процвітання молодому подружжю й усім присутнім.

Коли служниці почали прибирати зо столу, Сеген, який удавав, наче цікавиться тваринництвом, схотів, щоб Мат'є показав йому свої приміщення на худобу. Увесь час за сніданком Сеген говорив тільки про коней, а надто хотів бачити пару великих робочих коней, що ними похвалився йому господар, як надзвичайно дужою худобою. Він покликав Бошена йти разом. Коли трое чоловіків пішло, то Констанс і Валентина від нічого робити надумалися приєднатися до них. Їм цікаво було оглянути цю ферму, бо вони й досі дивувалися з її швидкого розквіту. Отже, вони пішли, залишивши решту сім'ї у веселім відпочинку цього святкового передобіду під великими деревами.

Корівники й стайні були праворуч. Щоб дістатися до них, треба було пересікти широкий двір, звідки відкривався краєвид на увесь маєток. Усі аж зупинилися від захвату перед величністю наслідків праці, що сяяли під сонцем. Вони пам'ятали, яка ця земля була суха, заболочена, неплодна, і тепер бачили тут море колосся, що застелявало всю рівнину щовесни.

Ліворуч колишнє заболочене узгір'я було тепер таке родюче, завдяки споконвічному перегноєві, що його й досі не треба було вдобрювати. Праворуч і ліворуч зеленіли пісочані, колись сухі, схили, зрошені водою джерел. І навіть ліси, добре доглянуті, перерізані широкими просіками, наче були ще соковитіші, немов оце життя, що зростало й плодилося навколо них, надало їм ще сили й потужности. Оця сила, оця потужність маєтку навколо була наслідком творчого життя, людської праці, що запліднила неплодну землю, яка тепер родила багатство їжі для того, щоб людськість могла поширюватися й завойовувати світ.

Усі помовчали. Тоді Сеген своїм сухим голосочком, в якому бриніла гіркота з приводу власного зубожіння, глузливо мовив:

— Ви зробили не погане дільце. Ніколи я не повірив би цьому.

Рушили далі. У хлівах, корівниках, кошарах це почуття сили й потужності ще посилилося. Творилося життя, нове життя, корови, вівці, кури, кролі, усе це кишіло тут, плодилося й множилося. Щороку старий ковчег ставав тісний. Треба було будувати інші будівлі. Життя породжувало життя, вони йшли між населенням, що раз-у-раз плодилося; на кожному кроці траплялися нові виводки й цілі стада молоді, що вже підростала, тим часом як дорослі покоління так само ретельно зароджували нове життя, що його хвиля, здійснюючись вище та вище, намагалася вийти з річища.

Тут також було переможне багатство переможної плодючості.

У стайнях Сегенові найбільше сподобалася пара битюгів; він про них говорив мовою знавця і почав розводити рацеї про тваринництво взагалі, розповів, що хтось з його приятелів схрещуванням досягнув надзвичайних наслідків. І, згадавши свої старі ідеї, додав на пояснення:

— О! Щодо тварин, я приймаю „Плодіться й множтеся“, коли ми, скотарі, задля потреби чи цікавості, їх злучаємо.

І їдко засміявсь, уважаючи свій дотеп за дуже кумедний. Валентині й Констанс стало бридко від цього духу шумування життя, і вони мовчки повернули назад.

Сеген почав громити свої часи, розвиваючи невідомо з якого приводу старі теорії. Мабуть невиразний і ревливий жаль прокинувся в ньому, протест проти цієї перемоги життя, що про неї врочисто свідчила вся фарма.

Ах, правда, винародовлення не йшло досить швидко! Отой Париж, що хотів умерти, з цим дуже отягався! Проте, помітні були деякі добрі симптоми. Банкрутство виявлялося всюди — і в науці, і в політиці, і в літературі, ба навіть у мистецтві. Воля вже вмерла. Демократія, розпалюючи шанобливі інстинкти, спричинила боротьбу клас за владу, мусіла призвести до

раптової соціальної катастрофи. Сама тільки чернь, темні люди, біднота плодили дітей на гноїщі неосвічености та злиднів. Щодо вищих кіл, до інтелігенції, до багатіїв, то вони плодилися дедалі менше, і це дозволяло сподіватися, що перед останньою щасливою загибеллю людськість переживе період досить пристойної цивілізації, коли залишиться тільки свій, дуже маленький, гурток, кілька чоловіків та кілька жінок найвищої витончености. Вони житимуться самими тільки пахощами й насолоджуватимуться найніжнішими подувами. Але сам він уже переситивсь, бо тепер був певний, що ця доба ще не скоро настане.

— Якби ще християнство, повернувшись до первісної віри, прокляло жінку, як нечистий диявольський посуд, то ще можна було б відживити святе пустельне життя, і швидше настав би кінець. Та що мене дратує, це політиканство католіцизму, що, бажаючи залишитися в живих, регулює та визнає осудовище шлюб і прикриває мерзоту та гріх народження. Дякувати богові! Якщо я сам і згрішив, якщо й збільшив на світі число нещасних, то маю втіху сподіватися, що вони спокутують мою хибу, залишившись не плідні. Гастон каже, що ніколи не одружиться, що в офіцера не повинно бути іншої дружини, крім шаблі; а Люсі вже кілька днів тому постриглася в черниці. Отже, за неї я спокійний: моє плем'я вимерло. В цьому моя радість.

Мат'є з усмішкою його слухав. Він пізнавав отой літературний песимізм. Колись ці доводи, що цивілізація бореться начебто проти народжень, порівняна неплідність найінтелігентніших його турбувала. Але відколи він сам став до боротьби за кохання, проста радість діяння дала йому віру, певність, що він чинить добре. Отже, він тільки трошки уїдливо сказав:

— Оце так! А ваша ж Андре з своїм маленьким Леонсом?

— О, Андре! — відповів Сеген, роблячи такий рух, наче відкидав її, не визнавав її за свою.

Валентина зупинилася, підвела очі й пильно подивилася на нього. Відколи вони жили кожне своїм

життям, не маючи нічого спільного, вона більше не хотіла терпіти його божевільної брутальності, колишніх нападів ревнощів, що були в нього, мов кризи божевілья. А відколи їхнє багатство тануло, вона тримала його в руках, загрожуючи, що вимагатиме розділу.

— Атож,— погодивсь він,— ще є Андре. Але на дівчат не зважають.

Усі рушили далі. Тоді Бошен, що досі тільки сопів і смоктав свою сигару, не міг більше утриматися. Хоч його власна драма повинна була б його трохи стримати, але він це забув, бо йому трохи шуміло в голові. Із своєю повсякчасною певністю та вищістю він дуже голосно й рішуче заговорив:

— Я не поділяю Сегенових поглядів. Проте, де в чому він вірно каже... Ви не можете собі уявити, як мене досі цікавить оце питання зростання людності. Я можу похвалитися, що ґрунтовно його знаю. Ну, так от! Видко Мальтус має рацію. Ніхто не має права без кінця дітей плодити, не потурбувавшись подумати, чим їх годуватиме... Якщо бідні гинуть з голоду, то це їхня провина, а не наша. Аджеж це не від нас їхні жінки вагітніють.

І на всю губу зареготавсь, а тоді почав викладати свої звичайні думки в цій справі. Тільки панівні класи обачні, вони утримуються. Країна може вигодувати тільки певне число істот. Отже, це обмежує число людності. Злидні походять з того, що біднота в себе на соломі надто багато жартує. Кажуть, наче багатство погано розподіляється; але це ж дурне, мріяти про якесь утопічне місто, де не буде хазяїнів, де всі будуть брати, рівні між собою робітники, які, немов святковий пиріг, ділитимуть між собою загальне добро. Отже, усе лихо, безумовно в необачності голоти, дарма що з одвертою брутальністю він визнавав, що хазяїни потребують й використовують для себе цей надмір дітей, щоб дешевше наймати потрібну робочу силу.

І п'яніючи, забуваючи про все, з бундючною впертістю доводячи свої думки, він раптом заговорив про себе самого:

— Нам закидають, що з нас погані патріоти, бо ми не маємо за собою цілого хвоста дрібноти. Це дурне. Кожен служить батьківщині, як сам може. Як оті сердеги постачають салдатів, то ми даємо їй наші капітали, потужність нашої індустрії та комерції... Хіба ж ні? Кожен знає, що робить. Оце був би добрий поступ для держави, якби ми зубожіли, щоб народити для неї дітей, які нам зв'язали б руки, не давали б багатіти, якби після нас підприємства через поділ руйнувалися! З нашими законами, з нашими звичаями велике багатство можна створити тільки для єдиного сина... І боже мій, так і треба, щоб був єдиний син! Це єдине розумне, у цьому полягає єдине можливе щастя.

Це було так тяжко, що всі зніяковіли й замовкли. Бошен тріумфував, вважаючи, що всіх переміг.

— Отож я...

Констанс йому перебила. Вже якийсь час вона йшла, спустивши голову під цим потоком слів, що її пригноблювали. Вона соромилася за чоловіка. Його слова наче ще погіршували її гірку долю. Нарешті, вона підвела голову, великі сльози скочувалися по її щоках.

— Олександр!

— А що, моя мила?

Він ще не розумів. Та побачивши, що вона плаче, він раптом трохи втратив свою певність і збентежився. Але озирнувся на всіх, хотівши, щоб останнє слово таки залишилося за ним.

— Ах, так, наш бідний син!.. Але це частковий випадок, що нічого не може змінити в теорії. Ідея залишається ідеєю.

Запанувала важка мовчанка. Всі вже підходили до поляни, де залишилася сім'я. Матьє згадував собі Моранжа. Він його запрошував, але бухгалтер відмовивсь прохаючи пробачення. Він наче боявся побачити чужу радість, а, крім того, лякався мандрівки, під час якої міг статися якийсь замах на містичні святощі його культу. Чи Моранж також обстоює свої колишні погляди? Чи він так само згодний з теорією

єдиної дитини, з отими огидними бундючними розрахунками, які позбавили його жінки й дочки? Перед Мат'є майнуло бліде розгублене обличчя Моранжа, пригнобленого вихором, надто жорстоким для бідної голови цієї обмеженої людини. Той, як ман'як, ходив туди й сюди, наче його підганяло божевілля, і він ішов до якоїсь загадкової мети. Але ця зловісна мара зникла. Перед Мат'є з'явилася знов поляна в ясному сяйві сонця. Це була облямована рамою великих дерев картина такого здорового щастя, такої переможної краси, що Мат'є перервав сумну мовчанку, мимоволі скрикнувши:

— Та гляньте ж, гляньте! Як це радісно, як на прочудгарно, оті милі жінки, дитинчатка милі, на отій зелені! Треба було б це змалювати, щоб навчити людей, що то є гарне й здорове життя.

Доки Бошени та Сегени оглядали фарму, на моріжку не гаяли часу. Спочатку поділили між собою меню, що їх Шарльота прикрасила такими витонченими малюнками. Цей сюрприз за сніданком усім був дуже до вподоби. Сміх зчинився перед такою великою низкою дитячих голівок, сміялися, що „тітка Жігонь“ дала стільки нащадків, що вистачило прикрасити цілий сервіз. Потім доки служниці переміняли убрус, Грегуар здобув великий успіх, подавши молодій букет чудових білих троянд, що його він досі ховав десь у кущі, а тепер витягнув. Безумовно, він скориставсь з відсутності батька. Це були троянди з млина, він за допомогою Терези, мабуть, обніс усі три кущі. Мар'яна аж злякалася з його вчинку й хотіла була його відчитати. Але які ж це були чудові білі троянди! Грегуар таки правду казав, величезні, як капуста. І він мав рацію, він міг тріумфувати. Його троянди були єдині білі троянди. Він їх таки здобув, як спритний і відважний юнак, що може перестрибувати мури, спокушати дівчат, аби таки засипати білими квітами молоду.

— Вони надто гарні, — заявив він упевнено. — Тато мені нічого не скаже.

Це всіх насмішило. А тут новий переполох. Бенжамен

і Гільйом прокинулися і, хотівши їсти, почали кричати. Аж тоді, сміючись, помітили, що тепер їхня черга. Адже дорослі за своїм столом поснідали досхочу, справедливність вимагала, щоб і маленьким накрили їхній стіл. А що тут були самі тільки свої, то це можна було зробити дуже просто, без великого клопоту. Мар'яна, сівши в холодку, під великим дубом, взяла на руки Бенжамена і, посміхаючись, поважно приклала його до грудей; тимчасом праворуч від неї Шарльота з такою ж ясною усмішкою робила те саме, годуючи Гільйома, що аж захлинавсь, бо був великий ненажера; а ліворуч від Мар'яни сіла Андре, тримаючи на колінах свого маленького Леонса. Він уже тиждень тому був відлучений, але хотів поніжитися коло цих теплих грудей, з яких досі черпав життя. Розмова зайшла про немовлят. Амбруаз розповів, як його дружина Андре була переконана, що не зможе годувати, що в неї не буде молока. Якби не він, вона навіть і не спробувала б; а виявилося, що молока було досить, і вона чудово годувала. Аби охота була.

— Він правду розказує, — мовила сміючись Андре. — Я дуже боялася годувати, всі мої подруги казали мені, що це неможливо. Спочатку мені таки було важко, але тепер я така рада!

І вона міцно поцілувала Леонса. Тоді молода, Марта, захопилася щирим словом, що подвоїло загальну веселість.

— Чуєш, мамо, хоч я не така дужа, як сестричка Шарльота, що годує вже третього, але дарма: я також годуватиму.

Зчинився загальний регіт, який ще посилився, коли Марта зашарілася по самі вуха. Саме на цю хвилину повернувся Мат'є з Бошенами та Сегенами. Вони зупинилися, дивуючись з картини, повної краси та могутності. У рамці з високих дерев, під патріархальним дубом, наче породжена з родючої землі, серед буйної трави сиділа вся сім'я, повний життя виводок, група, осяяна переможною радістю, силою й красою. Працьовиті Жерве й Клер разом з Фредеріком допомагали

служницям, що подавали каву. Три дівчинки, яким по-лицарському допомагав Греґуар, наново прикрашали цей стіл, аж потопаючи всі четверо у купах квітів, троянд чайних, ніжно рожевих, червоних. За кілька кроків молоді, Дені й Марта розмовляли стиха, тим часом як мати, мадам Девінь, мовчки слухала їх із тихою безконечно лагідною усмішкою. А по самій середині променилася радістю Мар'яна, що годувала свою дванадцяту дитину. Тіло їй було ще біле, свіже, вона залишалася гарна, завдяки ясній силі, здоровій волі. Вона посміхалася до Бенжамена, що так само жадібно, як і перші діти, пив її соки. Тимчасом на другому коліні примостився передостанній син, Ніколя, що ревниво не хотів відступити свого місця. І обидві невістки здавалися наче продовженням її самої. До Андре, що сиділа ліворуч, тримаючи на колінах Леонса, підійшов Амбруаз, щоб трошки подрочити синочка. Праворуч Шарльота тримала біля грудей Гільйома, тим часом як Берта ховалася в її спідниці. Віра в життя породила цей розцвіт, чимраз більше багатство, владну красу щасливої плодючости.

Сеген жартома спитав Мар'яну:

— Отой маленький пан, що ви його годуете, це вже чотирнадцятий?

Вона також засміялася.

— Ні! Навіщо перебільшувати?.. Це був би чотирнадцятий, але в мене було два викидні. Я вигодувала дванадцятьох, намічене число.

До Бошена повернулася його самовпевненість, і він не міг утриматися:

— Аж дванадцять. Це божевілля.

— Я також тої думки!— сміючись мовив Матьє.— Якщо це й не божевілля, то в кожному разі так не годиться... Як ми з дружиною буваємо на самоті, то признаємося одне одному, що трохи переборщили. Проте, ми ж і не думаємо, що всі повинні йти за нашим прикладом. О, ні!.. Та ба! За теперішніх часів можна не боятися трохи переступити міру. Надмір— це тепер саме враз. Як ми подали трохи надто рясний приклад, то це тільки на користь нашій бідній країні.

Може колись наше божевілля стане пошестю... Можна тільки боятися, що обачність таки візьме гору.

Посміхаючись Мар'яна слухала, а на очах її забриніли сльози. Зворушлива журба посіла її, ще незагоєна рана її серця роз'ятрилася серед цієї радості, бо вона ж не часто могла отак побачити зібраних навколо себе усіх дітей, що їх вона породила з свого тіла, вигодувала своїм молоком.

— Так... — прошепотіла вона тремтячим голосом, — у мене було б дванадцятро, та є тільки десятеро. Двоє вже сплять отам, у землі й чекають на нас.

Від слів матері в усіх перед очима стало маленьке жанвільське кладовище, таке затишне місце заспокоєння їхньої сім'ї, на якому один по одному сподівалися лежати поряд усі їхні діти. Але це не було страшно. Цей спогад серед щасливого весілля забринів, як лагідна обіцянка. Мила пам'ять про тих, що відійшли, залишилася жива, вона надавала ніжної серйозності їхнім веселошам, тепер, коли минулими місяцями рана трохи загоїлася. Хіба ж може бути життя без смерті? Кожен повинен робити свою пайку роботи, а потім колись приєднатися до старших у вічному сні, в якому здійснюється велике братерство людства.

Але тут були оті Бошен із Сеґеном, що сміялися з них. Мат'є багато чого хотілося їм відповісти. Він спочатку й хотів був це зробити, довести брехливість отих теорій, що вони досі насмілювалися підтримувати, хоч занастили своє життя. Боятися, що земля буде перезалюднена, що надмір життя призведе до голоду, хіба ж це не було дурне? Треба тільки чинити так, як він, створюючи нові засоби існування для кожної дитини, яку пускаєш у світ; він міг би вказати на Шантбле, на наслідок своєї праці, де зерно достигало під сонцем в міру того, як з'являлися люди. Адже так, ніхто не кине йому, що його діти з'явилися видирати чиюсь пайку, бо кожне з них, народжуючись, мало свій хліб. Мільйони нових істот можуть народжуватися, земля досить велика, дві третини її ще треба зорати, засіяти, це буде безконечна плодючість для людства, нічим необмеженого. А хіба цивілізація, поступ не

створені під тиском численности? Сама тільки необачність голоти кидала революційний натовп на переможну боротьбу за правду, за справедливість, за щастя. Та й тепер щоденне збільшення людства потрібне, щоб дійти доброго, справедливого, логічного розподілу багатства, коли справедливі закони регулюватимуть загальну працю. І якщо правда, що цивілізація гальмує надто велику плодючість, то це явище тільки дозволяє сподіватися, що колись, у далеких віках настане рівновага, коли земля вся zalюднена стане досить мудра, щоб жити у божественній незмінності. Але це таке далеке, це тільки чисте припущення перед сучасною потребою відновити народи, поширюватися без кінця, сподіваючись на об'єднання людства. Вони з Мар'яною дали добрий зразок відважності, зразок потрібний, щоб змінити звичайні моральні поняття, поняття про красу.

Мат'є вже розтулював вуста й раптом відчув непотрібність суперечки перед чудовою картиною, перед оцією матір'ю, оточеною таким розквітом дужих дітей, що годувала ще одну дитину під великим дубом, який сама посадила. Вона сміливо працювала коло свого діла, що ним створюється й живе світ. В ній полягала найвища краса.

Одне тільки здалося йому досить і треба зробити, це міцно поцілувати її перед усіма весільними гостями.

— Гей, мила дружинонько! ти найкраща, і ти найліпша. Хай усі чинять за тобою!

Мар'яна відповіла йому таким самим урочистим поцілунком. Зчинилася буря оплесків та веселого сміху. Вони обоє були герої, усе їхнє життя було героїчним вчинком завдяки їхній вірі в життя, їхній волі до діяння, їхній силі в коханні. І Констанс нарешті відчула це. Зрозуміла переможну силу плодючости, бачивши, що через Дені Фромани опанували завод, через Амбруаза стали господарями Сегенового палацу, через інших дітей запанували над усією околицею. Це була численність, це була перемога. І подолана, упокорена матірньою ніжністю, якої не могла задовольнити, отруєна гіркотою свого занепаду та все

сподіваючись ще на якийсь жахний і огидний реванш від долі, Констанс відвернулася, щоб не показати людям двох великих гарячих сльозин, що обпекли її сухі лиця. А вона ж не плакала ніколи.

Бенжамен і Гільйом усе смоктали, як маленькі, ненажерливі людці, що їх ніщо не може відірвати від їхнього бенькету. Мар'яна перша переклала сина до другої груді, Шарльота стежила за Гільйомом, щоб той її не дуже кусав. Якби навкруги не було стільки сміху, чути було б, як текло молоко, маленький струмочок великого потоку соків, що годував землю і напував великі дерева під потужним липневим сонцем. Усюди навколо плодюче життя несло свої зародки, створювало, зароджувало, живило. І для вічної праці життя вічна молочна ріка текла у світ.

КНИГА ШОСТА.

I.

У неділю рано Норіна й Сесіль, не зважаючи на свято, працювали, сидячи за своїм спільним столиком. Вони поспішали клеїти картонажі на новорічні подарунки. Раптом несподівані відвідини змусили їх обох збліднути від моторошної несподіванки.

Їхнє самотницьке, нікому невідоме життя досі йшло спокійно, вони не знали іншої боротьби, крім потреби щотижня зводити кінці з кінцями і раз на три місяці платити за помешкання. Ото вже вісім років вони жили разом на вулиці Федерації біля Марсового поля, у великій кімнаті з ясними віконцями. Вони пишалися з кокетливої чистоти цієї кімнати. Норінин син весело ріс між своїми двома матерями, що однаково ніжно любили його; нарешті, він їх переплутав, у нього були мама Норіна й мама Сесіль, і він не знав котра з них справді йому мати. Вони тільки для нього жили й працювали. Одна була ще гарна в свої сорок років, уратована пізнім материнством від захлапності чоловіків, друга на тридцять років залишилася дівчинкою, поклавши на цього хлопчика все палке кохання коханки й матері, якими їй ніколи не довелося бути.

Отож тієї неділі о десятій годині хтось двічі сильно постукав до них. Тоді двері відчинилися, і зайшов кремезний хлопець принаймні на вісімнадцять років. Він був чорнявий, з широким обличчям, важкою, нижньою щелепою з каламутними сірими очима. Він був одягнений у подерту куртку й вигорілий від літ чорний сукняний кашкет.

— Пробачте,—мовив він,—чи тут живуть дві мадам Муано, які клеять коробочки?

Норіна випросталася й дивилася на нього, почувуючи, що ось-ось умліє. Серце їй стиснулося, наче від загрози. Вона десь бачила це обличчя. Але могла тільки пригадати, що це якась стара небезпека, яка повернулася тепер ще тяжча, щоб отруїти її існування.

— Так, це тут,—відповіла вона.

Юнак, не поспішаючи, оглянув усю кімнату. Мабуть, він сподівався більшого багатства, бо трошки скрививсь. Тоді його погляд затримавсь на дитині. Слухняний хлопчик читав собі книжку й підвів голову, щоб глянути на нового відвідувача. Той докінчив свій огляд, побіжно глянувши на другу жінку, яка була тут, така тоненька і квола. Вона також мала стурбований вигляд перед невідомим, який з'явився так несподівано.

— Мені сказали, що на п'ятому поверсі, двері ліворуч,—казав він. —Проте, я боявся, щоб не помилитися, бо маю вам щось сказати такого, чого не можна казати при всіх... Це річ трохи непевна. І перше, ніж сюди вдатися, я добре поміркував.

Він говорив поволі й увесь час пас Норіну своїми каламутними очима, відколи переконався, що друга жінка надто молода, щоб бути тою, кого він шукав. Він бачив, що Норіна тремтить від чимраз більшого страху, що в ній прокидаються якісь згадки, і через це продовжував свій допит. Нарешті, він наважився.

— Я ота дитина, що її відіслали до мамки в Ружмон, мене звуть Олександр-Оноре.

Йому не треба було далі казати. Бідна Норіна вся затрусилася, почала ламати руки, обличчя її зблідло й перекривилося від жаху. Боже великий! Бошен! Він був подібний до Бошена. Просто викапаний батько, з хижими очима, важкою щелепою ненажерливого аматора низьких насолод. Тепер вона аж дивувалася, що відразу не назвала його імени. Ноги їй підгиналися, вона мусіла сісти.

— То це ви? — мовив тільки Олександр.

Вона тремтіла, без слів промовляючи, який страх і розпука стиснули їй горло, тим то він уважав за потрібне трохи її заспокоїти, не хотівши відразу зачинити перед собою двері, які хотів мати відкриті.

— Не треба вам так бентежитися. Вам нема чого мене боятися. Я ж не прийшов вам якесь лихо робити. А тільки, як я довідався, де ви є, у мене з'явилося бажання з вами побачитися, це ж природно. Я собі навіть казав, що, мабуть, і ви раді будете мене побачити... Та ще й правду кажучи, я тепер у скруті. Вже три роки тому, я зробив дурницю, повернувся до Парижу, і тут просто здихаю з голоду. А коли не маєш сніданку, то схочеться віднайти своїх батьків, хоч вони й викинули тебе на вулицю, але, мабуть, не відмовлять дати тарілку супу.

На очах Норіни проступили сльози. Це була розплата, оцей поворот нещасного, занедбаного сина, отой великий непевний парубок, що її винуватить і скаржиться на голод. Олександр-Оноре розсердивсь, бачивши, що Норіна тільки тремтить та ридає, і звернувся до Сесіль.

— Я знаю, ви її сестра... Скажіть же їй, що це дурне — отак собі кров псувати. Адже я не хочу її зарізати. Це кумедно, оце так зраділа, мене побачивши... Тимчасом я ж не зчиняв галасу і присягаюся вам, нічого не сказав внизу консьєржці.

Коли Сесіль, не відповідаючи йому, підійшла допомогти Норіні, він знов зацікавився хлопчиком, який також злякався і зблід, побачивши, що обидві мами в такій тузі.

— Значить отой пацанок мій брат?

Та раптом Норіна зірвалася й стала між ним і хлопчиком. Чогось їй здалося, що станеться катастрофа, щось таке, що їх знищить. Вона не хотіла бути лиха, шукала якихось добрих слів, але в голові їй паморочилося і мимохіть підіймалося обурення, якийсь жаль і ворожість.

— Я розумію, чого ви прийшли... Хоч це жорстоко, але що я можу зробити? Після стількох років, не

знаючи одне одного, нам нема про що говорити... Та й ви ж бачите, я не багата.

Олександр знову оглянув кімнату.

— Та я це бачу. А чи не можете ви мені сказати ім'я мого батька?

Вона ще зблідла, вражена цією вимогою, а він казав:

— Бо як у мого батька є гроші, то я вже його змушу дати мені. Не можна отак викидати дітей на вулицю.

Відразу Норіна уявила собі все минуле, Бошена, завод, діда Муано, що, виснажений, мусів піти звідти, залишивши там свого сина Віктора. У ній прокинулася інстинктовна обачність на думку, що, коли вона згадає Бошенове ім'я, це зіпсує все її щасливе життя, бо з цього можуть виникнути якісь страшні ускладнення. Її напоумив страх перед цим здоровим парубком, від якого дхнуло ледарством та пороками.

— Ваш батько вже давно помер.

Мабуть, Олександр нічого не знав, він про це нічого не розвідав, бо не виявив жадного сумніву, коли вона так енергійно його запевнила. Він тільки по-грубіянському висловив гнів, що отак завалюється надія на поживу:

— Отак і здихати з голоду!

Хвилюючись, Норіна відчувала болючу потребу, щоб його тут більше не було, щоб він не мучив її своєю присутністю, бо її бідне серце кров'ю спливало водно-раз від каяття, жалю, огиди й страху. Вона відсунула шухляду, вийняла десятифранкову монету, заощадження трьох місяців, які вона призначала на новорічний подарунок для дитини. І, віддаючи її Олександрові, сказала:

— Чуєте, я більше нічого не можу зробити для вас. Ми втрьох живемо в оцій кімнаті, нам насилу на хліб вистачає. Мені гірко, що ви в біді. Але на мене не можна сподіватися... Робіть, як ми, працюйте.

Він поклав у кишеню десять франків і ще постояв якусь хвилину, щоб позадаватися, сказати, що він не за цим прийшов, що він розуміє справу. Він, мовляв, добре поводитьсь з людьми, якщо люди добре з ним

поводяться. І повторив, що й гадки не має робити скандал, як вона з ним так мило поводитьсь. Коли мати з сином ділиться останнім, то навіть давши десять су, вона вже виконала свій обов'язок. І нарешті, на виході мовив:

— Може б ми поцілувалися?

Вона холодними вустами байдуже його поцілувала. На її лицях залишився холод від двох голосних поцілунків, коли він її цмокнув з удаваним палом.

— Ще побачимося, еге? Хоч ми й бідні і не можемо разом жити, але тепер хоч знаємо одне одного. І це мені не пошкодить час-від-часу завітати до вас.

Коли він вийшов, запанувала довга мовчанка, повна безконечної розпуки, яку він лишив по собі. Норіна впала на стілець, наче розбита пригодою. Проти неї знеможена Сесіль також мусіла сісти. У цій просторій кімнаті, де ще вранці процвітало їхнє щастя, голос Сесіль пролунав перший, щоб висловити її здивовання й протест:

— Але ти ж ні про що не розпитала, ми нічого не знаємо за нього. Відки він з'явивсь? Що він робить, що він хоче? А надто як він міг тебе знайти?.. Оце дуже цікаво знати.

— Ах! що ти хочеш? — відповіла Норіна, — коли він сказав своє ім'я, то просто вбив, заморозив мене! О, це він! Ти також пізнала його по батькові, правда?.. І ти маєш рацію, ми нічогісінько не знаємо, ми відтепер житимемо під цією загрозою, у вічному страху, що стеля звалиться нам на голову.

Норіна заплакала, знесилена, упавши духом, вона белькотіла невиразно крізь сльози:

— Такий великий хлопець, вісімнадцяти років, і отак, не попередивши, з'являється!.. Це таки правда, я його не люблю, бо я ж його навіть не знаю... Коли він мене поцілував, я нічого не відчула, тільки мороз побіг по тілі, наче в мене серце заledenіло... Боже мій, як мені гірко! Як усе це погано, і брудно, й жорстоко!

А коли синок, побачивши, що вона плаче, підбіг і кинувсь їй на шию, також плачучи з переляку, вона палко стиснула його в своїх обіймах.

— Мое бідне маленьке! Мое бідне маленьке! Хочби ти не страждав від цього, хочби на тобі не окошилася моя провина... Ах, це тяжка кара! Краще вже добре поводитися, щоб не зазнавати згодом такого лиха!

Увечері дві сестри трохи заспокоїлися й рішили, що їм слід написати до Мат'є. Норіна собі пригадала, як він їх відвідав кілька років тому, щоб розпитати, чи не заходив до них Олександр. Самий тільки Мат'є знав цю справу, знав що робити. Попереджений листом, Мат'є поспішив з'явитися на вулицю Федератії, стурбований тим, як ця пригода може відбитися на заводі, на становищі Бошена, який щодня гірше заплутувався. Довго розпитував він Норіну й нарешті подумав, що Олександр мабуть довідався за її адресу через Ножівку. Але ще не міг визначити логічного зв'язку подій, бо тут така сила була причин та наслідків. Нарешті, хіба за який місяць таємних розшуків, розмов з мадам Мену, з Селестою, навіть з самою Ножівкою Мат'є пощастило встановити, як воно було. За перший привід, безумовно, були розшуки в Ружмоні, що їх він доручив факторці зробити. Коли вона вдалася у Сен-П'єрі до колісника Монтуара, щоб зібрати відомості про хлопчика, що був у нього за учня, вона надто багато говорила, надто багато сказала, а особливо другому учневі колісника, отому Рішарові, також хлопцеві з дитячого притулку. Цей був такої паскудної вдачі, що тільки за сім місяців пізніш також утік, як і Олександр, обікравши наперед свого хазяїна.

Протягом кількох років їхні сліди губилися. Та, видно, згодом двоє молодих негідників здибалися на паризькому бруці, і здоровий рудь розповів чорнявому Олександрові, як батьки його розшукували і що, мабуть, у нього є мати, усю зливу пльоток та безглуздох вигадок. Проте, цього було замало, щоб пояснити собі, відки хлопець міг дістати Норініну адресу. Мат'є навіть припустив, що той дістав її від Ножівки, яка багато чого знала через Селесту; за довід було те, що якийсь кремезний юнак з великою

нижньою щелепою двічі приходив до контори Брокет, щоб побалакати з факторкою. Безперечно, не все можна було пояснити. Ця пригода потопала в трагічному морокові паризького дна й не варто було її розкопувати. Мат'є завдовольнивсь, вияснивши справу в загальних рисах, і сам злякався перед уже досить довгим списком злочинів двох бандитів, покинутих на бруці великого міста. Вони жили не знати з чого, ледащі та розпусні. Єдину Мат'є мав потіху, це певність, що тільки сама Норіна знала ім'я й становище Бошена-батька, а більше ніхто нічого не знав.

Коли Мат'є знов побачивсь з Норіною, вона жахнулася тих кількох подробиць, що він їй навів.

— Ох! Благаю вас, я ж вас благаю, хай він не приходить більше! Знайдіть якийсь спосіб, не дайте йому сюди приходити... Мені надто боляче його бачити.

Природно, Мат'є тут нічого не міг заподіяти. І всі свої зусилля, після довгих міркувань, він скерував на те, щоб не дати Олександрові відкрити Бошена. Усе, що він знав про хлопця, було таке паскудне, таке болюче низьке, що він хотів для самої Констанс уникнути огидного скандалу такого шантажу. Він уявляв собі, як би Констанс зблідла, побачивши, яке осудовище являє собою ця дитина, котру так розшукувала, так прагнула знайти, у перекрученні свого зрадженого кохання; йому за неї було соромно. Він уважав за потрібне з милосердя заховати таємницю в могильній мовчанці. Та рішився на це він тільки після довгої боротьби, бо йому здавалося жорстоко залишити нещасного на бруку. Чи не можна ще його вратувати? Мат'є в це не вірив, та й хто схоче, хто візьме на себе провести курс лікування чесною працею аж до видужання? Одною істотою більше потопало в морі, у життєвій бурі, і Мат'є з важким серцем засудив її на це, бо не вірив, щоб існували якісь засоби вратувати.

— Моя думка, — казав він Норіні, — що під цей час вам треба затаїти від нього ім'я його батька. Згодом ми побачимо. Тепер я гадаю, що з того пішло б велике лихо для всіх.

Вона жваво згодилася:

— О! Ви не турбуйтеся. Я йому вже сказала, що його батько помер. Уся ця пригода пала на мої плечі. А мені ж так хотілося, щоб мені дали спокій у цім куточку доживати з моїм маленьким!

Обличчя Мат'є було сумне, він ще міркував, не мігши рішитися покинути хлопця напризволяще.

— Якби він схотів працювати, я б йому знайшов якусь роботу. Згодом я б його навіть узяв на фарму, якби не боявся, що він мені зіпсує мою малечу... Я побачу, я зайду до одного колісника, він, мабуть, міг би наймити Олександра, я вам напишу його відповідь. А ви йому перекажете, коли він знов до вас зайде, куди йому треба з'явитися.

— Як це, коли він зайде! — закричала в одчаї Норіна, — то ви гадаєте, що він буде приходити? О, боже мій, боже мій! Я вже ніколи не буду щаслива.

Він таки прийшов. Але коли мати дала йому адресу колісника, він глузливо знизав плечима. Знає він отих паризьких колісників. Це визискувачі, ледарі, що змушують інших працювати на себе. Та він же ще й не кінчив свого учеництва, ним тільки посила-тимуться, він би волів посади в якійсь великій крамниці. А коли Мат'є запропонував йому таке місце, Олександр і двох тижнів там не попрацював, він одного вечора втік, захопивши пакунок з крамом, що йому доручено було десь віднести. Послідовно він побував у пекаря, муляра, служив на ринку і ніде не міг довго втриматися. Мат'є доводилося залагоджувати за ним усі його пакості, і це відбило в нього всяку охоту допомагати хлопцеві. Треба було відмовитися від надії вратувати Олександра. Залишили його, де він був, а коли він обдертий, худий, голодний, з'являвся, просто давали йому якусь стару блюзу та хліба.

Отак Норіна тепер жила ввесь час у смертельній тривозі. Минали тижні, коли Олександр десь зникав. Проте, вона здригалася на найменший шум на сходах. Завсіди вона відчувала його присутність; коли він по-грубіянському гупав у двері, вона пізнавала його

кулак і починала труситися, наче він прийшов її бити. Він добре помітив, як тяжко боїться його ця бідна жінка, і користавсь з цього, щоб витягнути все, що вона ховала на дні своєї шухляди. Як колись вона йому дала тільки сто су, оту милостину, що потайки давав їй Мат'є, Олександр з того не задовольнився і схотів сам усе перерити. Часом він впадав до неї задиханий, розповідаючи, що його сьогодні ж посадять у в'язницю, як він не матиме десятих франків, казав, що поламає тут усе в кімнаті, забере годинничок, щоб продати. Доводилося Сесілі втручатися, викидати його геть. Хоч яка тендітна й квола вона, проте, була дуже завзята. Він ішов, але за кілька днів знову повертався з новими вимогами, загрожуючи, що на сходах кричатиме про свою історію, як йому не дадуть десяти франків. Одного дня, коли його мати заплакала, бо не мала а ні однісінького су, він хотів розпороти матрац, кажучи, що вона там ховає свої скарби. У нещасній сім'ї двох сестер тепер було пекло.

Але найгірше стало, коли Олександр на вулиці Федерації зазнайомивсь із Альфредом, Норініним молодшим братом, останнім з дітей Муано. Альфредові було вже двадцять років, він на два роки був старший від свого падалішнього племінника, як він жартома називав Олександра від першої ж їхньої зустрічі. Ще не було гіршого вуличника, як отой блідий волоцюга без бороди й без вій, що весь час кліпав очима. Вуста йому завсіди були викривлені. Це був бур'ян, що виріс на паризькому гної. Ще сьоми років він обкрадав сестер, по суботах бив Сесіль, щоб видерти її платню з слабких рученьят. Стара Муаниха, весь час у клопоті, не могла його доглядати, не могла змусити його ходити до школи, навчитися якогось ремесла. Він їй так дошкулив, що вона, нарешті, сама вигнала його на вулицю, аби мати якийсь спокій. Старші брати йому давали потилишників, батько від ранку до смерканку був на заводі, морально занедбаний хлопчик ріс для гріха й розпусти серед численної юрби вуличних хлопців та дівчаток

його віку, що розкладали один одного, наче ті недо-зрілі овочі, що падають з гілок. Він виріс серед поганих прикладів. Це був надмір бідної сім'ї, що переливався через край у помийницю, зіпсований овоч, що псував інші.

Як і Олександр, Альфред жив абичим, ніхто не знав, де він ночує, відколи Муаниха мати, виснажена надто численними родами та злиднями, підрізана тяжкою господарською роботою померла в шпиталю. Хоч їй ледві виповнилося шістдесят років, вона була згорблена, наче столітня баба. Старший від неї на два роки дід Муано був такий самий скарлючений, як і вона; через п'ятдесят років несправедливої роботи, йому паралізувало обидві ноги. Він мусів покинути завод; отже, в хаті нікого не лишилося. Оті кілька нещасних розвіялися на всі сторони світу. Ще щастя, що дідові Муано з ініціативи жалісливого Дені давали маленьку пенсію. Але він зійшов на дитячий розум, одурів від довгої праці, наче старий робочий кінь. Він пропивав свої кілька су, його не можна було залишати самого, ноги його не носили, руки йому трусилися, він не міг навіть собі люльки запалити. Тим то його взяли до себе Норіна та Сесіль, єдині з сім'ї, що згодилися його доглядати. Вони найняли поруч своєї кімнати комірчину й доглядали старого, витрачаючи мізерну пенсію на його харч та утримання, докладаючи чимало свого. З веселою бадьорістю вони казали, що це вони мають наче двох дітей, малесенького й старесенького, важкий тягар для двох жінок, що, клеючи цілісінький день свої корбочки, насилу заробляли п'ять франків. Лагідна іронія долі схотіла, щоб дід Муано знайшов собі притулок у Норіни, у тої самої дочки, котру колись він вигнав, проклинаючи за погану поведінку, кажучи, що вона ніщо, шлюха, яка його неславить. А тепер, коли вона, запалювала для нього люльку, боячись, щоб він не попик собі носа, старий цілував її руки.

Отак зруйнувалося старе гніздо Муано, уся сім'я розлетілася, розвіялася волею випадку. Сама тільки Ірма, що добре віддалася за урядовця, жила щасливо,

удаючи пані, така бундючна, що навіть не бачилася з братами та сестрами. Віктор, як і батько, працював на заводі, крутив оті жорна, як колись його батько, тягнув тягло так само сліпо і вперто. Він одруживсь, мав уже шестеро дітей, трьох хлопчиків і трьох дівчат, хоч було йому тільки тридцять шість років. Він готував жінці долю своєї матері, старої Муанихи, так само вночі непередбачливі жарти після днів без хліба, раз-у-раз пологи й тяжка хатня робота; обоє вони знемагалися, а їхні діти, своєю чергою, не усвідомлюючи того, мали колись продовжувати цю прокляту расу голоти.

Невблаганна доля ще трагічніш обійшлася з Ефразі. Нещасна оперована навіть не мала щастя померти. Відколи вона перестала бути жінкою, вона зійшла нінащо, згодом не могла вже й з ліжка злізти, і руху зробити, та ще жила, чула, бачила, розуміла. У своїй відкритій могилі вона цілими роками була при тому, як розвалювалася її сім'я. Ефразі була мов нежива річ, яку кляв її чоловік, а його коханка, мадам Жозефа, всіляко мучила, часом цілими днями не давала води, кидаючи шкоринку хліба, наче тій хорій тварині, під якою навіть соломі не міняють. Сама вона ще з тим мирилася, пригноблена й залякана своїм занепадом. Та гірше було, що трое дітей, двоє дівчаток-близняток і хлопчик, занедбані, занурювалися в болото, ставали вуличниками. Бенар, чоловік Ефразі, разом з мадам Жозефою, розпилися; йому руки спустилися, відколи бачив занепад свого родинного вогнища. Вони почали між собою битися, усе ламали, виганяли дітей геть, малюки поверталися обдерті, брудні, з кишнями, повними крадених речей. Двічі Бенар десь зникав цілими тижнями, утретє він більше не повернувся. Коли настав час платити за квартиру, мадам Жозефа теж пішла, перейшла до іншого чоловіка. Це був край. Ефразі мусіли відвезти до Сальпетрієрського шпиталю, а безпритульні діти залишилися на вулиці. Хлопчика поглинуло якесь болото, одну з близнят узимі підняли замерзлу на вулиці, вона вмерла в шпиталі, а друга, Туанета, худе біляве

дівча, жахне і кволе, з зубами та очима вовчиці, ночувала під мостами, на дні каменярень, у всяких лігвах. Від десяти років вона стала повією, а на шістнадцять уже відцвітала серед крадіжок та грабіжництва. Це було так само, як з Альфредом, тільки ще гірше. Зanedбана морально, отруєна вулицею, дівчина мусіла стати жертвою гріха. І дядько з небогою, якось здибавшись, почали жити разом. Ніхто не знав, де вони ночували, мабуть, десь в околицях Муліно, де є великі печі обпалювати гіпс.

Одного дня сталося, що Олександр, прийшовши до Норіни, зустрівсь у неї з Альфредом, який часто заходив, щоб витягнути від батька Муано з десять су. Молоді бандити вийшли разом, розбалакалися й порозумілися. Утворилася асоціація. Олександр жив разом з Рішаром, Альфред привів до них Туанету. Вони жили вчотирьох, і худа Туанета закохалася в здорового Рішарові. Альфред по-товариському відступив її Рішарові. І ось тепер новий господар бив її щовечора, коли вона приносила йому менше, як сто су. Та це їй дуже подобалося, дарма що вона, наче скажена кішка, рада була іншому очі видряпати за найменшого штовхана. І почалася звичайна історія: спочатку старцювання, троє волоцюг силували ввечері у темнім куті ще малу дівчинку простягати руку, а сами вартували й змушували спізнілих громадян давати милостину. Згодом, коли дівчина піросла, вона десь під парканами віддавалася перехожим, передаючи до рук своїх друзів тих, хто не хотів платити; а тоді крадіжки, спочатку маленькі, грабіжництво з вітрин магазинів, тоді чимраз серйозніші експедиції, що їх наперед обговорювали, складали плани, як на справжній війні. Зграя ночувала де могла, часом у паскудних непевних заїздах, часом на якійсь пустці. Влітку вони блукали без кінця по околишніх гаях, вичікуючи ночі, що віддавала Париж їм на поталу. Траплялося здибати їх на ринку, серед бульварної юрби, у корчмах, на відлюдних вулицях, усюди, де вони нюхом чули можливість здобути легкий хліб, злочинну радість видерти цей хліб від інших. Це було справжнє

дикунське плем'я, що жило поза цивілізацією, поза законом, цілий виводок молодих хижаків, що полюють у предковічному лісі, людина-звір, занедбана від свого народження, залишена на жертву старим інстинктам грабіжництва і вбивства, поверталася до барбарського стану. Наче той бур'ян, вони собі жили, щодня нахабніші, збираючи чимраз більший податок з тих дурних, що працювали, грабуючи чимраз більше й ідучи до вбивства.

У хвилину випадкової сластоти кинуте людське насіння, воно проросло, дитина якимось випадково, без нічийого дбання, виросла, покинута на вулиці без догляду, без допомоги. Дитина тут розклалася, стала страшним ферментом громадського загнивання. Уся ота малеча, кинута в канаву, як кидають у помийницю зайвих кошенят, усі оті безпритульні пожильці бруку, що старцюють, стають повіями, крадуть — усі вони являють отой гній, на якому зростає злочин. Нещасне дитинство — це так само, як страшна інфекція, що створює пошесті у трагічному морокові паризького дна. Зерно, так необачно кинуте на вулицю, мусіло дати жнива грабіжництва, жахні жнива всякого лиха, що від них тріщить і завалюється все суспільство. Норіна з нахвалянь Олександра з Альфредом, яким подобалося її вражати, зрозуміла, з чого живе ота банда. Вона так злякалася, що поробила на дверях додаткові запори. І вночі не відкривала, доки не довідувалася, хто стоїть за дверима. Уже два роки точилися її тортури: увесь час вона здригалася, чекаючи, що ось-ось увійде Олександр. Йому було двадцять років, він говорив, владним тоном і, коли мусів відходити від неї з порожніми руками, то загрожував страшною помстою. Одного дня, не звертаючи уваги на опір Сесіль, він кинувся до шахви й витягнув з неї оберемок білизни, хусточок, серветок, простирал, щоб усе це продати. Сестри не насмілилися переслідувати його на сходах і в сльозах, ошелешені, впали на стільці.

Зима була сувора. Бідна сім'я двох нещасливих робітниць, плативши такий податок, була б померла

з голоду й холоду разом із своєю коханою дитиною, якій вони віддавали все найкраще, якби не допомога, що давала їм регулярно стара приятелька, мадам Анжелен. Вона й досі залишалася делегаткою благодійного товариства, так само піклувалася нешлюбними дітьми й їхніми матерями у Гренельському кварталі, де живе сама голота. Але вже довгий час вона нічого не могла зробити для Норіни від того товариства. А якщо тепер, уже кілька місяців, давала їй по двадцять франків, то це була милостина від добрих людей, що доручали їй часом чималі гроші, знаючи, що вона їх найкраще розподілить, бо знає всіх жертв того жахного пекла, куди доводилося їй спускатися через свою посаду. Останню свою радість, найбільшу потіху свого тужливого, бездітного життя покладала мадам Анжелен у тому, щоб допомагати бідним матерям, в отих дітях, що сміялися з радості, побачивши її, завсіди бо вона приносила для них щось добренького.

Одного дня, у великий дощ та вітер, мадам Анжелен сиділа в Норіни. Була тільки друга година, і делегатка починала свій обхід, тримаючи на колінах торбинку, важку від золотих і срібних монет, що мала розподіляти. Дід Муано також був тут, сидів проти неї, прикутий до свого крісла, і палив люльку; вона розповідала, що дбала й за нього, хотіла дістати йому якусь щомісячну допомогу.

— Але, — додала вона, — якби ви знали, як біднота терпить цих зимових місяців! Нас просто в облозі тримають. Ми не можемо всім давати. Ви ще одні з щасливіших. Я бачила таких, що сплять на голій долівці, як собаки, не мають шматка вугілля, щоб загрітися, а ні картоплини на харч. А оті бідні діти, боже мій! лежать купою у бруді, без черевиків, без одежі, і як сухоти їх не вб'ють, то зростають для в'язниці й гільйотини.

Вона здригнулася й заплющила очі, наче щоб втекти від страшної примари злиднів, осудовища, гріху, з якими доводилося їй стикатися, ходивши по цьому пеклі нещасного материнства, проституції й голоду.

Вона поверталася бліда, німа, не могла ні про що говорити, після того, як торкалася дна найогиднішого людського лиха. Часом вона здригалася, поглядаючи на небо й питаючи себе, яка мстива катаклізма поглине колись це прокляте місто.

— Ах! — прошепотіла вона знову, — вони так страждають, що можна їм пробачити їхні провини!

Старий Муано, нічого не тямлячи, розгублено слухав її. Він почав витягати з рота свою люльку, і це його коштувало великих зусиль, отого робітника, що п'ятдесят років молотом і терпугом обробляв залізо.

— Треба тільки добре поводитися, — глухо пробурмотів він. — Хто працює, матиме нагороду.

Та коли він хотів покласти люльку назад у вуста, то не міг цього зробити. Розпухла в суглобах рука надто тремтіла. Норіні довелося підвестися, щоб йому допомогти.

— Бідний батько! — мовила Сесіль, що краяла тексту на коробочки й не переривала своєї роботи, — що б із ним було, якби ми його не взяли? Адже Ірма з своїми капелюшками та шовковими убраннями не схотіла б мати його в себе.

Відколи мадам Анжелен була тут, Норінин синок увесь час стояв коло неї, бо знав, що коли добра пані приходить, ввечері буває щось смачненьке. Він посміхавсь ясними очима, усім білим личком під золотим, як сонце, розкуйовдженим волоссям. Нарешті, вона помітила, з якою цікавістю він чекає, доки вона відкриє свою торбинку. І це її зворушило.

— Поцілуй мене, мій маленький друже.

Це була її найсолодша нагорода, дитячі поцілунки в отих бідних хатах, куди вона приносила трохи радості. Коли малий весело кинувсь її обіймати, на очах у неї з'явилися сльози, і вона звернулася до його матері:

— Ні, ні, вам не можна скаржитися, є нещасливіші від вас... Я знаю одну таку, котра, аби мати в себе таке маленятко, щоб воно було її власне, охоче прийняла б ваше убозтво, клеїла б від ранку до смерканку оті коробочки, жила б тихим життям у цій

убогій єдиній кімнаті. Бо досить його одного, щоб усе наче сонцем осяяти... Ох, боже великий! Якби ви схотіли, якби ми могли помінятися!

Вона хвилинку помовчала, боючись вибухнути риданням. Це була вічна роз'ятрена рана. Спочатку з дитиною дуже отягалися, потім її дуже хотіли, але вона вже не з'явилася. Подружжя тепер старілося в гіркій самотності, живучи в трьох малесеньких кімнатках у дворі, на Лільській вулиці, у великих злиднях, на плату, що її одержувала мадам Анжелен, як делегатка, і на ті рештки, що залишилися від їхнього колишнього багатства.

Старий митець, що розписував віяла, молодцюватий чоловік, тепер став наче якоюсь річчю, бідною, жалюгідною річчю, яку жінка щоранку садовила на крісло, де він мав сидіти аж до вечора, коли вона повернеться із свого повсякденного обходу нещасної голоди, замучених дітей, злочинних матерів. Анжелен не міг ні з'їсти, ні покластися спати без неї, в нього була тільки сама вона, він став її дитиною, як казав часом з гіркою іронією, і на ці слова обоє плакали. Дитина! адже вона вже має дитину. Це була стара нещаслива дитина, в п'ятдесят років він виглядав на вісімдесят. Довгими годинами сидячи на самоті серед вічної ночі, він мріяв про сонце. І якщо мадам Анжелен заздріла цій бідній робітниці, що має маленького хлопчика, то так само вона заздріла отому старому, що палив свою люльку, цій руїні від праці, яка хоч ясно бачила і ще могла ворухитися.

— Не докучай мадам, — сказала синові Норіна, збентежена, зворушена цим жалем, з важким серцем. — Іди гратися.

Норіна через Матьє трохи знала історію мадам Анжелен. Вона почувала до своєї добродійки вдячність, глибоко шанувала її, навіть якось ніяковіла защораз, коли та, висока, пристойна, завсіди одягнена чорно, заходила до неї. Мадам Анжелен недавно минуло сорок шість років. У неї ще збереглися рештки краси, зруйнованої слізьми. Вона подібна була до розвінчаної королеви, безневинно засудженої на тяжкі муки.

— Іди, іди гратися, мій миленький. Ти зморюєш мадам.

— О, ні, він мене не зморює! — скричала мадам Анжелен, перемагаючи своє хвилювання. — Навпаки, мені від нього легше. Поцілуй мене, поцілуй мене ще, мій красунчику.

А тоді, стріпнувшись, почала казати:

— Чуєте, та я ж спізнююся, мені ще цього вечора стількох треба відвідати! От що я маю для вас.

Та в ту хвилину, коли вона хотіла витягнути золоту монету з торбинки, хтось постукав кулаком у двері. Норіна страшенно зблідла: вона пізнала стукіт Олександра. Що робити? Як вона не відчинить, то бандит почне гупати, зчинить скандал. Вона мусіла відчинити і, на її здивовання, не сталося нічого страшного. Здивований, що тут сидить якась пані, Олександр, а ні пари з вуст, прослизнув і став під стінкою. Інспектриса подивилася на нього, зрозуміла, що хлопець, якого так приймають, видно, приятель, а може й родич, і нічого не криючи, казала далі:

— Ось вам двадцять франків, я не можу більше дати... Проте, обіцяюся вам, що наступного місяця постараюся подвоїти цю суму. Цього місяця всі платять за квартиру, і я вже всіх оббігала, мені дали більше, ніж могли... Ох, лишенько! Хіба ж цього вистачить? У мене ж стільки прохань!

Торбинка залишилася відкрита в неї на колінах. І своїми блискучими очима Олександр наче зважив і підрахував оцей скарб бідних, золото й срібло, навіть мідяки, що їх було повно у торбинці. Так само мовчки він дививсь, як мадам Анжелен закрила торбинку й намотала собі на руку ланцюжок від неї, а тоді підвелася з стільця.

— Ну, то бувайте здорові, аж до того місяця, так? — казала вона. — Я прийду до вас, мабуть, п'ятого. Мабуть, що почну свій обхід з вас. Але можливо, що прийду вже надвечір, бо це якраз день народження мого бідного чоловіка. Ну, бажаю вам завзяття, працюйте собі.

Норіна й Сесіль також підвелися, щоб відпровадити

її до дверей. Вони висловлювали безмежну подяку, а хлопчик знов поцілував пані в обидві щоки, від усього свого маленького серця. Дві сестри, що над ними тяжила Олександрова присутність, зідхнули. Пригода скінчилася досить добре, бо він на цей раз був якийсь згодливий. Коли Сесіль побігла розмінити монету, він завдовольнився однією сотнею су з грошей, що вона принесла. Він їх не мучив, як звичайно, і, взявши гроші, пішов геть, насвистуючи мисливської пісеньки.

Наступного місяця на п'яте число в середу припав найпохмуріший, найгірш дощовитий день з усієї тої нещасливої зими. О третій годині раптом стало майже поночі. У безлюднім куті вулиці Федерації була велика пустка, де мали збудувати якусь будівлю й обгородили її парканом. Той паркан зогнив від довгочасної вогкості. На одному розі не вистачало дощок, там була чимала дірка. І увесь час після полудня худюща дівчина стояла тут, не зважаючи на невпинну зливу. Дівчина по самі очі загорнулася в уривок старої великої хустки, мабуть, щоб захиститися від холоду. Видко, вона чекала на якийсь випадок, на милостину жалісливого перехожого, на порив сластоти невібагливого волоцюги. Щохвилини більшала її нетерплячка, вона притискалася до дощок паркана, мов той хижий звір на засідці, витягаючи свою маленьку, як у куніці, голову, все поглядаючи туди, в бік Марсового поля.

Минали години, вже видзвонило третю, а темні хмари так застелили сіре небо, що навіть сама дівчина потопала в цім морокові, як уламок, кинутий кудись у безвість. Часом вона підводила голову, поглядала блискучими очима, як темніє небо, наче дякувала за темряву, що личила цьому пустельному куткові, який скидався на пастку. На ту хвилину, коли потоп почався з новою силою, з'явилася якась дама, чорно вбрана, під чорним розкритим парасолем. Вона швидко йшла, обминаючи калюжі, як людина, що мусить ходити пішки, не мавши грошей на візника.

Туанета, мабуть, здалеку її пізнала з якихось

певних ознак. Це була мадам Анжелен, яка поспішала, повертаючись з Лільської вулиці, вона обходила своїх бідних, і ланцюжок торбинки обкручувався навколо її кулака. Щойно дівчина помітила вилискування цього сталевого ланцюжка, у неї зникли всякі сумніви, і вона стиха свиснула. Зараз же в темнім куті пустки за парканом почулися крики, жалісний лемент. А тимчасом сама дівчина почала стогнати й жалісно репетувати.

Здивована й стурбована, мадам Анжелен зупинилася.

— Що вам таке, дитино моя?

— О, мадам, отам мій брат упав і скрутив собі ногу.

— Як упав? Відки упав?

— Ох! Мадам, там є повітка, де ми ночуємо, бо в нас немає кімнати, і він виліз на стару драбину, щоб полагодити дах, аби дощ не лляв на нас, і ось скрутив собі ногу.

Туанета вибухнула риданнями, питаючи, що тепер з ними буде, белькочучи, що вона отут плаче вже хвилин десять, і ніхто не приходить їм на допомогу, бо такий же дощ і холод собачий. Під цей час жалісні крики та болісний плач у глибині пустки ще посилюлися.

Мадам Анжелен розчулилася, проте, вагалася, не ймучи віри.

— Бідна дитино, вам треба побігти по лікаря. Я нічого не можу зробити.

— Ох, мадам, таки зайдіть!.. Я не знаю, де його шукати, того лікаря... Ходіть, ми його підіймемо, бо я не годна сама одна, ми його покладемо хоч у повітку, щоб його так дощ не мочив.

Тон був наче такий щирий, що мадам Анжелен рішилася. Відвідуючи раз-у-раз усякі непевні притулки, де на гною убозтва зростає гріх, вона стала смілива. Вона мусіла закрити свій парасоль, бо доводилося пролізти в діру між виламаними дошками, слідом за дівчиною, яка бігла перед нею, загортаючись з головою у подерту хустку, тонка й звинна, мов кішка.

— Дайте мені руку, мадам... Пильнуйтеся, бо тут цвях. Це отам у глибині. Чуєте, як він страждає, братик бідний?.. Ось прийшли.

Це було блискавично й дико. Троє бандитів — Олександр, Рішар та Альфред, що ховалися в темряві, раптом вискочили, кинулися на мадам Анжелен з такою люттю ненажерливих вовків, що збили її з ніг. Але боягуз Альфред, залишивши двох інших, побіг до діри в паркані, щоб разом з Туанетою пильнувати. Олександр тримав наготові хусточку; скрутивши з неї кляпа, він засунув його жінці в рота, щоб приглушити її крики. Вони мали на думці її приголомшити й утекти з торбинкою. Та, мабуть, хусточка вислизнула, мадам Анжелен закричала страшним голосом; на цю хвилину двоє інших, що стояли коло діри, свиснули. Це був знак, що, мабуть, наближалися перехожі. Доводилося кінчати. Олександр затягнув її хусткою шию, а тимчасом Рішар кулаком заткав їй рота. Червоне божевілля опанувало їх, обоє почали закручувати хустку, стискати її, таскали жінку по болсті, аж доки вона не перестала здригатися. Тоді знов почувся свисток, вони вхопили торбинку, покинули тіло з платком на шиї й чвальом, чвальом, усі четверо побігли на Гренельський міст. Там кинули торбинку в Сену, після того, як наповнили свої кишені мідяками, білими й жовтими монетами.

Коли Мат'є прочитав у газетах про подробиці злочину, він тяжко злякався й побіг на вулицю Федерації. Та обставина, що це була, як швидко визначили, мадам Анжелен, що вбивство вчинено на пустці за якихсь сто метрів від будинку, де жили дві сестри, схвилювала його тяжким передчуттям. І він почув, що його страхи здійснюються, мусів тричі постукати і коли Сесіль, тремтячи, насилу відчинила двері, щоб його впустити, пізнала бо його голос. Норіна була в ліжку, хора, бліда. Вона почала ридати і, здригаючись, розповіла всю подію, візиту мадам Анжелен, несподіване з'явлення Олександра, що побачив сумочку і чув обіцянку мадам знов прийти з допомогою ось такого числа й о такій годині. Та взагалі в Норіні

не могло бути жадних сумнівів, хустина бо, знайдена на шії жертви, це була її хусточка, одна з тих хусточок, що вкрав у неї Олександр. На ній вишиті були ініціали Норіни, ота бідна розкіш речей, куплених на ринку, де у великих крамницях їх продають тисячами. Це був єдиний виказ, головний, але такий невиразний, що поліція й досі шукала, стежила по кількох слідах, і нічого не могла розвідати.

Матьє сів біля ліжка, чуючи, що кров стигне в жилах. Боже великий! Ота сердешна мадам Анжелен! Він собі пригадував її молоду, веселу, як вона сяяла отам у Жанвілі, гуляючи по гаях із своїм чоловіком, вишукуючи найтаємніші стежки, забуваючись у таємнім холодку, в лозах над Єзою, справляючи таке свято кохання, що їхні поцілунки згучали під гіллям, немов пташині співи. Він собі пригадував її згодом, уже над міру покарану за цей період необачності божевільного кохання, у тузі від неможливості породити дитину, якої вона надто пізно схотіла, пригноблену повільною хворобою, від якої сліпнув її чоловік, затьмаривши мороком одчаю рештки їхнього щастя. І раптом уявив собі його, отого жалюгідного сліпця, як він увечері мусів чекати на поворот своєї жінки, щоб вона його нагодувала й спати поклала. Ця стара дитина залишилася тепер без матері, занедбана у своїй темряві, де виникала тільки червона примара вбивства. А життя ж їм колись так посміхалося, і ось така доля, така смерть!

— Ми мали рацію, — прошепотів Матьє, згадавши про Констанс, — що не сказали тому мерзотникові ім'я його батька. Який жах!.. Треба затаїти в собі цю таємницю.

Норіна знов здригнулася.

— О, не бійтеся, я швидше умру, ніж скажу.

Минули місяці, роки, і ніколи не було викрите вбивство дами з торбинкою. Довгими роками Норіна здригалася раз-у-раз, коли хто стукав кулаком в її двері. Та Олександр більше не повернувся, мабуть, не навертався більше в цей кут вулиці Федерації, наче втопився в океані Парижу, в цій темній бездонній прірві.

II.

І протягом наступних десяти років життєва сила Фроманів більшала так само, як наростала радість і сила у маєтку Шантбле, що раз-у-раз багатів. В міру того, як росли сини й дочки, нав'язувалися шлюбні зв'язки, народжувалися нові діти, врожай для майбутнього, що обіцяв переможному родові безконечне помноження.

Насамперед, Жерве одружився з Кароліною Буше, дочкою заможного фермера з околиці. Це була весела й дужа русява дівчина з гарними рисами обличчя, владна жінка, наче створена, щоб командувати цілою юрбою найминок. Вона була така розумна, що, скінчивши паризький пансіон, не повстидалася повернутися до землі й кохати її, на землі бо хотіла збудувати тривале щастя свого життя. На посаг вона принесла великі луки, що простяглися в напрямі до Лільбону й збільшили маєток на триста гектарів. А надто вчора принесла на посаг свою гарну вдачу, здоров'я, завзятість, з якою рано вставала, обходила пташники, корівники, все господарство, як енергійна робуча господиня, що завсіди на ногах і лягає остання.

Клер нарешті, як уже давно сподівалися, віддалася за Фредеріка Берто. Було трохи розчулених сліз. Згадка про Розу, що її Фредерік любив, що з нею мав одружитися, зворушила всі серця в день шлюбу, коли, повертаючись з мерії, переходили повз маленьке жанвільське кладовище. Але хіба ж цей новий зв'язок не з'єднав ще міцніш з Фроманами оцього хлопця, що стільки років працював у них на фермі і свою колишню любов, довге й вірне кохання переніс на молодшу сестру? У нього не було багатства, він приніс тільки цю випробувану відданість, оте братерство, що зв'язувало його з Жерве протягом стількох років, коли вони працювали у маєтку пліч-о-пліч, наче два невтомні бики, запряжені в один плуг. Це було серце, на яке можна було покластися, помічник, що тут був потрібний, чоловік, що житиме з жінкою в абсолютній згоді, з ним можна було бути певною щастя.

Оце й визначило порядок керування фармою. Мат'є щойно минув п'ятдесят п'ятий рік, він передав своє царство до рук Жерве, синові землі, як він називав його сміючись, отого першого, що народивсь тут, ніколи не покидав батька, був його рукою, його мозком, його серцем у всякому ділі. Так само Фредерік своїм розумом та силою мав бути для Жерве в їхній спільній роботі відданим помічником. Вони вдвох продовжать батькове діло, поліпшать способи обробки землі, запровадять нові машини, що їх збудує Дені на Бошеновому заводі, братимуть з землі всю ту кількість урожаю, яку вона може дати. Так само й дві жінки поділили між собою владу. Клер відступила дужчій та рухливішій Кароліні активний догляд, а сама взялася тільки вести розрахунки, видавати й приймати великі гроші, що оберталися в маєтку. Можна було сказати, що дві сім'ї наче дібрані, вміло поєднані, щоб дати якнайбільше роботи, й не можна було боятися між ними найменшої незгоди. Це справді була найкраща спілка, єдина воля, що завсіди мала здійснюватися, і забезпечувала для Шантбле невпинне процвітання та збагачування під життєдайним сонцем.

Але хоч Мат'є зрікся чинної влади, він залишився богом-творцем, оракулом, якого запитували й побожно слухалися. В колишнім мисливському будинку, перебудованому, поширеному та комфортабельно обмебльованому він собі жив із своєю коханою Мар'яною, як два фундатори династії, що зреклися своєї слави, не знаючи більшої радості, як бачити, що навколо них зростають незліченні нащадки, діти дітей їхніх. Проте, крім Клер та Жерве, з гнізда вилетіли тільки перші, Дені та Амбруаз, що тепер багатіли в Парижі. У щасливому домі, з батьками перебувало ввесь час троє дівчат: Люїза, Мадлена та Маргаріта, вже дівчата на відданні, та троє останніх хлопців: невгамовний зайдиголова Грегуар, завзятий упертий Ніколя та мрійний хлопчик Бенжамен. Уся ця маленька громада росла й поглядала за край гнізда, коли то доведеться кожному розправити свої крила й полетіти геть. Тут була ще й Шарльота, Блезова вдова, з двома своїми

дітьми, Бертою й Гільйомом. Вони жили втрьох на горішньому поверсі, де мати влаштувала собі майстерню на малювання. Шарльота стала багата, бо її часточка права власности на завод, яку зберіг для неї Дені, рік-у-рік більшала; проте, вона так само працювала, малюючи мініятюри на продаж. Вона весело казала, що це її кишенькові гроші, що на них вона зробить дарунки своїм дітям на весілля. Вже й подумували Берту віддавати. Це мала віддаватися перша онука Мат'є й Мар'яни, і їх дуже тішила думка, що, може, доведеться бути прадідом та прабабкою.

За чотири роки перший вилетів Грегуар. Це був великий клопіт, справжня драма, що її вже давно передчували батьки. Грегуар був нерозсудливий. Він залишався тим самим гульвісою, що турбував усю сім'ю. Він був кремезний, невеликий на зріст, з на-смішкуватим обличчям, на якому весело блищали очі. Свої шкільні роки він провів, блукаючи по Жанвільських лісах, в Парижі вчився препогано. Звідти він повернувся веселий, здоровий і не мав охоти взятися до якогось ремесла чи професії. Йому вже було двадцять чотири роки, а він тільки й знав, що полював, рибалив, їздив верхи. Він не був дурніший, а ні менш діяльний від кого іншого, але весело завзявся жити своєю головою і для свого задоволення. А найгірше було, що весь Жанвіль говорив, наче оце кілька місяців Грегуар відновив своє юнацьке товаришування з Терезою Лепельєр, мельниківною, і їх увечері здибали в темних куточках під лозами над Єзою.

Якось рано Мат'є взяв Грегуара з собою, хотівши глянути, чи багато цього року куріпок. Вони пішли в напрямі на Морейль. І коли залишилися на самоті, на узгір'ї, Мат'є почав:

— Знаєш, мій хлопче, я з тебе незадоволений... Я вже не кажу, що ти живеш ледарем серед нас, коли ми всі працюємо. Я чекаю жовтня, бо ти ж мені твердо обіцяв, що в жовтні вирішиш, чим ти хочеш бути... Але що це знов мені розповідали, наче ти ходиш на побачення до дочки Лепельєрів? Ти що, хочеш, щоб ми мали найгірші неприємності?

Грегуар спокійно зареготавсь.

— Ох! чуєш, батьку, ти ж не будеш бурчати на одного з твоїх синів, що він товаришує з гарною дівчиною... Пригадай собі, що я ж її перший навчив їздити вельосипедом ото вже десять років тому, і пригадай собі чудові білі троянди, які вона допомогла мені вкрасти з садочку на млині, для весілля Дені.

І знов зареготавсь, захоплюючись на згадку про колишнє кохання, про те, як вони вдвох бігали понад річечкою, про веселі бенькети, які вони справляли в гаю, залізши в саму гущавину.

І здавалося, що колишня ніжність знов розгорілася, палахкотіла ненажерливим полум'ям, бо він розчервонівся, очі йому заблищали, коли говорив про ці старі події.

— Бідненька Тереза, вона була зо мною посварилася аж до самої смерті, бо колись ввечері, повертаючись із свята у В'єбурі, я її штовхнув у калюжу, і вона закаляла собі одержу... Правда, тільки аж цієї весни ми помирилися, зустрівшись ніс до носу отам, у Монвальським гаю. Та чуєш, батьку, хіба ж це гріх, що нам собі приємно погомоніти, коли зустрічаємося?

Ще гірше занепокоєний тим запалом, з яким син виправдувався, Матьє схотів усе вияснити:

— Ні, воно не гріх, як ви одне одному скажете добридень та бувай здоров. Але розповідають, що вас бачили вже глупої ночі, що ти обіймав її за стан, а дехто навіть запевняє, що помітив, як ви лежали у високій траві над Єзою, милуючись зірками.

Але, як і на цей раз, Грегуар тільки ще голосніш засміявся дзвінким молодим сміхом, нічого не відповідаючи, то Матьє заговорив серйозніше.

— Слухай, мій хлопче, мені зовсім не смакує якийсь жандармом ходити за своїми синами... Я тільки не хочу, щоб ти нас втягнув у якусь паскудну пригору з отими Лепельєрами. Ти ж знаєш становище, вони раді б зробити нам неприємність. Не давай же їм приводу скаржитися, дай спокій їхній дочці.

— О, я дуже обережний! — вигукнув юнак раптово

зізнання. — Бідна маленька! Її вже били, бо хтось так само розповідав її батькові що зустрічав нас разом, а той відповів, що кине її в річку, аби не віддавати за мене.

— Ось бачиш, — зауважив Матьє. — Ну, то вирішено? Я покладаюся на твій розум.

Вони перейшли полем аж до дороги на Марейль. Праворуч, ліворуч здійсмалися виводки молодих куріпок, що літали ще непевним льотом. Добре буде полювання. Повертаючись тихою ходою, батько з сином довгий час мовчали. Обое міркували.

— Я не хочу, щоб між нами зайшло якесь непорозуміння, мій хлопче, — раптом знов почав Матьє. — Ти собі не подумай, що я тобі забороняю одружитися з ким ти схочеш, що вимагаю, аби ти шукав посагу. Наш бідний Блез одружився з дівчиною без посагу, так само й Дені, вже не згадуючи про твою сестру Клер, що її я віддав за Фредеріка, простого наймита з нашої фарми... Я не зневажаю Терези, навпаки, вона, мені здається, чудова, одна з найкращих дівчат на всеньку околицю, хоч невеличка, але така жвава, рішуча з отою рожевенькою мордочкою під розкішною зливою білявого волосся, завсіди наче напудрована борошном з млина.

— А правда ж, батьку? — палко перебив його Грегуар. — А як би ти знав, яка вона ніжна, та завзята, та смілива! Вона варта чоловіка, якщо до чого, то боротиметься хоч проти самого господа-бога... Вони велику помилку зробили, що взялися її бити, бо вона цього ніколи не припустить. Як вона чого схоче, то вже зробить. І навіть я сам не можу їй перешкодити.

Матьє, йдучи за своїми думками, майже не слухав.

— Ні, ні, — казав він, — я не зневажаю й млина їхнього, це ж треба бути таким упертим дурнем, як отой Лепельєр, щоб досі не забагатіти на тому млині. Відколи завдяки нашій перемозі хліборобство знов стало щастям цього краю, він би вже міг зібрати чимало дзвінких екую, якби тільки перемінив старий механізм з отим колесом, що зогнило під мохом... А ще краще було б поставити добру парову машину та сполучити млин залізницею з Жанвільською станцією.

Він казав далі, розвивав свої думки, тимчасом Грегуар його слухав — слухав і знов зареготавсь, повертаючи все на жарт.

— Ну, батьку, — мовив він, — ти ж конче хотів щоб я собі обрав якесь ремесло. Маєш! Я одружуся з Терезою, з мене буде мельник.

Здивований Матьє заперечив:

— Ні, ні. Я кажу... Хлопче мій, — ти ж мені обіцяв бути розсудливим. Ще раз задля нашого загального спокою прошу, дай Терезі спокій, щоб нам не було чого боятися якогось клопоту від Лепельєрів.

Вони вже дійшли до фарми, і розмова увірвалася. Того ж вечора батько розповів матері про зізнання хлопця й вона також стурбувалася, бо не була певна нічого. Проте, минув ще місяць порівняно досить спокійно.

Колись уранці Мар'яна побачила, що Грегуара немає в його кімнаті. Він мав звичку вранці приходити привітати матір. Мабуть, він устав дуже рано вранці, щоб зробити велику прогулянку.

Легкий неспокій обгорнув її, коли згадала, як удаючи жарт він вчора розчулено двічі обіймив її перед тим, як покластися спати. Вона почала шукати й помітила на каміні листа на свою адресу, дуже ніжного листа, де хлопець вибачався, що завдає їй такого горя, прохав пробачитися за нього перед батьком, проте, не подавав ніяких подробиць з того, яка потреба змусила його на якийсь час покинути батьків.

Для подружжя цей удар, цей розрив у єдиній сім'ї, цей поганий вчинок сина, якого вони найбільше пестили, який перший задля раптової витівки розірвав зв'язки з ними, — був дуже болючий. А надто вони злякалися, бо розуміли, що він зник не один. Вони пригадували всі обставини, що ускладнювали справу. Шарльота пригадала, що вона чула, як Грегуар ще ввечері, попрощавшись із батьками, зараз же зійшов вниз, доки служниці не встигли зачинити ворота. Безперечно, він утік, зустрівся з Терезою десь у чагарнику, потім вони побігли аж до В'єбура, звідки

останній поїзд на Париж іде в двадцять п'ять на першу. Так воно й було. Опівдні вони довідалися, що Лепельєр зчинив страшенну бучу з приводу Терезиної втечі, побіг заявити про це жандармерії, вимагав, щоб йому повернули винуватицю разом з її спокусником, забивши в кайдани. Він також знайшов листа у доччиній спальні, дуже сміливого листа, де вона просто казала, що вчора її знов побили, з неї досить, вона з власного бажання покидає дім і що це вона бере з собою Грегуара, а не навпаки. Мовляв, вона вже доросла дівчина, двадцяти двох років і знає, що робить. Лепельєрів лютий гнів від цього листа ще гіршав, він бо не смів його показати, та ще й Лепельєриха, яка була з ним у сварці з приводу їхнього первака Антонена і яка дуже била Терезу, тепер знущалася, повторюючи, що так воно й мусіло статися, що це він причина безсоромної розпусти цієї шлюхи. Вони побилися й уся околиця цілий тиждень тільки й говорила, що про втечу одного з синів Шантбле з мельниківною. Це завдавало великого жалю Мат'є, а надто Мар'яніне бідне серце страждало від цієї поганої пригоди.

За п'ять днів після того в неділю сталося ще гірше. Лепельєрові розшуки були марні, і він п'яний від злосги, прийшов до фарми. Не заходячи у двір, ставши посеред дороги, він виригнув цілу зливу найпаскуднішої клятьби та лайки. Саме тоді Мат'є не було. Мар'яна насилу втримала Жерве й Фредеріка, які хотіли провчити мельника за це. Коли Мат'є ввечері повернувся, він цим страшенно зажурився:

— Не можна більше терпіти такого становища, — казав він до своєї жінки, укладаючись спати. — Ми наче ховаємося, наче завинили в чомусь. Взавтра я піду побачитися з цим чоловіком... Єдиний спосіб просто залагодити цю справу — це поженити тих паскудних дітей. Щодо нас, ми згодні, правда? Цей чоловік також мусить згодитися. Взавтра треба залагодити справу.

І в понеділок о другій годині Мат'є подався до Млина. Але там його чекало зовсім непередбачене

ускладнення. Уже протягом років глуха, прихована, чимраз запекліша боротьба точилася між Лепельєром та його жінкою. За причину її був Антонен. Коли батько вже зневірився в цьому ледареві, бачивши його низьке, гультяйське життя в Парижі, мати з упертістю неосвіченої жінки зберегла сліпу віру в свого хлопця, що вмів так гарно писати. Вона була переконана, що, як він не робить кар'єри, то тому, що йому не вистачає потрібних грошей. Не зважаючи на своє жадайство та скнарство, вона йому допомагала. Потайки брала гроші з сім'ї, боронячи їх нігтями й зубами, коли Лепельєрові траплялося спіймати її на гарячому, як вона посидала якихось двадцять франків. Щомісяця бували такі бої, що старий Млин мало не завалювався. Потім Антонен захорів, йому прийшов край. Тридцяти шости років він уже зогнив. Лепельєр зараз же заявив, що, як син із своєю паскудною хворобою повернеться до нього, то він його кине в річку, під млинове колесо. Втім Антонен і охоти не мав повертатися. Йому бридке було село, він боявся, що батько триматиме його на ланцюгу, наче собаку. Отож мати оселила його на повному пансіоні в одних людей десь коло Батіньйольського передмістя і там його лікував тамтешній лікар. Так було три місяці, що два тижні вона їздила побачитися з сином. У четвер вона в нього побувала, коли це в неділю її викликали телеграмою. І в понеділок, вранці того дня, коли Мат'є прийшов на Млин, вона виїхала звідти після страшенної сварки з батьком, який питав, коли той падлюка-син, нарешті, відчепиться від них і не буде проїдати їхні останні гроші, не маючи навіть сміливості повернутися і хоч землю орати.

Сидячи цілий ранок сам-один на Млині, Лепельєр ще не пересердився. Йому б хотілося вхопити молоток і потрощити плуга, сокирою порубати старе колесо, він не тямився від злості й хотів помститися на чомусь за своє нещастя. Коли Лепельєр побачив, що заходить Мат'є, йому це видалося зухвалістю, він аж нестямився від люті.

— Знаєте що, сусідо, — сердешно сказав Шантбле. —

Давайте обоє постараємося бути розсудливими... Я віддаю вам вашу візиту, бо ви ж учора приходили. Але погані слова ніколи не доводять до пуття. І знаєте, найкраще, як уже таке лихо сталося, якимось по змозі його залагодити... Коли ви хочете, щоб оті паскудні діти шлюб брали?

Ошелешений спокійною добродушністю цієї простої атаки, Лепельєр не міг відразу відповісти. Він готовий був на увесь світ кричати, що не хоче шлюбу, буде позивати, щоб усіх Фроманів засадити у в'язницю. Проте, син заможного фермера був не такий зять, яким можна накидатися, не поміркувавши.

— Шлюб, шлюб, — пробуркотів він. — Еге! Наче-пити їм камінь на шию та в воду жбурнути... Га, паскудство! доберуся я до їхньої шкури, і до неї, й до нього.

Тільки він трохи оговтався, навіть уже почав був балакати, коли це хлопчик з Жанвілю бігцем убіг на подвір'я.

— Що там тобі треба?

— Мосье Лепельєре, телеграма.

— Добре, давай.

І хлопчик щасливий, що дістав су, вже побіг, коли мельник ще розглядав депешу, не відкриваючи її, з недовірливим виглядом людини, що для неї незвично одержати телеграму. Нарешті, він рішився. У телеграмі стояло тільки оці три слова: „Твій син помер“. У цьому грубому лаконізмі, в цьому важкому ударові без попередження відчувалася холодна лють матері, потреба ось зараз же приголомшити чоловіка, що залишився вдома, батька, що його вона винуватила в смерті свого сина, як винуватила і в утечі дочки. Лепельєр це добре відчув. Він похитнувся під ударом, розгублено перечитував цей аркушик синього паперу й аж нарешті зрозумів.

— Громи небесні! Що це нам ще сталося? Ось тепер хлопець помер. Це вже нам зовсім край!

Серцеві наче тісно стало в грудях, з'явилися сльози. Він упав на стілець, ноги йому підгиналися, він уперто перечитував телеграму: „Твій син помер...

твій син помер“..., шукаючи чогось далі, того, чого тут не було. Може Антонен уже помер до приїзду матері, або може вона щойно встигла приїхати, як він уже помер. Лепельєр белькотів про це, він двадцять разів повторював, що вона сіла на поїзд об одинадцятій годині десять хвилин і мала бути в Батіньолі о пів на першу; а що вона здала телеграму в двадцять хвилин на другу, то значить, приїхавши вже застала його неживого.

— Та хай йому сто чортів! Отака телеграма нічого не каже, просто ріже людину. Краще б вона мені когось ярислала. Мабуть, таки доведеться їхати. Ох! це вже найгірше! Це вже надто лиха на одну людину.

Лепельєр кинув цей крик у такому лютому одчаї, що Мат'є, співчуваючи йому, насмілився втрутитися. Вражений жорстокою раптовістю цієї драми, він мовчки чекав; а тепер запропонував свої послуги, спитав, чи не треба супроводити Лепельєра в Париж. Та він мусів відсахнутися. Мельник раптом зірвався на рівні ноги, несамовитий від люті, що Мат'є ще тут, у його хаті.

— Ах, правда ж, ви прийшли... що це ви мені казали? Що треба поженити отих падлющих дітей... Атож, ви бачите, мені тепер тільки весілля справляти! Ви добре обрали день, саме коли мій хлопець помер... Забирайтеся геть, геть забирайтеся, як не хочете, щоб я тут лихо заподіяв!

Він підвів кулаки, під час цього розгрому всього його життя присутність Мат'є його невимовно драгувала. Це жах, що отой городянин, котрий приїхав шукати щастя на селі, стати селянином, був у нього саме тоді, коли він раптом довідався про смерть свого Антонена, з якого хотів зробити пана, бо земля йому набридла, і він послав сина до Парижу гинути там від ледарства та розпусти. Мельник лютував на свою помилку, бачивши, що ця земля, на яку він брехав, що вона стара, неплодородна полюбовниця, була така ніжна, така молода й плодюча з тим чоловіком, що вмів її кохати. А навколо самого Лепельєра сама тільки

руїна залишилася з усіх його безглузких розрахунків, що виводили потребу обмежити сім'ю. Його син помер ганебною смертю, дочка втекла з одним із синів переможної фарми. Сам він під таку тяжку хвилину стогне й плаче сам-один на своїм порожнім млині, який він зневажав і який завалювався від старости.

— І пам'ятайте, що скажу. Хоч би Тереза до ніг моїх припадала, ніколи я її не віддам за вашого злодія-сина... Щоб ще з мене сміялися по всій околиці, щоб ви мене пожерли, як пожерли всіх інших.

Безумовно, йому невиразно уявилася в цьому якась раптова загроза. Антонен помер. Отже значить Грегуар, оженившись з Терезою, візьме млин? І він візьме також поле, отой шмат пустки, що доставляв мельникові дику радість тим, що фарма так хотіла його купити. Адже Грегуар, безперечно, відступить цю пустку фармі, як буде тут хазяйнувати. На думку про те, що Шантбле зможе поширитися ще й захопивши його поле, мельник остаточно сказився:

— Я вашого сина зажену на каторгу! Як ви зараз не заберетеся, я вас викидаю... Геть забирайтеся!..

Мат'є, дуже блідий, поволі відступив перед цим несамовитим божевіллям. І пішов геть, мовивши стиха:

— Ви нещасний чоловік. Я вам пробачую, бо у вас тепер велике горе. Але я спокійний; чого вимагає розум, те завжди здійснюється.

Минув ще місяць, а тоді дощового жовтневого ранку побачили, що мадам Лепельєр висить у стайні на Млині. Знайшлися в Жанвілі люди, що казали, наче це Лепельєр її повішав. А справді, то від самої Антоненової смерті мадам Лепельєр виявляла ознаки меланхолії.

З другого боку, життя подружжя Лепельєрів стало нестерпне. Чоловік і жінка щодня дорікали одне одному синоюю смертю, втечею дочки, чимраз гірше поставали один проти одного, мов занедбані звірі, зачинені в одній клітці. Тільки дивувалися, що така черства, така скупа жінка набралася охоти покинути життя, залишивши тут усе своє майно. Щойно Тереза довідалася про смерть матері, зараз же приїхала,

зайняла своє місце біля батька. Вона каялася, не хотівши, щоб він тут залишався сам-один у цій подвійній тузі. Першими часами їй було дуже тяжко разом з цим грубіяном, лютим на те, що він називав її нещастям. Але з неї була дуже завзята дівчина з твердою волею. І за кілька тижнів вона встигла схилити його до свого шлюбу з Грегуаром, до єдиного, як казав Мат'є, розумного розв'язання цієї справи. Для фарми це була велика полегкість, бо блудящий син досі не наслідювався туди повернутися. Там тільки знали, що молоді люди жили в якомусь далекому кварталі Парижу і, здається, вільнолюбний Амбруаз по-братерському втрутився до цієї справи, допомагаючи їй з своєї кишені. Отже якщо Лепельєр згодився на шлюб з похмурим, стурбованим виглядом людини, яку обкрадають, згодився тільки з егоїстичного страху, що колись може опинитися сам один у своєму невеселому домі, то Мат'є з Мар'яною були дуже раді, що залагоджувалося двозначне становище, від якого вони дуже терпіли, вражені в саме серце повстанням одного з своїх дітей.

І сталося так, що після весілля Грегуар оселився на Млині, бо того хотіла його дружина Тереза, і там порозумівсь із своїм тестем куди краще, ніж хто міг сподіватися. Це сталося після одної сцени, коли Лепельєр вимагав, щоб Грегуар запрягнувся, що коли старий помре, він ніколи не продасть отим людям з фарми, своїм братам або сестрам, пустопорожньої ниви, яку сам Лепельєр з упертістю побитого селянина залишав необроблену. Грегуар не присягався, але весело заявив, що він не такий дурний, щоб позбавити свою дружину найкращого з її спадщини, бо він має думку обробити сам ниву й за два чи три роки зробити з неї найродючішу землю в окрузі. Бо що його, то вже його. І побачать, що він не зречеться свого куточка царства. Так само було й з Млином, бо Грегуар спочатку задовольнився тим, що полагодив старий механізм, не хотівши відразу боротися проти мельникових дідівських способів. Він відклав надалі парову машину, залізницю, що мала з'єднати

Млин з Жанвільською станцією, всі ці думки Мат'є, які шумували в його сміливому, молодому розумі. Це був наче новий Грегуар, зайдиголова оговтався. Від молодого божевілья залишилася тільки завзята відважність у всяких вдах підприємствах. Йому дуже допомагала його енергійна жінка, білява Тереза. Вони були дуже щасливі, кохаючись одне з одним на старому романтичному Млині, обвитому плющем, вичікуючи часу, щоб усе те геть зруйнувати, а на тім місці поставити білого парового млина з велетенськими новими жорнами, що завдовольнив би їхнє шанобливе прагнення до перемоги.

Протягом наступних років Мат'є з Мар'яною зазнали ще й іншої розлуки. Це була черга трьох дівчат — Люїзи, Мадлени та Маргаріти розправити свої крила й вилетіти з батьківського гнізда. Усі три віддалися тут же у Жанвілі. Люїза, втілення веселости й здоров'я, чорнява й повненька, з важкими косами, з великими сміхотливими очима, віддалася за жанвільського нотаря Мазо, тихого маленького чоловічка, дуже розсудливого, який тільки зрідка мовчазною усмішкою промовляв, який він радий, що має за жінку таку веселу особу. Потім золотисто русява, тендітна Мадлена, повна мрійної краси, ще витонченої через її надзвичайний смак до музики, віддалася з кохання. Це був справжній роман з уже досить відомим архітектором Гербетом, елегантним краснем. Гербет мав коло Монвалю невеликий парк і приїздив туди відпочивати від великої роботи в Парижі. А тоді Маргаріта, найменш гарна з них трьох, просто негарна, але принадна безконечною добротою. Її обрав лікар Шамбуве. Це був веселий і чулий здоровань. Йому припав у спадщину від батька лікарський кабінет у В'єбурі, величезна біла будівля. І він тут заснував притулок для бідних. Як три дочки повіддавалися, то з Мат'є й Мар'яною у гнізді, яке раз-у-раз порожнішало, залишилися тільки два останні хлопчики: Ніколя й Бенжамен.

Але в міру того, як милі малята вилітали, інші малята з'являлися тут, бо завдяки всім отим шлюбам

сім'я ще поширювалася. Дені, що царював уже вісім років на заводі, мав трьох дітей, двох хлопчиків Люсьєна та Поля, і дівчинку Гортанзу. Амбруаз, що переможно вів великі комерційні справи, знайшов, проте, час дати своєму Леонсові братика Шарля і двох сестричок, Поліну та Софі. На фермі Жерве уже мав двох хлопців, Леона та Анрі, а тимчасом Клер, заповідливіша в роботі, дарма що молодша, уже мала трьох дітей, хлопчика Жозефа й двох дівчат, Люсіль та Анжель. А на млині Грегуар також мав товстенького сина Робера. І ті, що останніми повіддавалися, Люїза мала дволітню дівчинку Колету, далі Мадлена з шостимісячним хлопчиком Ілером. Маргаріта була вагітна, доходжувала останні дні й хотіла назвати свою дитину, як буде хлопчик, то Себастьяном, а як дівчинка, то Христиною. В усі боки родинний дуб простягав своє гілля. Крона пишнішала, з'являлися нові й нові паростки щовесни. І Мат'є, якому не було ще й шостидесяти років та п'ятидесятьомилітня Мар'яна, веселі, здорові, ще й в розквіті сили, увесь час жили в радості, бачивши, як той куточок людства, що поріс від них, розростається без кінця, опановує землю навколо них, наче ліс, що розрісся від одного стовбура.

Велике свято, що вславило Шантбле під цю добу, відбулося за дев'ять місяців по відданні Берти, їхньої внуки, коли народилася знов таки дівчинка Анжелена, перша правнучка Мат'є і Мар'яни. В цім рожевім дівчаткові воскрес Блез, завсіді оплакуваний син. Вона так нагадувала його від самого народження, що Шарльота, вже бабуса на сорок другому році, аж заплакала. Мадам Девінь померла за шість місяців після того, так само тихо й непомітно, як і жила, виконавши свій обов'язок, наче народилася тільки на те, щоб, утративши своє багатство, виховати й повіддавати двох дочок. Але перед тим, як відійти, вона ще знайшла для внуки Берти бажаного чоловіка, Філіпа Гавара, молодого інженера, що був призначений на помічника директора державного заводу в Марейлі. Берта на пологи приїхала в Шантбле і коли встала,

то вся сім'я скористалася з нагоди ще раз зібратися, щоб урочисто привітати прадіда й прабабу.

— Ну! — весело мовила Мар'яна, сидячи край колиски, — хоч малі й вилітають, але й увесь час народжуються, отже, гніздечко, видко, ніколи не спорожніє.

— Ніколи, ніколи! — розчулено повторив Мат'є, пишаючись з цієї постійної перемоги над самотністю й смертю. — Ми ніколи не будемо самотні!

Проте, сталася розлука, що коштувала їх багато сліз. Ніколя, передостанній з синів, в двадцять років ще не міг рішити, якою стежкою він піде, стояв на роздоріжжі життя. Це був здоровий, чорнявий хлопець з веселим щирим сміхом. Хлопчиком він дуже любив слухати про мандрівки, заходив далеко від дому, шукаючи пригод, відважно, з хлоп'ячим завзяттям терпів піхурі, що намулював собі на ногах. Ніколи він не скарживсь. І разом з тим з нього був дуже великий аматор ладу й порядку. Перекладав, класифікував усякі скарги в своїй шухляді, не зважаючи на глузування сестер. Згодом, коли підріс, він почав замислюватися, наче марно шукав навколо себе якогось зайняття, щоб задовольнити подвійну потребу відкривати якісь нові землі й водночас владно організовувати життя. Один з останніх дітей численної сім'ї, він уже не знаходив вільного простору, щоб там знайшла пристосування його могутня воля. Його брати та сестри, доки настала його черга, вже позахоплювали всі околишні землі, і він тут задихувався, наче боявся, що не знайде собі шматка хліба. У мріях він уявляв собі просторі лани, які він сам мав обробити, з яких сам збирав би свій врожай. Хотілося більше місця, ширших рамців існування, і Ніколя спочатку не знав, куди вдатися. Він намацував та вагавсь кілька місяців. Його ясний сміх так само звеселяв увесь дім, він не утруднював своїх батька та матір вимогою вирішити його долю, бо вже почувавсь на силі рішати сам за себе.

На фермі для Ніколя не було місця, бо тут були Жерве й Клер, які посідали все навкруги. На заводі

досить було Дені, який там запанував, як чесний робітник, і ніщо не давало права молодшому вимагати, щоб той з ним поділивсь. Нарешті, він прийняв сердешну Амбруазову пропозицію протягом кількох місяців попрацювати в нього, з єдиною метою ознайомитися з великими комерційними справами. Амбруаз напрочуд швидко забагатів. Відколи старий дядько дю Ордель помер, залишивши йому свою комісійну фірму, новий господар рік-у-рік поширював її торгівлю й мав зв'язки з усіма країнами земної кулі. Завдяки щасливій відвазі він стояв уже на широкій дорозі міжнародньої торгівлі, що збирає багатство по всьому світі, переступаючи всі кордони. І якщо Ніколя тісно було у великих Амбруазових складах, де нагромаджувалося багатство з найрізноманітніших кліматів, здобуте в усякому підсонню, проте, тут він, нарешті, почув голос свого поклику, що кликав його далеко аж туди, в безвість тих безмежних, досі неплідних земель, щоб їх заселити, обробити, засіяти для жнив майбутнього.

Протягом двох місяців Ніколя виношував у собі свій намір, нікому нічого не кажучи. Це був великий потайливець, як усі люди з твердою волею, котрі довго міркують перед тим, як почати діяти. Виїхати треба було, бо тут, у колисці їхнього роду, для нього не було місця під сонцем; але виїхати самому одному чи не значило це стати неповноцінним, неплідним до героїчної роботи залюднювання й оброблювання нових земель? У Жанвілі він був знайомий з молодого дев'ятнадцятилітньою дівчиною Лісбетою Моро. Лісбета була висока, дужа, її чудове здоров'я та серйозна працьовитість найбільше привабили Ніколя. Так само, як він, вона задушувалася в тіснім куті, де зачинила її доля, жадала широких просторів десь генген далеко. Лісбета була сирота, її виховала тітка, бідна сільська крамарка, і Лісбета досі нікуди не рушала з темної крамнички з любови до цієї тітки. Але стара нещодавно померла, залишивши Лісбеті щось десять тисяч франків. У дівчини була єдина мрія все продати, виїхати, почати жити. Ніколя з Лісбетою

порозумілися одного жовтневого вечора, коли вони заговорили про те, чого не казали нікому. Рішуче подали вони одне одному руки, поєдналися на все життя для суворої боротьби в новому світі, щоб створити нову сім'ю в якійсь частині світу, у невідомій далечині, якої досі не знали. Це були чарівні заручини відваги й віри.

Аж коли все було налагоджено, Ніколя заговорив, сповістив батька й матір про свій від'їзд. Наступав вечір, осінній вечір, ще теплий, але вже з першими подувами зими. Великий сум обгорнув Матьє й Мар'яну, коли вони зрозуміли. На цей раз пташеня вилітало з родинного гнізда не на те, щоб на якомусь дереві з того самого гаю збудувати власне гніздечко; цей відлітав за моря, назавсіді. Це розлука без сподівання на поворот. З іншими дітьми вони бачилися, а цей говорив про вічне прощання. Їхня згода мала бути для них жорстокою жертвою, найвищим даром життя, податком, який брало життя з їхньої любови, з їхньої крові. Для перемоги життя, для його переможного поступу потрібний був цей шмат їхнього тіла, цей надмір численної сім'ї, що переливався через край, простягався, колонізував світ. Та що відповісти, як відмовити? Син, що не був забезпечений, віддалявся. Це цілком логічно, цілком розумно. За межами батьківщини є величезні, ще незалюднені континенти, і насіння, що його розносить вітер у небі, не знає кордонів. Над расою є людськість, що поширюється безмежно, є той єдиний братерський народ, що має створитися, коли вся земля стане єдиним місцем правди та справедливості. А крім цієї великої мрії поетів, отих провидців, Ніколя хоч запальний, але практичний хлопець весело розповідав свої доводи. Він не хотів бути паразитом, він подавався завоювати іншу землю, де робитиме свій хліб, бо батьківщина вже стає надто тісна, і для нього тут немає ниви. Втім, він же цю батьківщину, живу повезе з собою. Це вона зростатиме отам у далечині, у необмеженому розквіті свого багатства й своєї сили. Старовинна містична Африка, тепер відкрита, обслідувана

з краю в край, його дуже вабила. Він поїде спочатку на Сенегаль, потім, мабуть, подасться до Судану, у саме серце незайманих земель, де він уявляв собі у мріях нову Францію, ту величезну колоніальну державу, що відмолодить зістарілу расу, давши їй свою частину землі. Ніколя покладав свою гордість у тому, щоб, обробляючи нові простори, створити там своє царство, закласти разом з Лісбетою другу династію Фроманів, Шантбле вдесятеро більше, під гарячим сонцем, залюднене його власними дітьми. І він про це говорив з такою веселою відвагою, що Матьє з Мар'яною почали посміхатися крізь сльози, хоч їм, бідним, серце краялося.

— Іди, моя дитино, ми не можемо тебе втримувати. Іди куди кличе тебе життя, де ти житимеш в найбільшому здоров'ї, з найбільшою радістю та силою. Усе, що ти там створиш, також буде здоров'ям, радістю й силою, що підуть від нас і що ними ми пишатимемося. Ти маєш рацію, не треба плакати, треба відсвяткувати твій від'їзд, бо це ж сім'я не розлучається, вона простягається, поширюється й опановує світ.

Але коли Ніколя з Лісбетою побралися, і настав день розлуки, у Шантбле був тяжкий настрій. Родина зібралася на останній бенкет і коли заповзятливе молоде подружжя мусіло вже покидати стару свою батьківщину, почалися ридання, дарма що всі обіцялися бути мужніми. Ніколя брав з собою легенький багаж, повний сподіванок, він нічого не хотів везти, крім десяти тисяч франків посагу і других десяти тисяч франків, щоб мати на перших початках з чим обернутися. І хай завзятість та праця дадуть дужим робітникам перемогу!

Особливо Бенжамен, останній з дітей, був схвилюваний цим від'їздом. Йому ще минав дванадцятий рік, це був делікатний, гарний хлопчинка, якого батьки дуже пестили, вважаючи, що він слабовитий. Він був такий їм милий, з отими ясними ніжними очима й пишними кучерями, що вони рішили залишити його при собі. І він собі поволі ріс, отой обожуваний мрійник

ліниво виніжувавсь коло маминої спідниці. Цей чарівний хлопчик був наче розплатою за силу й робучість усієї його сім'ї.

— Почекай, я тебе ще раз поцілую, мій миленький Ніколя... Коли ти повернешся?

— Ніколи, мій маленький Бенжамене.

Хлопчик здригнувся.

— Ніколи, ніколи... Ой! Це надто довго! Повернися, таки повернися колись, щоб я міг тебе знов поцілувати.

— Ніколи,—повторив Ніколя і також зблід.—Ніколи, ніколи.

І він ухопив на руки малого, що облився тепер слізьми. Усі зажурилися, ця хвилина вічної розлуки була тяжким ударом.

— Прощавай, братику милий... Прощавайте, прощавайте ви всі.

Матє вивпроважав завоювника останніми побажаннями перемоги. Бенжамен, нічого не бачивши від сліз, кинувся й сховався в Мар'яниній спідниці. Вона палко вхопила його в обійми, наче в страху, що й цей теж може отак виїхати. Він один залишився в родиннім гнізді.

III.

На заводі, в пишному палаці на набережній, де Констанс колись панувала, як владна господиня, тепер вона непохильна і вперта, уже дванадцять років, серед постійного занепаду її життя й надії, чекала від долі винагороди.

Через ці дванадцять років Бошен скочувався вниз до фатальної загибелі. Він був на дні. Уже гіршого й не могло бути. Він почав з простих розривок невір-ного чоловіка, що мусить тікати з подружньої спальні, шукати зустрічі на бруку, бо шлюбні перекручування природи його не завдовольняють. Відтоді пішла його звичка завдовольняти свої надмірні апетити, аж тепер він і не повертався додому, ночуючи з вуличними дівчатами, які кликали його до себе. Нарешті, він з них обрав собі двох, тітку та небогу, як вони

казали на себе. Він оселився разом з ними обома і кінчав своє життя, переходячи з обіймів одної до другої, ще в шістдесят п'ять років надто захланий. Це був жалюгідний клопоть людськості, що його чекала ганебна смерть під час останнього спазму. І щоб стати такою огидно неславною руїною, йому насилу вистачило його великого багатства. Що більше він старівсь, то ширше розкидав гроші, останні брудні пригоди поглинали величезні суми, бо він мусів пригашувати скандали. Він збіднів. Йому залишилася якась мізерна часточка з його заводу, що процвітав і давав чимраз більші прибутки.

Оцей розгром найбільшою невигойною раною мучив пиху Констанс. Відколи Бошен втратив сина, він пустився берега, шукав тільки егоїстичних розривок, не цікавивсь фірмою, зійшов на старця. Навіщо боронити її, оту фірму, коли вже немає спадкоємця, який мав її одержати, поширити, збагатити? І він шмат по шматку передав фірму з своїх рук до рук Дені, компаньйона, який згодом став єдиним господарем. Коли Дені вступав на завод, йому належала тільки одна з шости частин права власності на завод; і то Бошен зберігав за собою право в певні строки викупити цю частину. Але, втрачаючи всяку міру, він, коли настав термін викупати, мусів відступити молодому чоловікові ще одну частину, щоб визволитися від таємних боргів. А тоді це вже стало для нього немов звичкою. Він щодва роки отак продавав одну з частин, третя частина пішла за другою, тоді четверта пішла за третьою, продана була й п'ята, аж тепер, після останнього договору, у Бошена не залишилося навіть і одної шостої частини, а тільки маленькі її рештки, може яких сто тисяч франків. І то це була тільки фікція, бо Дені навмисне залишив йому цю суму, щоб мати прикличку виплачувати Бошенам ренту, яку, проте, ділив сам Дені, щомісяця віддаючи Констанс половину.

Остання добре знала становище. Вона знала, що завод фактично належить синові осоружних Фроманів, що настане день, коли він може схотіти зовсім

викидати геть колишнього господаря, який і не з'являвся більше у майстернях. Щоправда, у договорі був пункт, досі невикреслений, що надавав права разом викупити увесь завод. Невже ця божевільна надія, сподіванка на чудо, на якогось ратівника, що впаде їй з неба, підтримувала її, непохильну і вперту, давала силу чекати нагороди від долі? Ці дванадцять років марного чекання, поступового занепаду наче ніяк не послабили її певности, що, не зважаючи на все, вона таки колись переможе. В Шантбле, дивлячись на перемогу Мат'є з Мар'яною, вона могла заплакати. Але згодом опанувала себе і увесь час плекала надію, що несподіваний випадок, нарешті, доведе рацію її неплідности. Вона не знала ясно, чого сподівається, просто вона вперлася, що не вмере перше, ніж побачить таке лихо, що віддячило б за її сина в могилі, і розпусного чоловіка в болоті, і всю ту огидну неславу, до якої вона сама спричинилася й від якої тепер терпіла смертельну муку. Хоч серце її спливало кров'ю, але буржуазна гордість підтримувала її люте обурення. Вона не хотіла визнати своєї помилки. Отак чекала вона на реванш від долі, сидячи у пишному палаці, що став надто великий для неї, відколи вона жила тут сама—одна. Вона мусіла обмежити свої потреби, жила тільки в кількох кімнатах другого поверху, цілими днями пересиджувала тут, зачинившись з старою нянькою, єдиною служницею, що залишилася до її послуг. Чорно вбрана, наче у вічній жалобі по Морісові, завсіди випростана, загартувавшись у величній мовчанці, Констанс ніколи не скаржилася, дарма що була тяжка хора на серце. Часом у неї бували жахні напади, які вона від усіх таїла. Як стара нянька дозволила собі колись побігти по доктора Бутана, Констанс мало не вигнала її; і вона нічого не відповіла лікареві, відмовилася лікуватися, певна, що протягне, доки здійсниться її надія. Але як це моторошно бувало, коли вона раптом починала задихуватися, сама одна в порожнім домі, без сина, без чоловіка, нікого не кличучи, знаючи, що ніхто не надійде! А коли криза минала, яке безконечне

завзяття давало їй сили встати, бо вона собі казала, що тільки її присутність не дає Дені стати повновладним неподільним господарем, і що в усякому разі він, отой переможець, не матиме палацу, не оселиться тут, доки на неї не впаде стеля й не задушить її.

У своїм самотницькій житті Констанс, під владою єдиної ідеї, тільки й робила, що стежила за заводом, пильнувала, щоб день-у-день знати, що там робиться. Добрящий Моранж, якого вона взяла собі в повірені, без ніякого лукавства оповіщав її про все, бо майже щовечора, вийшовши з контори, заходив на хвилину балакати з нею. З його вуст вона знала все. Знала, як частина по частині продавався завод, як Дені потроху ставав єдиним власником, знала, що Бошен і вона сама жили тут тільки з ласки нового господаря. Вона організувала свій шпіонаж, зійшла на те, що використовувала старого бухгалтера, не свідомо для нього самого, щоб довідуватися про інтимне життя Дені, його жінки Марти й дітей Люсьєна, Поля та Гортанзи. Вона знала все, що говорилося, що робилося в тихім маленькій будиночку молодого подружжя, яке, не зважаючи на своє багатство, весело жило собі там, не виявляючи ніякої пихи, ніякої поспішности мерщій перебраться до пишного палацу. Вони наче не помічали, що живуть у тісноті, що їх багато живе в надто тісному помешканні, тим часом як вона одна займає ці величезні апартаменти, такі похмурі від її жалоби, де вона немов губиться. А найгірше її дратувало їхнє завзяття, що вони так спокійно чекають на її кінець, що вона не має останнього задоволення посваритися з ними, а мусить завдячувати їм своє безбідне існування і цілувати їхніх дітей, коли ті приносять їй квіти.

Отак минали місяці й роки, а Моранж майже щовечора, зайшовши на хвилинку до Констанс, знаходив її в тій самій тихій маленькій вітальні, убрану в те саме чорне вбрання, наче закостенілу в однаковій позі впертого чекання. І що б не сталося, ніколи вона не мала найменшого сумніву в своїй перемозі, у тому реванші долі, коли інші зазнають лиха, якого

вона для них так палко жадала. Навпаки, що гірші були її справи, то більше вона випростувалася, її підтримувала на ногах певність, що таки колись її буде зверху. Вона була неприступна для втоми, не знала ніяких змін, сподівалася на чудо.

Щодня протягом дванадцяти років, коли ввечері заходив Моранж, розмова між ними починалася завжди однаково:

— Нічого нового відучора, моя мила мадам?

— Ні, друже мій, нічого.

— Ну, аби було здоров'я, оце найголовніш. Настануть колись кращі дні.

— О! можна чекати і не мавши здоров'я.

І от одного вечора, наприкінці дванадцятого року увійшовши Моранж до маленької вітальні, почув, що кімната якось змінилася, наче у вічній мовчанці повіяло подувом радості.

— Нічого нового відучора, моя мила мадам?

— Атож, друже мій, є новина.

— І, сподіваюся, новина добра, ви чекаєте чогось щасливого?

— Атож, я дечого сподіваюся! Хто вміє чекати, завжди дочекає.

Моранж здивований дививсь на неї, майже стурбований, що вона так змінилася. Очі блищать, рухи стали жваві. Після стількох днів, коли вона була застигла у своїй тузі, яке бажання раптом отак її воскресило? Констанс посміхалася, глибоко дихала, наче позбулася величезної ваги, що її душила, гнобила стільки часу. А коли Моранж почав розпитувати про причини цього великого щастя, вона відповіла:

— Друже мій, мені ще не хочеться вам відповідати. Може, моя радість помилкова, усе це ще дуже темне, просто в повітрі. Просто, дехто цього ранку розповів мені дещо, і я ще мушу впевнитися, а надто поміркувати... Але вам першому я звірюся, ви ж це знаєте, бо я ж вам усе кажу, уже не згадуючи, що на цей раз я, безперечно, потребуватиму вашої допомоги. Чекайте спокійно, колись ввечері ви прийдете до мене на обід, і ми матимемо досить часу,

щоб поговорити на дозвіллі. Ах, боже мій! якби це була правда, якби сталося таке чудо!

Три тижні минуло, доки Моранж почув від неї зізнання. Він бачив, що вона дуже заклопотана, гарячково хвилюється, проте, не розпитував, бо сам жив самотнім життям, сказати б автоматично. Йому виповнилося шістдесят дев'ять років. Вже тридцять років тому померла його дружина Валері, понад двадцять років тому його дочка Рен приєдналася до матері, а він усе жив. Був методичний, ретельно виконував обов'язки в конторі, дарма що життя його було розбите. Ніхто з людей так не страждав, не пройшов через такі драми, не каявся так тяжко, а він ходив туди й сюди тихенькою, пристойною ходою, жив і жив у своїй обмеженості, наче якась забута, загублена річ, законсервована в тузі. Та, видно, в його внутрішній істоті точився далі страшенний розгром. У нього була дивна манія. Так само вперто зберігав він за собою квартиру, де жив колись з жінкою й дочкою, дарма що вона була надто велика для нього. Він навіть служницю звільнив, сам собі все робив, ходив купувати харч, варив їсти; уже десять років ніхто до нього не заходив, помешкання, мабуть, було в огидному стані. Дарма господар будинку починав говорити за ремонт, Моранж ні перед ким не хотів відчиняти дверей. Проте, він був надзвичайно охайний, отой старий бухгалтер. Тепер білий, як сніг, з великою сивою бородою, він завсіді носив старенький сурдут, на якому, мабуть, щовечора латав дірки. А на гроші був такий жадний, що не дозволяв собі з'їсти нічого, — крім чорного хліба. Він купував хлібину на чотири дні, бо черствий хліб менше їсться. Люди цікавилися, і не минало того тижня, щоб консьєржка не ставила собі питання: той пан на такій добрій посаді, одержує вісім тисяч франків у своїй конторі, ніколи а ні однісінького су не витратить — що ж він робить із своїми грошми? Навіть вираховували, скільки він мусів скласти, мабуть десь у куті лежать сотні тисяч франків. Та виявилася ще й гірша манія: уже двічі довелося його

ратувати від певної смерті. Колись Дені, переходячи Гренельським мостом, помітив Моранжа, що схилювся над парапетом, задивившись, як тече вода. Він був би перекинувся, як би Дені не вхопив його за сурдут. Тоді старий бухгалтер лагідно засміявся і щось розгублено почав казати. Потім якось на заводі Віктор Муано відтягнув його від зубчастих трибів машини, саме в той момент, коли Моранж, з виглядом загіпнотизованого, мало не потрапив на жорстокі зубці. І знов старий посміхнувся, визнаючи свою помилку, що переходив надто близько. Отож його почали пильнувати, гадаючи, що в нього бувають хвилини забуття. Якщо Дені тримав його за головного бухгалтера, то, поперше, на подяку за його довгу роботу; але дивно було, що й обов'язки свої Моранж виконував якнайкраще, з упертою ретельністю вишукував сантими й блискуче зводив безконечні рахунки. Обличчя йому було спокійне, нерухоме, наче ніяка буря ніколи не хвилювала його серця. Він скромно жив своїм машинальним життям, як таємний маньяк, справжній божевільний, що вмів сховати від усіх свою ненормальність.

А втім, кілька років тому в Моранжовому існуванні зайшла велика зміна. Залишаючись повіреним Констанс, яка тиранією своєї волі привласнила його собі, старий бухгалтер згодом гаряче полюбив Гортанзу, донечку Дені. Він бачив, як вона росла й уявив собі, що знаходить у ній свою Рен, оплакувану дочку. Гортанзі виповнилося дев'ять років і раз-у-раз, зустрічаючись з нею, старий розчулювався, обожуючи її дедалі більше. Найбільш зворушливо було те, що це була божественна ілюзія в його тузі, бо дві дівчинки ніяк не були подібні. Одна була чорнява, друга майже білява. Не зважаючи на своє жахне скнарство, Моранж купував Гортанзі ляльок, цукерків, коли тільки була найменша прикличка. Це кохання так його опанувало, що Констанс похмурилася. Вона йому дала зрозуміти: хто не був цілком з нею, той проти неї. Старий наче підкорився, але намагався потайки побачити й поцілувати дівчинку. Він

ще більше полюбив її від того, що це кохання було заказане. Але так само щоденно давав рапорт Констанс, слухняно відданий старій господині заводу. Але в цьому бідакові підіймався жах проти владної руки, якою вона завсіди його гнобила. Між ними була стара угода, жахна річ, яку знали тільки вони двоє, спільний злочин, про який вони ніколи не говорили, але який скував їх докупі. Слабовитий і лагідний Моранж був наче пригноблений, скидався на полохливу тварину, приручену страхом. Після отого жахного, огидного дня він довідався ще багато про що. Для нього в будинку не існувало секретів. Адже він стільки років тут жив, походжав собі потихеньку, таємний маньяк, що все чув, бачив, сприймав. І отой божевільний, що знав, що мовчав, зляканий темною драмою, починав відчувати глухе обурення, відколи мусів ховати свої зустрічі з маленькою коханою Гортанзою. Він набирався люті, готовий посваритися з Констанс, якщо вона зачепить його кохання.

Раптом колись увечері Констанс затримала його на обід. Він подумав, що настав час обіцяного визнання, бачивши, що вона тремтить, випростується на весь свій маленький зріст, як войовниця, певна перемоги. Проте, за столом вона не торкалася ніяких важливих речей, дарма що служниця, поставивши на стіл усю непишну вечерю, залишила їх на самоті. Констанс говорила тільки про завод, нарешті, згадали про Дені, про його дружину Марту, яку вона дуже критикувала, і тут зробила велику помилку, сказавши на Гортанзу, що погано вихована, негарна, непринадна. Зляканий бухгалтер слухав її, не насмілюючись протестувати, дарма що всенька істота його обурювалася.

— Ну, ще побачать, — мовила вона наприкінці, — коли кожен буде поставлений на своє місце.

Вона чекала, аж доки вони повернулися до маленької вітальні й, тільки зачинивши двері, сівши біля вогню, у глибокій тиші цього зимового вечора, вона заговорила:

— Друже мій, я вам, здається, казала вже, що потребуватиму вашої допомоги... Треба, щоб ви допомогли вступити на завод одному молодому чоловікові, що мене цікавить. Ви навіть приймете його до своєї контори, як хочете зробити мені велику втіху.

Моранж, що сидів по другий бік каміну проти Констанс, здивовано дививсь на неї:

— Але я ж не господар, зверніться до хазяїна, він, безперечно, зробить для вас усе, що схочете.

— Ні, я ніщо не хочу завдячувати Дені... Крім того, це не входить у мої проекти. Це ви маєте рекомендувати отого молодого чоловіка. Ви повинні взяти його собі за помічника, дати йому посаду, інструктувати його... Чуєте, ви ж маєте досить влади, щоб наймити службовця? Нарешті, я цього хочу.

Вона говорила, як владарка, і Моранж втягнув голову в плечі, бо він усе своє життя тільки слухавсь, спочатку своєї дружини, потім дочки, а тепер цієї старої, розвінчаної королеви, що тероризувала його, дарма що від якогось часу в ньому підіймалося темне обурення. Він тільки насміливсь запитати:

— Безперечно, я його прийму... А хто він, отой молодий чоловік?

Констанс не відразу відповіла. Вона похилилася до вогню, наче щоб повернути поліно, а справді хотівши виграти час, щоб ще обміркувати. Навіщо зараз же усе йому відкривати? Правда, колись їй таки доведеться все йому сказати, якщо вона хоче втягнути його в свою гру. Але це не горить, і їй видалося навіть зручніш поволі усе підготувати.

— Це один молодий чоловік, задля старих спогадів його доля мене обходить... Може ви собі згадуєте дівчину, яка тут працювала? О, давно, зо тридцять років тому щонайменше, Норіна Муано, одна з дочок діда Муано?

Він швидко підвів голову, витріщивши очі, дививсь на неї, бо раптовий промінь, освітлив його спомин. І, не зваживши своїх слів, він усе відкрив здивованим вигуком:

— Олександр-Оноре, Норінин син, дитина з Ружмону!

У враженої Констанс упали щипці. Вона пильно подивилася йому в очі, хотівши зазирнути аж до дна душі.

— Ах, ви знаєте!.. А що ви знаєте? Усе мені кажіть, не ховайте нічого, кажіть, я так хочу!

Що він знав? Та, боже ж мій, він усе знав. І по волі зупиняючись, як уві сні, він почав казати. Він усе бачив, усе розумів. І Норінину вагітність, і гроші, що дав Бошен, аби вона могла до пологів перебути у Бурдьє, і що дитину віддали до притулку, відправили до Ружмону, і що хлопець звідтіля втік, укравши триста франків. Він навіть знав, що молодий мерзотник, опинившись на паризькім бруку, жив найпаскуднішим, злочинним життям.

— Та хто вам усе це сказав? Відкіля ви все це знаєте? — сердито закричала стурбована Констанс.

Моранж зробив широкий і невиразний рух, повів рукою навколо себе, на весь будинок. Він знав, знав усе, що робилося навколо нього. Але він не пам'ятав ясно, відки це все до нього прийшло. Він усе це знав.

— Розумієте, коли десь живеш понад тридцять років, усі речі нарешті якось влазять у голову... Я все знаю, я знаю все.

Вона здригнулася. Запанувала глибока мовчанка. Він втопив очі у жар і поринув у сумне минуле, що носив у собі, отой нерозмовний, пунктуальний бухгалтер. Констанс міркувала, вона подумала, що може так і краще, простіше. Якщо він уже в курсі, то їй треба тільки сміливо й владно використати його, як слухняний струмент.

— Олександр-Оноре,⁴ дитина з Ружмону. Так! Я його, нарешті, знайшла... І як би ви знали, як я його шукала двадцять років тому, в якій розпуці була, не знаючи, де він є! Знаєте, я ж гадала, що він помер.

Моранж хитнув головою, стверджуючи. І вона почала розказувати далі, як уже була зрекалася старих проєктів, коли раптом доля судила інакше.

— Уявіть собі, несподівано... це було вранці того дня, коли ви бачили мене таку зворушену. Моя невістка Серафіна, що заходить до мене хіба разів чотири на рік, на моє велике здивовання, з'явилася сюди о десятій годині. Вона стала трохи дивна, як ви знаєте, і я спочатку навіть не слухала тої історії, що вона мені розповідала про якогось молодого чоловіка, котрого познайомила з нею якась її знайома, дуже нещасливого молодого чоловіка, що його збило з пуття погане товариство і що його можна врятувати, як допомогти йому. А потім яка несподіванка, друже мій, коли вона просто все сказала, довірила мені, що відкрила якимось випадково... Кажу вам, це доля прокинулася й готує удар!

Справді, пригода була дивна. Серафіна вже довгими роками чимраз гірше втрачала розум. Вона лютувала на відцвітання, на передчасну старість, якої завдала їй ота дурна операція, від якої вона сподівалася чуда воскресення насолод, безкарних та вільних. Шукаючи втраченої здатності почувати, Серафіна блукала вулицями, спускаючись на найгірше дно, вишукуючи потвір. Деякі надзвичайні її авантури наробили великого галасу. Отож тоді їй спало на думку записатися через одну жалісливу особу дамою-патронесою до благодійного товариства, що допомагає випущеним із в'язниці, ратує їх, виправляє їхню моральність. Вона тих випущених арештантів приймала в себе, у своїй таємничій квартирці на Маріньянській вулиці, була з ними за панібрата, вони ночували в неї і що хоч робили, позачинявши вікна й двері. І сталося так, що колись увечері один з її молодих приятелів привів із собою Олександра, вже тридцятилітнього здоров'я, тільки вчора випущеного з центральної в'язниці, де той відсидів шість років. Протягом місяця Олександр царював у Серафіні. Одного ранку в щирій розмові він розповів їй свою справжню історію, сказав про Ружмон, назвав свою матір Норіну, розповів про марні зусилля розшукати багатого батька. Вона відразу зрозуміла все, усвідомила собі дивне вражіння, яке він на неї справляв, адже він був разючо

подібний до Бошена! на якийсь час її потішив цей випадок, що вона опинилася в обіймах свого небожа з лівої руки, їй сподобалася домішка трагічної фатальності до темної розпусти, це хоч трохи виходило за рамці звичайності й підбадьорило Серафіну. Бідний хлопець, він їй уже був непотрібний, але вона нічого йому не сказала про своє дивне відкриття, бо боялася марного клопоту. Та вона знала, як палко розшукувала його колись Констанс, отже пішла до невістки розказати цю пригоду. Серафіна на той час уже втомилася від Олександра, знов горіла у пеклі незаситимої жаги, якої потворний злочинець так само не міг задовольнити, як і перший-ліпший перехожий з вулиці.

— Він ще нічого не знає, — закінчила своє пояснення Констанс. — Моя зовиця приведе його до мене, як до своєї знайомої, що обіцяла для нього добру посаду... Здається, тепер він тільки хоче стати на роботу. Якщо він і грішив, так у нещасливого було стільки причин, що йому можна пробачити. А проте, він буде в моїх руках, я ним опікуватимуся, він робитиме тільки те, чого я схочу!

Хоч Серафіна й затаїла від Констанс свої власні пригоди з небожем, проте, та досить знала її, щоб підозрівати, з якої прірви подає вона їй Олександра своїми безсилими руками, що обіймають саму тільки порожнечу. Констанс знала тільки ту історію, яку вигадав собі Олександер, наче він шість років відсидів за одну жінку, яка справді зробила той злочин, за якусь коханку, що її таємниці він по-лицарському додержав. Але ці шість років були єдині відомі з дванадцяти років, що минули від його втечі. І можна було боятися, що за ним є чого хочеш, найгірші, найпаскудніші вчинки, темні злочини, які потопали в темряві тих невідомих років. В'язниця, здавалося, навіть пішла йому на користь. Він там трохи оговтався, порозумнішав, рішив не псувати собі життя надалі. Серафіна його постригла, вдягнула, трохи обтесала, і він скидався на майже пристойного молодого чоловіка.

Моранж підвів очі від приску, що жеврів у каміні, і пильно подививсь на Констанс.

— Ну, що ж ви хочете з ним зробити? Він хоч щось знає? Чи він хоч пише пристойно?

— Так, пише досить пристойно... Безперечно, він небагато знає. Тим то я і доручаю його вам, ви мені маєте його навчити, щоб він був у курсі всього... Я хочу, щоб за рік чи два він знав увесь завод, як господар.

Це останнє слово все висвітлило для Моранжа. У бухгалтері раптом прокинувся практичний розум. Він залишавсь людиною точних розрахунків, не зважаючи на манію, яка дедалі гірше затьмарювала його розум. Отже оперся:

— Бачте, моя мила мадам, якщо ви хочете від мене допомоги, то вже не таїться від мене, скажіть мені, на яке діло ми маємо використати цього парубка. Адже ви не сподіваєтесь за його допомогою відвоювати завод? Я хочу сказати, викупити продані частини, стати його єдиною й можновладною господинею?

І надзвичайно ясно та логічно він довів безглуздя цієї мрії, навів цифри, згадав, які великі гроші треба виплатити Дені, отому переможцеві, що вже опанував завод.

— Проте, я щось не розумію, чому ви волите цього хлопця, ніж того... Він не має жадного законного права, ви ж це дуже добре знаєте, правда? Він би тут був просто чужинець, і, на мою думку, вже краще інтелігентний чесний чоловік, який знається на будіванні машин.

Констанс почала бити щипцями по полінах. А тоді, підвівши голову, стиха, з притиском, дивлячись просто в очі Моранжеві, мовила:

— Олександр син мого чоловіка, він спадкоємець... Чужинець не він, а другий, отой Дені, отой Фроманів син, що вкрав у нас наше майно... Ви мені краєте серце, друже мій, уся моя кров витікає від того, що мушу вам це все казати.

Це в ній кричала буржуазка й консерваторка, спадщина мала перейти вже краще до байстрюка,

ніж до чужинця. Безперечно, що жінка, дружина й мати в ній, як вона казала, спливали кров'ю від того, але вона підкорила їх своїй злості, вона хотіла вигнати чужинця хочби ціною власного серця. І невідразне почуття посіло її: хіба ж син її чоловіка не був трошки і її сином? адже він був його, отого Бошена, від якого й вона сама породила сина — первака, що помер. Отже, вона візьме байстрюка за свого, вона ним керуватиме, змусить його бути тільки її, існувати через неї, нею і для неї.

— Ви хотіли знати, як я його хочу використати у фірмі? Я сама ще не знаю... Ясно, що завтра в мене ще не буде потрібних сотень тисяч франків. Ваші цифри правдиві. Можливо, що ніколи ми не матимемо досить грошей для викупу, але чому не боротися, не спробувати?.. А потім, я припускаю, ми будемо переможені. Що ж, тим гірше для Дені, бо обіцяюся вам, що коли цей хлопець мене слухатиме, він внесе розклад, він буде за знаряддя мстивої долі й висадить увесь завод у повітря.

Махнувши рукою, наче розкидаючи мури, вона рухом закінчила свою огидно-злочинну мрію. Серед неясних проєктів, які будувала її ненависть, це була її остання мрія. Якщо вона втратить усі інші, то використає падлючого Олександра за руїнницьку силу. І злодійське спустошення, що він учинить, дасть їй певну полегкість. Ось до такого божевілля вона дійшла в безмежній розпуці, якої завдала їй загибель єдиного сина. Констанс висхла, згоріла від незадоволеної потреби кохання. Отруєне матірнє чуття призвело її до несамовитости, перекрутило, призвело до злочину.

Моранж здригнувся, коли вона з запеклою жорстокістю додала:

— Уже дванадцять років я чекаю винагороди від долі і ось вона... Я волю краще позбавити себе життя, ніж відмовитися використати цей останній шанс!

Це була вирішена й підписана загибель Дені, якщо доля цього схоче. І старий бухгалтер уявив собі цей занепад, як невинні діти постраждають разом

з їхнім батьком, усю несправедливу катастрофу, проти якої обурювалося його м'яке серце. Невже він припустить, щоб стався цей новий злочин, і не крикне вголос того, що знає? Безперечно, перший гріх, потворна пригода, про яку Моранж і Констанс ніколи не говорили одне з одним, виринула в їхньому спогаді в цю страшну хвилину, бо сама Констанс здригнулася, заглянувши в очі Моранжеві. Вона пильно дивилася на нього, щоб його підкорити. Якийсь час вони отак дивилися одне на одного. Знов вони були там, над відкритим смертельним трапом, леденіючи від холоду безодні. І на цей раз він знов був переможений, він нічого не сказав, цей бідний слабкий чоловік, що скорявся перед волею жінки.

— Отже, друже мій, це погоджено, — стиха заговорила вона, — я покладаюся на вас, що ви дасте Олександрові посаду, спочатку простого службовця... Ви з ним побачитеся тут, у цій самій кімнаті ввечері, о п'ятій годині, вже смерком, бо я не хочу, щоб на перших початках хтось знав, що я ним цікавлюся. Післявзавтра ввечері. Ви згодні?

— Післявзавтра ввечері, мадам, як така ваша воля.

Другого дня Моранж виявив таке хвилювання, що консьєржка, яка стежила за ним, казала своєму чоловікові, що просто боїться: справді їхньому квартирантові щось робиться, бо, коли він пішов по воду, то навіть забув шкарпетки вдягнути, обличчя якесь дивне і балакає сам з собою. Того ж дня після сніданку сталася надзвичайна подія. Бухгальтер більш як на годину спізнився повернутися до контори. Це був випадок, що подібного ніхто в конторі ще не запам'ятав. Моранжа наче буря захопила, він пройшов повз завод, дійшов до Гренельського мосту, де колись Дені вратував його від загибелі у воді, що його вабила. Якась сила змусила його стати на тому самому місці, перехилитися через парапет, так само споглядаючи рух води. Відучора його уста повторювали одні й ті самі слова, він белькотів стиха. Ці слова його переслідували, катували: „невже він припустить,

щоб стався цей новий злочин і не крикне про те, що знає?" Отож, цих слів він не міг спекатися. Через них він забув рано вдягнути шкарпетки, вони не дали йому повернутися на завод, так запаморочили йому голову, що він воріт не пізнав. І якщо тепер він похилився над водою, так це тому, що відчував безмежну потребу якось кінчити, інстинктивно сподівався потопити муку, якої завдавали йому оті слова, що вперто повторювалися. Там, на дні, слів, нарешті, не буде чути, він їх не повторюватиме, вони не змушуватимуть його наважитися зробити щось таке, чого він не має сили зробити. А вода так лагідно кликала його, і так добре буде не боротися більше. Цьому бідному чоловікові слабкого й ніжного серця, яке надто багато пережило, так хотілося віддатися долі.

Моранж перехилявся більше й більше, і вже чув, як дзюрчання води захоплює його, коли молодий веселий голосок позаду покликав його:

— Що ви там розглядаєте, мосьє Моранж? Хіба там є велика риба?

Це була Гортанза. Височенька на свої десять років, на прочуд гарна. Покоївка вела її в гості до подружок в Отейль. Коли бухгалтер розгублено повернувся, йому якийсь час руки трусилися, а очі були вогні від сліз. Адже цей милий янгол, з'явившись викликав його з такої далекої далечини!

— То це ви, моя крихіточко? Ні, ні, тут немає великих риб. Я гадаю, що вони ховаються на дні, бо взимку вода дуже холодна... А ви йдете в гостини, які ви чепурні в цьому пальті, обшитому хутром!

Завдоволена, що їй кажуть такі приємні речі, що її так люблять, з того обожування, яке тремтіло в голосі старого приятеля, дівчинка засміялася.

— Атож, атож, я така щаслива, там, куди я йду, будуть виставляти комедію... Ох, як добре бути щасливою!

Вона це сказала якраз, як колись казала Рен, і йому хотілося впасти перед нею навколішки, наче перед ідолом, і цілувати її маленькі рученята.

— Та треба, щоб ви завжди були щасливі... Але які ж ви гарні! Я вас поцілую.

— Авжеж поцілуйте мене, мосьє Моранж. Ах, знаєте, ота лялька, що ви мені подарували, називається Марго, ви їй уявити собі не можете, яка вона розумна... Зайдіть колись з нею побачитися.

Він поцілував дівчатко і дививсь, як воно зникло у блідім сьйві зимового дня. Серце йому горіло, він готовий був на мучеництво. Це було б надто підло, треба щоб дитина була щаслива. Поволі Моранж пішов з мосту, а тимчасом слова знов посіли його, згучали з рішучою ясністю, вимагаючи відповіді: „невже він припустить, щоб стався цей новий злочин? Не крикне вголос про те, що знає?“ Ні, ні, це неможливо, він мусить заговорити, він буде орудувати. Але це уявлялося йому в тумані: що говорити, як орудувати? Потім повернувши до бюро, на додаток до всіх чудасій він порушив свої сорокалітні звички, почавши писати довгого листа, замість відразу поринути в безконечні рахунки. Цей лист, що його він адресував до Мат'є, розповідав про всю пригоду, про Олександрове воскресіння, проекти Констанс, про послугу, якої вона вимагала від самого Моранжа. Але все це було накидано його пером, наче сповідь, якою він полегшував своє серце. Але наче сам він ніяк не хотів виступати в ролі правосуддя, надто важкій для його плечей. Мат'є попереджений, отож вони вдвох щось рішать. І він тільки попрохав Фромана приїхати взавтра не раніш, як о шостій годині, бо бухгалтер хотів перше познайомитися з Олександром, щоб знати, яке буде це побачення й чого вимагатиме від нього Констанс.

Наступна ніч і завтрашній день мусіли бути жахні. Консьержка згодом розповідала, що пожилець п'ятого поверху через усю ніч не міг спати, бо Моранж ходив у нього над головою. Він грюкав дверима, пересував меблі, наче робив якусь перестановку. Нібито чули навіть якісь крики, ридання, промови божевільного, що розмовляв з тінями, наче правив якусь урочисту відправу в своїм містичнім культі небіжок, що завжди були з ним. І протягом дня на заводі він виявляв ознаки якогось душевного розладу, наче темрява

остаточно запаморочувала його розум. Стурбовано поглядав він навколо, мучивсь якоюсь унутрішньою боротьбою, яка десять разів змушувала його без причини виходити з контори на завод, задивлятися на працю машин, тоді знов повертатися до своїх розрахунків. Він наче шукав чогось і журився, що не може знайти. Коли цього похмурого зимового дня о четвертій годині почало смеркати, бухгалтер на здивовання двох службовців, що сиділи в його кабінеті, перервав усю роботу. Від цього часу він чекав і тільки дививсь на годинник. А коли видзвонило п'яту годину, він востаннє перевірів підсумок, підвівся й вийшов, залишивши велику книгу розрахунків широко відкриту, наче ось ось мав прийти й перегорнути дальшу сторінку.

Моранж прийшов галерією, що вела до коридору, який сполучав майстерні з сусіднім палацом. Під цю пору весь завод був ясно освітлений, від електричних ламп було ясно, як удень, а стіни тремтіли від шуму роботи, глухого двиготу машин. І раптом, повертаючи додому, він побачив перед собою елеватор, страшну діру, оту прірву злочину, де чотирнадцять років тому розбився Блез.

Після катастрофи, щоб запобігти лихові надалі, навколо трапу збудували загороду. Дверцята в ній завсіди були зачинені і впасти було неможливо, хіба що хто навмисне відкрив би їх, аби скочити. На цей час трап був закритий, дверцята замкнені. Якась зовнішня сила змусила Моранжа підійти до трапу і, здригаючись, нахилитися над безоднею. Перед його очима стала вся сцена. На дні цієї жахної порожнечі він знов бачив розбите тіло, його морозило від того самого подуву жаху, від безперечного вбивства, що його він прийняв і затаїв. Як він отак страждає, як не може більше спати і обіцявсь двом небіжкам приєднатися до них, чому б йому не кінчити? Ще позавчора він, перехиляючись через поруччя мосту, пішов за цим бажанням. Втратити рівновагу, і він буде вільний, спокійно спатиме в землі між своїми двома дружинами. І раптом наче жахний поратунок з'явився йому

з тої прірви. У божевільлі, що вже другий день остаточно затьмарювало йому голову, Моранж почув знизу голос, що покликав його. Це був голос Блезів, він кричав: „Приходь з другим! Приходь з другим!“ Моранж затремтів усім тілом, вражений цією думкою. У своїм божевільлі він упевнивсь, що є єдиний вихід, логічний, математичний, що все розв'яже. Ця думка здалася йому така проста, що він аж здивувався, чому стільки часу її шукав. І відтоді м'який і ніжний бідняка, цей затьмарений розум перейнявся сталеною волею, почав діяти з найбільшим героїзмом, так тонко й хитро, що й найрозумніший того б не доказав. Спочатку він усе приготував, засунув засувку, щоб трап не підняли під час його відсутності, переконався, чи легко зачиняються і відчиняються двері. Він ходив легкою ходою, швидко й гостро поглядав навколо, хотівши, щоб ніхто його не бачив і не чув. Тоді він погасив три електричні лампи, і в галерії стало зовсім поночі. Знизу, з відкритої діри, підіймався шум заводу в розпалі праці, пихкали машини. І тільки коли все було готове, Моранж подався коридором до маленької вітальні в пишнім будинку.

Констанс чекала тут на нього разом з Олександром. Вона закликала останнього на півгодини раніше, їй хотілося його розпитати, ще не відкриваючи йому, яке становище призначає вона для нього у фірмі. Вона не вважала за потрібне відразу здаватися на його ласку і просто тільки виказала бажання поклопотатися, щоб його приймили на посаду, бо, мовляв, її родичка, баронеса де-Ловіч, їй його рекомендувала. Але з яким стриманим палом вона розглядала Олександра, рада з того, що він такий здоровий, рішучий, з грубим обличчям. Близьк його недобрих очей обіцяв їй, що з нього буде добрий месник. Вона подбає його відшліхтувати, і він якраз буде підходящий. Олександр, хоч нічого не розумів, нюхом чув, що тут його чекає багатство, і вдавав таку покору, як молодий вовк, що вдає прирученого, аби потім вільно перерізати всю кошару. Коли Моранж зайшов, його вразила подібність Олександра до Бошена, та надзвичайна

подібність, що від неї Констанс серце краялося. Але Моранж від цього тільки відчув, що кров йому холодне і хоч намір його залишивсь незмінний, але з'явилося почуття, наче він засудив свого колишнього хазяїна.

— Мені довелося вас чекати, друже мій, ви спізналися, хоч завжди такі точні.

— Атож, хотів кінчити одну маленьку роботу.

Але Констанс жартувала, вона була щаслива. І зараз же налагодила справу.

— Гаразд! Ось мосьє, за якого я вам казала. Ви спочатку візьміть його до себе й ознайомте з справою, дарма що на перших початках він, мабуть, надасться вам хіба як посланець... Ну, то вирішено?

— Безумовно, моя мила мадам. Я за нього подбаю, сподівайтесь на мене.

А коли Констанс, прощаючись з Олександром, сказала, що він може вже від завтра приходити на роботу, Моранж чемно запропонував провести його через свою контору й через майстерні, які ще були відкриті.

— Так він ознайомиться з заводом, взавтра просто прийде до мене.

Констанс знов засміялася, ця бухгалтерова запобігливість їй дала певність.

— Добра думка, друже мій, дякую тисячу разів... Ну, мосьє, прощайте. Як ви будете слухняні, ми подбаємо за ваше майбутнє.

Але в цю хвилину її приголомшила надзвичайна, безглузда подія. Моранж, пустивши Олександра першого вийти з маленької вітальні, повернувся до Констанс з раптовою божевільною гримасою, наче внутрішній розлад раптом виявився й перекривив йому обличчя. Тихим голосом, глузливо, по-панібратському, він прошепотів їй просто в лице:

— Га! Га! Блез на дні діри! Він говорить, він говорив до мене!.. Га! Га! Скік! Ти ж хотіла скоку! То знов матимеш! Скік, скік!

Він зник разом з Олександром. Констанс отуманіло слухала його. Це було таке непередбачене, таке дурне, що вона спочатку нічого не тямала. Але раптом

зрозуміла! Адже він заговорив про те, про що ніколи не казав. Про ту жахну річ, яку він таїв протягом чотирнадцяти років, в якій вони признавалися одне одному тільки поглядами. І раптом з гримасою божевілля він кинув це їй в лице. Відки оце диявільське повстання цього бідолахи? Якою темною загрозою війнуло на неї з цієї безодні? Констанс страшенно зблідла. В ній прокинулося невиразне передчуття, що це й є страшний реванш долі, тієї долі, що її вона вважала на своєму боці ще за хвилину перед тим. Атож, так воно й було. Вона знову повернулася за чотирнадцять років назад. Вона стояла в тій самій маленькій вітальні заледенівши, тремтячи, прислухаючись до шуму, що підіймається з заводу. Вона чекала жорстокого вдару, падіння, як того далекого дня, коли наслухала й чекала, що розіб'ється той, другий.

Тимчасом Моранж своєю тихою ходою ішов разом з Олександром, спокійно і доброзичливо балакаючи до нього.

— Прошу пробачити, що я піду наперед, я мушу вам показати дорогу... О! це дуже складно, в такому будинку, як цей, стільки сходів, коридорів, безконецних поворотів!.. Бачите, тепер коридор повертає ліворуч.

І, повернувши в галерію, де було геть поночі, старий дуже добре вдав, немов розсердивсь:

— Ото це ще! І завсіди воно так! Досі ще не засвітили, а вимикач отам, у тім кінці... Добре, що я вже сорок років тут хожу і знаю кожен крок... Пильнуйтеся, тримайтеся мене.

І почав попереджати про кожний крок, який треба було зробити, з запобігливою чемністю вів Олександра. Голос йому залишався ввесь час рівний.

— Не покидайтеся мене, поверніть ліворуч... Тепер підемо вже просто... Та почекайте, отут галерія перегороджена бар'єром, є дверцята. Ось вони... Чуєте, я відчиняю дверцята. Ідіть за мною, я піду перший.

Спокійно Моранж зробив крок у темряву, у порожнечу. І не скрикнувши провалився. Олександр, що йшов зараз за ним, аби не загубитися, відчув

порожнечу безодні, подув від падіння, раптом злякався, що підлога зникла з-під ніг, але не міг втриматися, також зробив крок і з криком провалився. Обидва тіла розбилися, обоє вбилися на смерть. Моранж ще трохи дихав, в Олександра череп розколовся, і мізок вивалився на тім самім місці, де колись підняли Блеза.

Жахне здивовання опанувало всіх, коли знайшли ці два тіла, ніхто не міг зрозуміти причин пригоди. Моранж уніс з собою свою таємницю, це був акт жорстокої справедливості, який він виконав у нападі божевілля, може щоб покарати Констанс, а може, щоб залагодити свою стару провину. Колись він скривдив Дені в його братові, а тепер винагороджував у його дівчинці Гортанзі, яка буде собі щасливо жити з Марго, такою розумною лялечкою. Усуваючи злочинне знаряддя, він усував можливість нового злочину. Безперечно, сам він, ідучи за своєю нерухомою ідеєю, не усвідомлював справедливості цього катаклізму, вищого над його розум, він чинив з байдужою жорстокістю гурагана, що скошує все живе. Він не усвідомлював, він діяв. Але по заводі пішла поголоска, що старий бухгалтер, певно, був не сповна розуму, що то він сам спричинивсь до такого випадку, бо не могли зрозуміти, хто погасив лампу, широко відчинив дверцята в бар'єрі. Як міг старий бухгалтер разом з нещасним юнаком, що йшов із ним, звалитися в цю діру, про яку він чудово знав? Втім, наступних днів уже всі переконалися, що це було божевілля, коли консьєржка у нього вдома розповіла про останні дивні вчинки, а надто коли поліційний комісар зайшов у його квартиру. Моранж був божевільний, цілком божевільний. Поперше, не можна собі уявити, в якому стані було помешкання. Кухня була наче стайня, занедбана вітальня з меблями стилю Люї XIV сіра від порохів. В їдальні безладдя, меблями старого дуба невідомо нащо заставлено вікно, отже, було поночі. Тільки кімнату Рен доглядала наче розумна людина. Там було чисто, як у святині, меблі з туї блищали, бо їх щодня витирали.

Та надто виявилось божевілья, коли зайшли до спальні, перетвореної на музей пам'яті небіжок. Стіни були геть завішані фотографіями дружини й дочки Моранжа. Проти вікна, над столом у стіні була зроблена наче капличка, яку Моранж колись показував Мат'є. Там стояли портрети Валері й Рен, одного віку, двадцяти літ. Вони скидалися на двох сестер-близнят. Ці портрети стояли в центрі, оточені симетрично силою-силенною інших фотографій, знову Валері, знову Рен, дітьми, молодими дівчатами, дорослими, в усяких позах, в різних убраннях. А на столі, наче на вівтарі, де приносять побожно жертви, знайшли понад сто тисяч франків монетами золотими, срібними, навіть мідяками. Великою купою лежало це багатство, яке Моранж збирав протягом стількох років, а сам, мов старець, їв самий тільки черствий хліб. Аж нарешті довідалися, куди він дівав свої заощадження, він їх віддавав своїм двом дружинам, що залишилися його волею, його коханням, його гордощами. Страждаючи від каяття, що сам їх убив, мріючи дати їм багатство, він зберігав для них оті гроші, яких вони так хотіли, які з таким запалом витрачали б. Він заробляв гроші тільки для них, приносив їм, дарував, не дозволяючи собі найменшої розривки, його мучив культ їхніх привидів, він хотів заспокоїти, звеселити їхні тіні. І весь квартал без краю обговорював історію старого божевільного пана, що помер у злиднях коло справжнього скарбу, який він по одному су наскладавав на столі протягом двадцяти років, приносячи гроші фотографіям своєї дружини й дочки, як приносять квіти.

Коли Мат'є о шостій годині приїхав на завод, він саме потрапив на страшенний переполох від катастрофи. Уже вранці його стурбував Моранжів лист. Він здивувався й занепокоївся, довідавшись про цю надзвичайну подію, що Олександр знайдений та що Констанс його прийняла, вмістила на завод. І хоч лист був дуже простий, там були якісь дивні непослідовності, раптові, незрозумілі перескакування, від яких йому серце стискалося. Мат'є тричі перечитав

листа, раз-у-раз роблячи нові припущення, чимраз певніші, бо ця пригода, здавалося йому, несла з собою якусь невиразну загрозу. Потім, приїхавши на призначене побачення, він опинився перед двома скривавленими тілами, що їх Віктор Муано підняв і поклав одне коло одного! Німий, з холодом у серці, слухав він свого сина Дені, що прибіг, коли подув смерти припинив машини. Дені розгублено розповідав про таке незрозуміле нещастя, про дві жертви, що впали одна по одній, старий маньяк бухгалтер і нікому невідомий юнак, що наче з неба звалився. Мат'є зараз же пізнав Олександра. Він зблід, жахнувся, але мовчав, не хотівши нікому, навіть своєму синові розповідати про таємницю. В ньому прокидалося ще одне припущення найстрашніше, найжахливіше. Чимраз йому ставало моторошніш, коли слухав певні подробиці, чув, що лампи в галерії були погашені, дверцята до бар'єру відчинені. А відчинити їх міг тільки той, хто знав секрет, як це зробити. І коли Віктор Муано зауважив, що старий мусів упасти перший, бо нога молодого лежала в нього на животі, він раптом перенісся за чотирнадцять років перед тим, він згадав собі діда Муано, як той підіймав Блеза на цьому самому місці, де його син підняв Моранжа та Олександра. Блез! Усе перед ним стало в новому світлі. Жахна підозра засліпила його у цій страшній темряві, де він блукав напوماцки; і, залишивши Дені розпоряджатися внизу, Мат'є пішов до Констанс.

Але нагорі, ходячи внутрішнім коридором, він зупинивсь над елеватором. Оце ж тут чотирнадцять років тому Моранж побачив відкритий трап, спустився, щоб попередити, тим часом як Констанс, за її словами, начебто спокійно повернулася до себе, в той момент, коли Блез, увійшовши в темну галерію, впав у безодню. Цьому оповіданню всі повірили, а тепер Мат'є відчув, що це брехня, він пригадав собі погляди, слова, мовчанку, і його опанувала раптова певність, яка походила з усього, що він тепер зрозумів, що набуло в цей час жахного значіння. Це була річ певна, дарма що все потопало в потворнім

невиразнім мороку таємних низьких злочинів, що назавсіди залишаються огидною таємницею. Тільки це одне могло пояснити подію, що сталася тепер, оті два тіла внизу, наскільки розумною логікою можна пояснити вчинок божевільного. Мат'є намагавсь ще не вірити цьому, він хотів побачити Констанс.

Констанс стояла серед своєї маленької вітальні, нерухома, бліда, як віск. Знов точилося те саме чекання, що й чотирнадцять років тому, ті самі муки. Констанс затаювала дух, щоб краще чути. Ще ніщо не долидало до неї з заводу, ніякого гуркоту, а ні шуму кроків. Що сталося? Може отой жах, що вона підозрівала, був тільки кошмар? Втім, Моранж таки сміявся з неї просто в лице, вона це добре зрозуміла. Здається, почувся якийсь крик, якийсь шум? А тепер вона вже не чула гуркоту машин, це була смерть, застигав втрачений для неї навіки завод. Раптом її серце зупинилося. Вона почула наближення далеких кроків. І ввійшов Мат'є.

Констанс зблідла, поточилася, наче перед марою. Він? Боже великий! чому ж він? Відки він узявсь? З усіх вістунів нещастя його вона сподівалася найменше. Якби з'явився мертвий син, вона, здається, не так затремтіла б, як перед цим з'явленням батька.

Констанс нічого не сказала, а Мат'є тільки мовив:

— Вони скочили, вони обоє померли, померли, як Блез.

Вона, нічого не кажучи, глянула на нього. Якусь хвилину вони дивилися в очі одне одному. І в цьому погляді він про все довідався. Перед його очима наче перейшло, здійснилося вбивство. Отам внизу одне на одному оті розбиті тіла...

— Нещаслива, яке потворне божевілля вас опанувало і скільки крові на вас!

Великим зусиллям вона зібрала всю свою пиху й випросталася, немов зросла, ще хочачи перемогти, крикнути, що так, вона є вбивця, що вона завсіди мала й має рацію. Але він її вже добивав останнім викриттям:

—Ви ж не знаєте, що той паскудний Олександр один з убивців мадам Анжелен, вашої подруги, бідної жінки, що її колись взимі ввечері ограбували й задушили... Я цього нікому не казав, бо жалував вас. Олександр був би на каторзі, як би я заговорив. І якби тепер я заговорив, ви також там опинилися б.

Наче грім вдарив. Вона, слова не мовивши, впала на килим, наче підрубане дерево. Це вже була остання поразка. Доля, що на неї вона сподівалася, повернулася проти неї й знищила її. Констанс була мати, дарма що матірне кохання, вкладене в одну дитину, набуло перекручених форм. Мати обдурена, пограбована, люта, що дійшла до злочину, у божевіллі неvtішного материнства. Вона впала тут урозтяж, худа й висхла, отруєна потребою кохати, якої не могла заситити. Матьє стурбувався, прибігла стара нянька, вони вдвох поклали Констанс на ліжко, роздягнули її. Вона лежала, як нежива, глибоко непритомна, як це траплялося з нею; не чути було й подиху. Матьє побіг по Бутана і, на щастя, застав його саме в той час, коли лікар повернувся додому на обід. Бутанові було сімдесят два роки, він уже не практикував, а жив у веселій ясності своєї надії на життя, відвідуючи тільки старих пацієнтів, своїх друзів. Він не відмовив приїхати, оглянув хору й махнув рукою. Цей рух був такий ясний, що Матьє, турбуючись гірше й гірше, почав шукати способів викликати Бошена, щоб він хоч був тут, коли жінка вмиратиме. Коли запитали стару служницю, вона спочатку піднесла руки вгору. Вона не знає, мосьє ніколи не залишав своєї адреси. Потім так само з'явившись, вона рішилася й побігла до тих дам — тітки й племінниці, бо добре знала, де вони живуть. Сама господиня посилала її часом сюди, коли бувала негайна потреба. Але їй сказали, що тільки вчора обидві дами виїхали разом з Бошеном на тиждень до Ніци відпочивати; не хотівши повертатися без нікого з родичів, нянька надумалася заїхати до сестри свого пана, баронеси де-Ловіч, і майже силоміць привезла її з собою.

Марно Бутан уживав усіх способів поратунку. Коли Констанс розплющила очі, вона пильно глянула на нього, безумовно пізнала, й заплющила очі. Вона вперто відмовилася відповідати. Вона мусіла все чути, не могла не помічати, що тут коло неї є люди, які її доглядають. Але вона не потребувала їхнього догляду, вона завзялася вмерти, не подавати більш ознак життя. Ні повік, ні вуст вона більш не розтуляла, наче її вже й на світі не було. Мовчки терпіла вона агонію своєї поразки.

Цього вечора Серафіна була дуже чудна. Вона отруювалася етером, пила тепер етер. Коли довідалася про подвійну пригоду, про смерть Моранжа й Олександра, яка спричинилася до сердешного нападу Констанс, тільки якось несамовито вищірила зуби, наче в мимовільнім сміху, кажучи:

— Гей! Це кумедно!

Вона сіла в глибоке крісло, не скидаючи капелюха, ні рукавичок. Вона не спала, очі були розплющені, оті карі очі з золотими іскрами, що в них одних ще горіло живе полум'я, яке вона зберегла від руїни своєї колишньої краси. В шістдесят два роки була столітньою бабою, з обличчям немов поритим і понівеченим бурею. Соняшне волосся пригасила злива попелу. До півночі вона пересиділа тут, коло смертельного ліжка Констанс, наче не помічаючи її. У цій моторошній кімнаті вона мов не могла отямитися, сиділа, як нежива, наче не розуміла, навіщо її привезли.

Ні Мат'є, ні Бутан не схотіли піти звідси, рішивши провести тут ніч, щоб не залишати Констанс на саму тільки стару няньку. Адже пан був у Ніці разом з отими дамами — тіткою й небогою. Фроман з лікарем стиха розмовляли, коли опівночі їх вразив голос Серафіни. Промовчавши зо три години, вона, нарешті, розтулила уста:

— Ви знаєте, він помер.

Хто ж помер? Нарешті, вони зрозуміли, що вона говорила про Года. Справді, славнозвісного хірурга знайшли на канапі в його кабінеті. Він загинув раптовою смертю, що її причини залишилися невідомі.

Ходили найдивніші чутки, дуже непристойні, одна від одної абсурдніша та трагічніша. На шістдесят вісім років Год, непоправний ворог шлюбу, залишився ще дуже бадьорий, і казали, що й досі охоче грався з своїми молоденькими пацієнтками, які після операції шукали розривок. І Мат'є пригадав собі жорстоку мрію, яку Серафіна колись висловлювала перед ним. Не тямлячись від люті, що втратила свою стать, свої насолоди під ножом оператора, вона казала:

— Ах, якби колись увечері ми всі прийшли до нього, всі кого він вихолостив, і сами його також вихолостили!

Тих вихолощених були тисячі й тисячі. Вона уявляла собі як вони всі йдуть за нею, ціла згряя, армія, народ, юрба на сто тисяч неплідних, що рознесли б мури консультаційного кабінету в своїй дикій помсті. Ходили надзвичайні чутки про раптову Годову смерть. Розповідали, наче його знайшли на канапі, роздягненого, покаліченого, скривавленого. Тим то Мат'є обійшли слова Серафіни. А вона, побачивши, що він до неї приглядається, як до якогось кошмару, що опанував його біля цього ліжка смерті, додала, знов вищіривши зуби, як не сповна розуму:

— Він помер, ми в нього всі побували.

Це було божевільно, неймовірно, неможливо; але чи це правда, чи брехня? І мороз від страху перебіг йому по шкірі, холод таємниці, якої ніхто не знає й ніколи не знатиме.

Бутан нахилився до вуха Мат'є.

— І тижня не мине, — сказав він стиха, — як вона остаточно збожеволіє, доведеться в лікарні зачинити.

За вісім днів після цього баронеса де-Ловіч уже мала на плечах приборкувальну сорочку. Кастрація вплинула на її розум, а надто ота руїнницька сласна жага, якої вона не могла більше задовольнити. Її ізолювали, не дозволяли навіть побачень, бо вона говорила непристойні речі, робила огидні рухи.

Аж до світанку сиділи коло Констанс Мат'є з Бутаном. Вона не розтулювала вуст, навіть не розплющувала повік. А як зійшло сонце, вона повернулася до стіни й померла.

IV.

Знову минуло кілька років, і Мат'є вже виповнилося шістдесят вісім, а Мар'яні шістдесят п'ять, коли серед розцвіту добробуту, що його вони домоглися своєю вірою в життя, твердою надією та завзяттям, зайшла остання боротьба, найтяжча за все їхнє існування, що мало не вбила їх. Зневірені, невтішні, вони мало не зійшли в могилу.

Колись увечері Мар'яна лягла у постіль в гарячці, страшенно схвильована. У сім'ї зчинявся чимраз гірший розбрат. Руїнницька сварка зайшла між Млином, де царював Грегуар, і фармою, що нею керували Жерве та Клер. Амбруаз, що його викликали з паризької контори за арбітра, ще роздмухав це полум'я, бо гостро ухвалив свій вирок, не зваживши, що розгорілися пристрасті. Мар'яна у матірнім бажанні миру, потайки поїхала до нього в Париж і от після цієї подорожі мусіла лягти в ліжку, вражена в саме серце, лякаючись майбутнього. Амбруаз прийняв її просто брутально. Вона вийшла від нього з декучим болем, відчуваючи, як роздирається й спливає кров'ю її тіло через отих невдячних синів, що сваряться й готові з'їсти одне одного. Відтоді вона більше не вставала, благаючи Мат'є мовчати, бо, мовляв, лікар нічого не допоможе. Вона запевняла, що її ніде не болить, вона ні на що не хора. Але вона гасла, і він добре бачив, що день при дні вона віддаляється від нього, її уносить велике горе. Хіба ж можливе таке? Всі оті діти, такі кохані, з такою любов'ю до батьків, діти, що вирости на їхніх руках, що їх вони пестили, мали за свою радість, гордість і перемогу, всі оті діти, породжені від їхнього кохання, об'єднані їхньою вірністю, це братерське священне військо, що лавою стояло навколо них, — тепер отак розсипалося, кожен готовий загризти другого. Отож правду кажуть, що дітей більше — більше невдячності. А знов, яка це правда, що тільки після смерти можна сказати, чи була людина щаслива чи нещасна.

— Ах, — казав Мат'є, сидючи біля ліжка й тримаючи

у своїх руках гарячу Мар'янину руку. — Стільки боротися, стільки перемагати, як ми, і тепер зазнати такої туги, що для нас якнайгірша! Справді до останнього подиху треба боротися, і щастя можна здобути тільки муками й сльозами... Але треба таки боротися, і перемагати, і жити!

Та Мар'яна занепала духом остаточно.

— Ні, у мене вже немає енергії. Я переможена... Як рани завдавало щось зовнішнє, я завсіди вигоювалася. Але ця рана походить від моєї крові. Моя кров спливає в моє ж таки серце й задушує мене... Уся наша робота пішла на марне. В останній день наша радість, наше здоров'я, наша сила — тільки омана.

І Матьє у болючім страху від цього занепаду тікав до сусідньої кімнати і там плакав, уявляючи собі, що вона помре, а він залишиться сам один.

Ота нещаслива сварка між Млином та фармою зчинилася за неплідний, занедбаний шмат землі, що належав Лепельєрам і врізався в маєток Шантбле. Уже багато років тому старий романтичний Млин оброслий плющем, з старовинним замшілим колесом, зник. Грегуар, здійснюючи думку свого батька, розвалив його, щоб поставити на його місці великий паровий млин, з просторими складами, з'єднаний залізницею з Жанвільською станцією. Сам Грегуар, що вже досить забагатів, відколи до нього почали звозити збіжжя з усіх околиць, на диво споважнів. Це був статочний, огрядний чоловік, майже сорока років. Від очайдушного юнака залишилися тільки раптові напади вибухів гніву, коли тільки його дружина Тереза, жінка ніжної та твердої вдачі, могла його оговтати. Двадцять разів він мало не розірвав з своїм тестем Лепельєром, якому вже минав семидесятий рік. Старий мельник не міг опертися новітній перебудові, дарма що пророкував певну руїну. Але він глузував, гудив цвітущий великий паровий млин і був лихий, що помилявся. Уже вдруге він зазнав поразки. Не досить, що чудові врожаї Шантбле суперечили його словам про банкрутство землі, отої паскуди, що від неї, як він казав, нічого вже не може народитися.

Він лютував на землю, як селянин, що ходив коло неї дідівськими способами і знемігся від зусиль, не дочекавшись раптового багатства. Та ось знову його власний млин, що його він так зневажав, називав непотрібним дрантям, тепер воскрес, став гігантський, і зять його від того млина швидко забагатів. А найгірше було, що він сам жив та й жив, наче навмисне, щоб бути при всіх отих своїх поразках, і ніяк не хотів визнати себе за переможеного. Йому залишилася єдина радість, оте слово, що Грегуар йому дав і досі додержував, обіцянка не продавати своєї пустої фарми. Лепельєр навіть добився від Грегуара, що цю пустку не будуть обробляти. Вигляд порожньої землі, що залишилася неплідна й сумною смугою перерізала гарний, зелений маєток, тішив його злість, наче кажучи про свою землю, він не брехав. Часто можна було бачити, як мельник, мов старий король каміння й бур'яну, похажав по отій пустці, задоволено поглядаючи на це убозтво землі, випростуючи на цілий зріст свою худу, високу постать. Він шукав раз-у-раз зачіпки до сварки. І в одну з своїх провокаційних прогулянок справді викрив, що фарма порушила межу. Ця обставина в його вустах набула такого великого значіння, призвела до таких сумних наслідків, що раптом довге щастя Фроманів було зруйноване.

Грегуар у справах був брутальний і дуже нестриманий, як чоловік, що вперся не поступатися нічим з свого права. Коли тесть прийшов розказати йому, що фарма безсоромно заорала щось три гектара його землі, що це, мабуть, тільки початок і таким злодійським способом вони хочуть усе захопити й зроблять це, коли їм не дати одкоша, Грегуар зараз же побіг оглянути, в чому справа, заявивши, що не дозволить отак себе кривдити. А на лихо, межових знаків не могли знайти. Отже, фарма могла твердити, що щиро помилилась або навіть, що залишилася в своїх межах. Та Лепельєр аж пінівсь, сперечаючись, твердив, виміряв палицею межі, присягаючись, що воно є так і так, і що він не може помилитися а ні на один дециметр. Справа ще погіршала, коли Жерве з Грегуаром зішлись

вияснити справу, і останній, вибухнувши гнівом, вимовив непростимі слова. Другого ж дня він розірвав з фармою й заходивсь її позивати. Жерве відповів на це загрозою, що а ні одного зерна не дасть молоти на млин. Цей розрив стосунків був важким ударом, бо, власне, на зерні Шантбле забагатів новий млин. Від цієї хвилини становище щодня гіршало. Всяке порозуміння здавалося вже неможливе. А надто, що, коли закликали Амбруаза, щоб той знайшов ґрунт для згоди, він також роздратувався і тільки гірше роздрочив обидві партії. Братовбивча війна поширювалася. Тепер уже троє братів воювали один з одним. Хіба ж це не був кінець усього? Хіба ж уся родина не буде зруйнована через цю злість, затьмарена цим вихором несамовитости й ненависти після стількох років розсудливости, здорового й дужого кохання?

Природно, Мат'є спробував втрутитися. Але від перших же слів він відчув, що коли наполягатиме, вони не підкоряться його батьківському авторитетові, і лихо станеться непоправне. І він не зрікся стати до цієї боротьби, але вичікував сприятливих обставин. Проте, незгода щодня гірше непокоїла його. Адже вся його праця, отой маленький народ, що він породив, маленьке царство, що він заснував під доброзичливим сонцем, були тепер під загрозою раптової руїни. Праця можлива тільки за кохання, тільки творче кохання увічне наслідки праці, вони гинуть, коли розривається зв'язок братерської єдності. Мат'є сподівався залишити наслідки своєї праці в пишному розквіті доброти, радості та потужности, а тепер ще на землі перше, ніж сам загине побачить їх пошматовані, забруднені, неживі. А тимчасом яка ця була досі плодюча переможна праця, оцей маєток Шантбле, де з кожним новим урожаєм зростала родючість землі, цей самий млин, що зріс і процвів завдяки його творчому генієві, вже не згадуючи за інші багатства, що їх здобували там, далеко в Парижі його переможні сини! Це ж була чудова праця віри й життя, і її досі підтримувало проти всього на світі братерське єднання!

Колись увечері, сумним смерком наприкінці вересня Мар'яна казала підвезти до вікна свою кушетку, на якій умирала поволі від мовчазного горя. Її доглядала сама тільки Шарльота, коло неї був тільки останній син, Бенжамен. Цей житловий будинок, що вони збудували на місці колишнього мисливського будиночка, тепер став для них надто великий. Відколи сім'я була в сварці, Мар'яна нікому не відчиняла дверей. Вона хотіла їх відчинити тільки для всіх своїх дітей, коли вони об'єднаються, якщо колись вони дадуть їй це велике щастя, обіймившись одне з одним отут коло неї. Але вона не вірила, що це колись станеться. Не вірила в цю єдину радість, яка могла б її відживити. У блідому присмеркові Матьє прийшов і сів коло неї. Своєю звичкою вони тримали один одного за руку і спочатку не розмовляли, дивилися перед себе на розлогу рівнину, на маєток, що його великі ниви губилися в тумані, на млин отам внизу, на березі Єзи, де курився високий димар. Десь за обрієм був Париж, над ним, немов над великою домною, стояла хмара диму.

Минали хвилини. Матьє після полудня довго гуляв, доходив аж до Марейльської і Лільбонської фарм, щоб розвіяти трохи свою журбу. І, нарешті, півголосом, наче балакаючи сам до себе, він заговорив:

— Ніколи ще не обробляли так добре землю. Отам, під горою якість землі ще підвищилася, завдяки новітнім способам обробітку ґрунт висушених багнищ став легший від лущіння. І навіть тут, на схилах, піски дуже збагатіли, бо Жерве інакше розподілив зрошувальні канали. Відколи маєток потрапив до рук Жерве й Клер, його цінність майже подвоїлася. Це вже певне процвітання, безмежна перемога праці.

— Навіщо це, як немає кохання? прошепотіла Мар'яна.

— А потім, — казав Матьє, помовчавши, — я спустивсь аж до Єзи і здалеку побачив, що Грегуар одержав нову машину, яку сконструював Дені на

своїм заводі. Її вивантажували на подвір'ї. Вона крутитиме жорна, витрачаючи, здається одну третину сили, яку витрачається тепер. З таким знаряддям земля може породити океани збіжжя для незліченних народів: усім вистачить хліба. Ота машина на млині своїм рівномірним подихом також збільшуватиме багатство.

— Навіщо це, як панує ненависть? — повторила Мар'яна.

Тоді Мат'є замовк. Але на прогулянці він надумався що робити і, лягаючи спати, сказав жінці, що завтра їде до Парижу. Вона здивувалася, а він пославсь на якісь справи, на потребу залагодити якийсь старий рахунок. Не можна було більше витримати, щоб Мар'яна отак поволі вмирала. Він сам умирав разом з нею. Він хотів діяти, зробити останню спробу все залагодити.

Другого дня, о десятій годині Мат'є приїхав до Парижу й просто з вокзалу подавсь на Гренельський завод. Насамперед він хотів побачитися з Дені, який по цей день ще не брав участі у чварі. Вже давно, незабаром після смерті Констанс, Дені з своєю жінкою Мартою та трьома дітьми переїхав до великого будинку на Набережній. Це була немов здобич, що передавала остаточно завод до його рук, остання перемога, здобуття пишного палацу, де царював господар. Бошен ще прожив кілька років: але навіть ім'я його більше не згадувалося ні в яких офіційних справах, він відступив останню часточку власності на завод за ренту, що йому виплачували. Довідалися, що колись увечері він помер в отих дам, тітки й небоги. Апоплексичний удар спіткав його на каніпі після поживного сніданку. Здається, останніми часами він перейшов на дитячий розум, надто багато їв, надто вдавався в розривки з отими дамами, дарма що був ще не такий старий. Це була смерть егоїстичного самця, дружини, що перекручував природу і плутався з повіями. Доля вимела мітлою разом з усім його плодом і його самого.

— Гей! Яким це добрим вітром тебе принесло? —

весело закричав Дені, побачивши свого батька. — Хочеш снідати? Я ще й досі парубкую, аж у понеділок маю поїхати до Дьєппу по Марту та трьох дітей. Цей чудовий вересень вони там перебули.

Потім він став серйозний, він стурбувавсь, довідавшись, що мати хора, у небезпеці.

— Мама хора, у небезпеці! Що це ти кажеш? Я гадав, що просто якась утома, нездоров'я, що минеться без наслідків... Чуєш, батьку, що там таке сталося? Ви чогось сховалися, мабуть, у вас якесь горе?

І вислухав, як Мат'є ясно й докладно зробив йому доповідь про все. Дені все це дуже обійшло, наче виявилася можливість катастрофи, наче якась загроза відтепер може стати на перешкоді йому в житті. І спалахнувши гнівом, він запротестував:

— Що таке? Оце так наробили мої брати з отою дурною сваркою! Я знав, що вони не порозумілися, мені розповідали деякі подробиці, що мене зажурили, але ніколи, кажу вам, не повірив би, що мама й ти так отим вражені, аж зачинилися і вмираєте від того... Е, ні! Е, ні! Тут, треба дати лад! Я хочу зараз же побачитися з Амбруазом. Ходім. Хай він нам дасть поснідати і хай буде по всьому.

Дені мав ще дати кілька наказів, Мат'є вийшов на заводське подвір'я його почекаати. Хвилин десять він тут похажав у задумі: Перед ним, переходило давнє минуле. Він бачив себе конторником, який щодня переходить цим подвір'ям, приїхавши до Жанвілю з тридцятьма су на сніданок у кишені. Це був той самий куточок заводського царства: центральна будівля, прикрашена циферблятом великого годинника, майстерні, склади та комори, що разом являли собою ціле містечко сірих кам'яних будівель, над якими здіймалися два величезні димарі, що повсякчас курилися. Син Мат'є ще поширив це місто праці, недавні споруди посіли все місце, що залишалося досі вільне у великому рівнобіжнику, що один його ріг виходив на перехрестя вулиці Федерації та Гренельського бульвару. Вершину цього кута в бік

Набережної й досі займав той пишний будинок з червоної цегли, оздоблений білим камінням, де так бундючно панувала Констанс, вітаючи як королева індустрії в своїй маленькій вітальні, обтягнутій жовтим шовком, своїх знайомих. Вісімсот робітників працювали тут. Земля трусилася від повсякчасного двиготу, фірма була одна з найбільших серед паризьких підприємств, що виробляють великі сільсько-господарські машини, потужних робітниць землі. І ось тепер його сина фортуна зробила безперечним принцем механічного будівництва, а його невістка вітає гостей у маленькій вітальні жовтого шовку, сидючи там разом з трьома веселими, здоровими дітлахами!

А коли Мат'є, розчулений спогадами, пішов праворуч глянути на будиночок, де він жив разом з Мар'яною, де народивсь Жерве, його привітав старий робітник, що переходив подвір'ям.

— Добридень, мосьє Фромане.

Мат'є пізнав Віктора Муано. Вікторові вже було п'ятдесят п'ять років. Він ще раніш постарівся, був гірше виснажений від праці, ніж його батько тоді, коли мати Муаниха прийшла пропонувати ненажерній потворі м'ясо ще надто молодого сина свого. Шістнадцяти років Віктора приймили на завод, і ото вже сорок років він працював тут молотом та терпугом. Його доля була така сама, виснажений робітник перейшов нарешті на робочу худобу, син так само, як батько, був знищений, одурілий, його перемелювали жорна убозтва та несправедливості.

— Добридень, Вікторе. Ну, як ви, молодця?

— Ох, мосьє Фромане, минулися молоді літа! Треба вже подумувати, де ноги простягнути... Ще добре, коли це буде не під омнібусом!

Він натякав на смерть діда Муано. Старого витягнули з-під омнібуса на Гренельській вулиці, з відрізними ногами й розбитою головою.

— Та нарешті,— казав Віктор,—однаково помирати, чи так, чи сяк! Так навіть швидше... Ще батько мав щастя, що жив у Норіни та Сесіль. А то не омнібус доїхав би йому кінця, а голод.

— А як там у Норіни й Сесіль? — перебив йому Мат'є.

— Добре, мосьє Фромане, скільки я знаю, бо ви ж розумієте, не часто доводиться бачитися... Нас була ціла купа, а залишилися тільки вони двоє та я, не рахуючи Ірми, що нас зреклася, відколи вилізла у великі пані. Ефразі, на своє щастя, померла, отой розбійник Альфред десь зник, і це для нас велика полегкість, бо я боявсь, що побачу його на каторзі... А як почую новини про Норіну й Сесіль, то завсіди мені приємно. Знаєте, Норіна ж старша від мене, їй уже добрих шістдесят років. Але й досі здорова, і від хлопця ніякої прикрости не має, здається... А втім, вони обидві ще працюють. Сесіль і досі здорова, дарма що була завсіди така, як мушка. У них дуже славна сім'я, дві матері на одного здорового хлопця. Вони його добре виховали.

Мат'є хитнув головою на знак згоди. А тоді весело мовив:

— Але ж і у вас, Вікторе, щось є? Були, здається, і хлопці й дівчата, мабуть, тепер уже вони сами тата та мами.

Старий робітник непевним рухом розвів руками.

— У мене їх восьмеро живих, на одного більше, як у батька було... Воно так і є, вони вже тати й мами, як ви кажете, мосьє Фромане. Така вже наша доля, треба якимось жити. Але з усієї купи не кожне їсть білий хліб, ох! не кожне! І хто його знає, як мені руки віднімуться, чи з-поміж дітей котре візьме мене до себе, як Норіна з Сесіллю батька взяли... Нарешті, що ви хочете? Це вже погане насіння, з нашого плоду доброго не буде, це вже так.

Якусь хвилину він помовчав, а потім, зігнувши свою зморену спину й вимахуючи руками, покаліченими від роботи, пішов далі до заводу.

— Бувайте здорові, мосьє Фромане.

— Бувайте здорові, Вікторе.

Дені, давши всі розпорядження, підійшов до батька. Він запропонував піти пішки на Антенську алею й по дорозі сказав, що, мабуть, вони застануть Амбруаза

самого одного, бо він також парубкує, і його жінка з чотирма дітьми також перебувають досі у Дьєппі. Зовиці, Андре й Марта, разом жили на дачі.

За десять років Амбруаз удесятеро збільшив своє багатство. Нещодавно йому минув сорок п'ятий рік, а він уже був один з королів паризької торгівлі. Після смерти дядька дю-Орделя Амбруаз, що був його спадкоємцем, залишивсь єдиним господарем комісійної фірми. Він її поширив своїм заповзятливим розумом, переробив її на універсальну контору, що мала торговельні зв'язки з усім світом. Кордони для нього не існували. Він збагачувався прибутками з усієї землі, а надто намагавсь витягнути з колоній усе дивовижне багатство, яке вони можуть давати. Все це він робив з переможною відвагою, мав таке вірне око, так добре бачив у далечині, що найсміливіші його заходи завжди мали успіх. Цей негоціант, повний плодючої активності, вигравав усі бої, він фатально мав поглинути Сегенів, лінивих, неспроможних, хорих на неплідність. І під час розгрому їхнього багатства, розвалу господарства й сім'ї, Амбруаз викраїв свою долю. Він схотів для себе отого будинку на Антенській алеї. Сеген уже багато років не жив у тім будинку. Вони з Валентиною розійшлися по згоді, і йому спала оригінальна думка оселитися в своєму клубі. Двоє дітей також пішли звідти. Гастон був тепер за коменданта залоги якогось далекого міста. Побожна Люсі постриглася у монастирі урсулінок. Валентина, залишившись сама, не маючи більше змоги пишно утримувати свій палац, занудилася й також покинула його, переїхавши в маленьку, веселу, дуже елегантну квартиру на Малербському бульварі. Там вона жила світським життям, як побожна стара дама, ще досить чулого серця. Вона була за голову комітету допомоги немовлятам і тепер тільки й робила що клопоталася чужими дітьми, відколи не могла допильнувати своїх власних. Амбруазові тільки залишилося взяти порожній будинок, на якому було стільки боргів, що, якби Сеген помер і поділили його спадщину, то спадкоємці, Валентина, Гастон та Люсі були б ще Амбруазові винні гроші.

Скільки спогадів прокинулося знову в Мат'є, коли він разом з Дені увійшов до цього королівського пишного будинку на Антенській алеї! Тут, як і на заводі, він бачив самого себе бідним чоловіком, нужденним пожильцем, що прийшов просити полагодити дах, аби дощ не лив на його дітей. Адже його злочинна непередбачливість народила їх уже чотирьох. Це був той самий пишний будинок, розкішний фасад у стилі Відродження, по вісім високих вікон у двох поверхах. Той самий вестибюль, прикрашений спижем і мармуром, а далі великі вітальні першого поверху, що виходили у зимовий садок; на другому поверсі всю середину посідав колишній Сегенів кабінет, величезна кімната, що освітлювалася великими вікнами кольорового скла, роботи старовинних, славнозвісних митців. Мат'є пригадував собі, скільки тут було всякого дива, старовинного грезету, порцеляни, фаянсу, які пишні були палітурки книжок, скільки було модерних цяцьок. Він собі згадував, яка занедбана була згодом ця заля, як у ній повіяло жалюгідною руїною, як вона посіріла була від пороху й свідчила про повільне вмирання всього дому. А тепер ця кімната була чудова, весела, щаслива, прикрашена здоровшою і соліднішою пишнотою, властивою Амбруазові. Аж три місяці працювали тут мулярі, столярі, обійники. Тепер увесь пишний будинок віджив, він був ще блискучіший. Взимку його наповнював шум веселих свят, радісний сміх чотирьох дітей, усе сяйво цього живого багатства, що його невпинно відновляли робота і перемога. Мат'є тут мав побачитися не з ледарем Сегеном, працівником на користь небуття, а з власним своїм сином Амбруазом, повним творчої енергії, що йому сили самого життя бажали перемоги. Тепер він можновладно тріумфував тут, у цім здобутім будинку.

Амбруаз десь вийшов, але мав вернутися снідати. Мат'є й Дені зачекали на нього. Перший з них знов повернувся до передпокою, хотівши бачити всі зроблені в будинку зміни. На його здивовання, якась дама, що терпляче сиділа тут і на яку він спочатку не звернув був жадної уваги, його зупинила.

— Бачу, що мосьє Фроман не пізнає мене.

Він розвів руками. Це була висока й гладка дама, мабуть уже років шостидесяти, але ще гарно вдягнена. Вона посміхалася, повне довгасте обличчя під сивими буклями мало дуже респектабельний вигляд.

Вона скидалася на якусь заможну провінціялку у святочному вбранні.

— Селеста... Селеста, колишня покоївка мадам Сеген.

Тоді він її добре пізнав і приховав своє здивовання, що вона так добре кінчила. Він думав, що вона на дні якоїсь помийниці. А Селеста весело й доброзичливо розповідала йому про своє щастя.

— О! мені дуже добре... Я повернулася на свою батьківщину, до Ружмону і тут віддалася за старого моряка, офіцера в демісії, що одержує добру пенсію, вже не згадуючи про маленьке майно, що залишилося йому від першої жінки. В нього є два дорослі сини, я дозволила собі рекомендувати молодшого мосьє Амбруазові, щоб він тут у фірмі навчивсь комерції. Мосьє Амбруаз, з ласки своєї, мені це зробив... Отож я скористалася з першої своєї подорожі до Парижу й прийшла подякувати йому від щирого серця.

Селеста тільки не розповіла, яким способом вона віддалася за старого моряка, як вона спочатку стала до нього служницею за все, потім стала йому коханкою, а, нарешті, коли померла перша його жінка, законною дружиною. Смерть отої першої жінки прискорила таки Селеста. Але своєму чоловікові вона дала справжнє щастя, а надто що, мавши зв'язки в Парижі, попристроювала обох його синів, а він з ними не міг дати собі ради. І Селеста посміхалася, як добра жінка, розчулена спогадами.

— Коли я щойно побачила, як ви перейшли, мосьє Фромане, ви й не уявляєте собі, як я зраділа. Ах, не відучора я мала честь побачити вас тут уперше!.. Ви пригадуєте собі Ножівку? Ну то вона хоч завжди скаржилася, але тепер дуже задоволена, живуть собі з чоловіком спокійно у власнім гарнім будинку, на свої маленькі заощадження. Вона вже не молода, але

багатьох уже пережила і ще переживе багатьох... Еге! приміром, мадам Мену, ви ж собі пригадуєте мадам Мену, сусідку-крамарочку? От кому не пощастило! Вона втратила свого другого сина, помер і чоловік її, отой високий красень, а вона ж його так кохала. За півроку вона й сама з журби померла... Я хотіла була взяти її до себе, до Ружмону, бо в нас повітря дуже добре на здоров'я. У нас є старі, що їм по дев'яносто років. Ось дивіться, Ножівка стара, а житиме та й житиме... О! В нас дуже хороша сторона, просто рай!

І огидний Ружмон, Ружмон облитий кров'ю, постав у спогаді Мат'є, мирно здіймаючи в небо свою дзвіницю серед розлогих ланів, з отим кладовищем, забрукованим тілами маленьких парижан, Ружмон, що ховав під дикими квітами жертви стількох убивств.

— І щож, від цього шлюбу дітей у вас немає? — спитав він, хотівши про щось заговорити і не знаходячи в своїх думках іншого питання.

Селеста знов засміялася, показуючи всі зуби, ще й досі білісінькі.

— О, ні, мосьє Фромане, деж пак, у моїм віку. А потім знаєте, це ж не відновлюється... Доречі, мадам Бурдьє, ота акушерка, що її ви знали, здається, померла недалеко від нас. Вона собі була купила маєточок і довго там жила. Їй краще пощастило, ніж другій акушерці, Руш. А втім, Руш таки була добра жінка, дуже послужлива. Ви, мабуть, читали у газетах про суд над нею, її засудили до в'язниці разом з лікарем Сарайлем. Справді, вони вдвох робили не дуже то чисті справи.

Руш! Сарайль! Авжеж, Мат'є стежив за судом над цими двома соціальними болячками, що мусіли об'єднатися. Який відгомін пробудили в ньому ці два ім'я, нагадавши йому два другі: Валері й Моранж! Рен Моранж! Ще на подвір'ї заводу перед ним майнув невіразний привид Моранжа, лагідного й несміливого, пунктуального бухгалтера, що його уніс подув лиха й божевілля у невідомий морок. Раптом ця тінь, що не знала спокою, з'явилася тут, жертва безглузлого

шанолюбства й прагнення до розривок цієї епохи. Бідне, обмежене створіння, він так тяжко був покараний за гріхи других і, мабуть, не міг спокійно спати в могилі, що в неї упав скривавлений, з перебитими ногами. І Мат'є побачив мару Серафіни, з суворою тугою неплідного бажання, вона не могла засититися і померла.

— Отож, мосьє Фромане, пробачте мені, що я дозволила собі вас зупинити. Я така рада, така рада, що вас побачила.

Мат'є все дививсь на Селесту і, виходячи, сказав їй з пробачливістю свого оптимізму:

— Ну, хай вам щастить і надалі так само, як досі. Видко, доля знає, кому щастити.

Але він усе був схвилюваний, серце йому стискалося на думку про несправедливість байдужої природи. Він згадував свою Мар'яну, вражену такою гіркою тугою, переможену святокрадною сваркою між її синами. Коли, нарешті, повернувся Амбруаз і, вислухавши Селестину подяку, весело обіймив батька, Мат'є стало моторошно, що настає рішуча хвилина, коли має вирішитися ратунок чи загибель братерського єднання їхньої сім'ї.

Проте, це було дуже просто. Дені, що насамперед запросив себе з батьком на сніданок до Амбруаза, не відкладаючи, поставив питання руба:

— Але ми прийшли не для самої тільки втіхи поснідати з тобою... Ти знаєш, що мама хора?

— Хора? — мовив Амбруаз, — але не серйозно хора?

— Атож, дуже хора, небезпечно... І ти знаєш, що вона занедужала від того дня, коли приїздила побалакати з тобою з приводу сварки між Грегуаром і Жерве і коли, здається, ти був з нею просто брутальний?

— Я був з нею брутальний?! Ми просто вели ділову розмову, і може я трохи жорстко, як людина ділова, їй відповідав.

Амбруаз повернувся до зблідлого Мат'є, що мовчки слухав.

— То це правда, батьку, мама так занедужала, що ти боїшся за неї.

І коли батько поволі затвердливо хитнув головою, Амбруаз так само схвилювався, як перед тим на заводі схвилювався Дені, довідавшись про всю правду.

— Ах! Ця історія стає вже надто дурна! На мою думку, Грегуар має рацію нарікати на Жерве. Але це ж смішно, вони повинні зараз же замиритися, якщо це може хоч найменшу полегкість дати бідній мамуні... Навіщо ж ви зачинилися, чому не кричали вголос, що це вас так журить? Вони б оговталися й замирилися.

І раптом кинувсь обіймати батька з цією раптовою рішучістю, яка була його великою силою в комерції, коли справа для нього ставала ясна.

— А ти таки з нас найспритніший, ти все знаєш і все передбачаєш... Дарма що Грегуар мав право позивати Жерве, він дурний, що таке розпочав, бо понад його приватними дрібними інтересами є наші загальні інтереси, інтереси всієї сім'ї, що повинна залишитися єдина, компактна, неприступна, якщо й далі хоче бути непереможна. Нашу владну міць дала нам наша солідарність... Ну, це дуже просто. Ми мерщій поснідаємо й сядемо в поїзд. Ми з Дені поїдемо з тобою до Шантбле. Цього ж вечора треба, щоб був мир... Я вже сам до цього беруся...

Мат'є сміявся, щасливий, що опинився знову між своїми синами, і весело відповів Амбруазові на його поцілунок. Доки подавали сніданок, вони пішли оглянути оранжерію, що її Амбруаз звелів поширити на зимовий садок, щоб тут давати свята. Йому приємно було ще збагачувати будинок, царювати тут з блискучою пишнотою принця. Потім за сніданком він перепросив, що приймає їх по-парубоцькому, дарма що сніданок був чудовий. Хоч Андре з дітьми не було вдома, Амбруаз однаково тримав куховарку, бо мав резонний жах перед обідами не в себе вдома.

— О, — просто мовив Дені. — А я, відколи Марта з усією бандою в Дьєппі, зачинив хату і обідаю в ресторані.

— Бо ти мудрець, — відповів Амбруаз із своєю спокійною щирістю. — А з мене таки ласун, ти ж це

знаєш... Ну, ковтайте швидше вашу каву й поспішаймо.

Вони приїхали до Жанвілю двоколісним поїздом. Їхній план був перше податися до Шантбле, щоб Амбруаз та Дені могли наперед побалакати з Жерве, вони знали, що Жерве лагіднішою вдачею й з ним легше буде знайти грунт до порозуміння. Потім вони мали піти до Грегуара, відчитати його, поставити йому умови миру, визначені по загальній згоді. Але в міру того, як вони наближалися до фарми, всі труднощі цього діла вияснялися для них, гнітили й турбували їх. Річ певна, це буде не так зручно, як вони собі гадали. Доведеться витримати найжорстокіший бій.

— Чи не зайти нам наперед побачитися з мамою? — запропонував Дені. — Як би ми її обіймили, це б нам духу піддало.

Амбруазові його думка видалася чудова.

— Так, ходімо, а надто, що мама завжди дасть добру пораду. Мабуть, у неї є своя думка.

Вони піднялися на другий поверх будинку, до великої кімнати, де Мар'яна, зачинившись, лежала під вікном. І яке ж було здивовання: вона сиділа на своїй кушетці, перед нею Грегуар, що тримав її за обидві руки, а по другий бік стояли, лагідно посміхаючись Жерве та Клер.

— Гей, що таке? — остовпівши скрикнув Амбруаз. — То вже діло зроблено?

Мат'є так само здивований, як і сини, дуже здивований, і побачивши, що всі не розуміють, через що раптом старші брати приїхали з Парижу, пояснив становище.

— Та це ж я сьогодні вранці поїхав до них у Париж і привіз їх, щоб вони нас усіх замирили, примусили б ворогів обіймитися.

У відповідь залунав веселий регіт. Спізнилися, старші братове! Ніхто не потребує вже їхньої мудрости та їхньої дипломатії. Це дуже звеселило й їх самих, бо відчули полегкість, перемігши без бою.

Мар'яна з вогкими очима, божественно щаслива, така щаслива, що вже немов і одужала, просто відповіла Мат'є:

— Бачиш, друже мій, уже по всьому. Я й досі не знаю, як воно так сталося... Прийшов Грегуар, обіймив мене й схотів, щоб я зараз же послала по Жерве та Клер. Потім він сам їм сказав, що вони всі троє дурні, бо завдають мені такого горя і що вони повинні порозумітися... Тоді вони його обіймили. Ото й усе, кінець справі.

Грегуар весело втрутився:

— Слухайте, я маю дуже пристойний і дуже гарний вигляд в усій цій історії, але мушу розповісти вам ширу правду. То не мені спочатку спала думка, що конче треба помиритися, а жінці моїй, Терезі. У неї добре серце, але вперта як ослиця, така ж уперта, що як вона що вирішить, то я таки конче мушу послухатися й зробити... Вчора ввечері ми з нею посварилися, бо вона, не знаю звідки довідалася, що мама від горя занедужала. Терезі стало боляче, і вона почала мені доводити все безглуздя цієї сварки, від якої ми всі тільки втратимо. Сьогодні зранку вона знов почала своє. Ну і природно, перемогла мене, а надто що я майже не спав від тої думки, що бідна мамуня хора з нашої провини... Але ще треба було оговтати батька Лепельєра. Тереза взялася до цього і навіть так повернула справу, що старий має себе за переможця над переможцями. Вона його умовила, нарешті, продати вам оту страшну пустку за таку скажену ціну, що він може на увесь світ кричати про свою перемогу.

І, повернувшись до фермера й фермарші, Грегуар жартома додав:

— Мій добрий Жерве, моя добра Клер, я ж вас прошу, дайтеся ограбувати вас. Це ж ходить про спокій у моїй хаті... Дайте цю останню радість моєму тестеві, хай собі думає, що він завсіди мав рацію, а ми всі були дурні.

— О, заплатимо, що він схоче! — відповів Жерве, — це ж таки справді неслава для нашого маєтку, що ота пустка, наче шрам, псує увесь вигляд своїм камінням та бур'янами. Уже давно ми мріємо позбутися цієї плями й без посмужности орати свої ниви. Шант-бле може заплатити за свою славу.

Справа була врегульована. Млин і надалі мав молоти своїми жорнами всю силу збіжжя з фарми, ще поширеної цим новим полем. І мама видужає, адже це щаслива сила життя, потреба кохати, конче потрібна єдність усієї сім'ї, усього цього народцю, що хотів зберегти свою перемогу. Це важило над усім, відновило братерство між синами, такими дурними, що якоїсь хвилини мало не порушили своєї могутності пірвавши між собою.

Радість повернулася в дім. Дені, Амбруаз, Жерве, Грегуар, четверо старших братів і Клер, старша сестра об'єдналися, порозумілися й були знов непереможні. Ще більша радість настала, коли прийшла Шарльота, ведучи з собою ще трьох дочок — Люїзу, Мадлену та Маргаріту, які були віддані тут же в околиці. Перша, знаючи, що мати занедужала, побігла до двох своїх сестер, щоб утрьох прийти довідатися про здоров'я. І який щирий сміх був, коли увійшла вся процесія!

— Отож усі! — жартома кричав Амбруаз, — уся родина зібралася. Це справжні збори, на велику королівську раду!.. Бачиш, мамо, ти мусиш бути здорова, ось увесь твій двір на колінах перед тобою одно-стайно цього вимагає і ніяк не дозволяє хоріти, бо-дай на найлегший мігрень.

І знов вибухнули сміхом, коли за трьома сестрами ввійшов ще й Бенжамен, останній.

— Бенжамена й забули! — мовив Мат'є.

— Ходи, моє маленьке, ходи, обійми й ти мене, — ніжно прошепотіла Мар'яна, — що ти останнє пташенятко, то оті великі з тебе сміються... Якщо я тебе пещу, то це нікого не обходить, крім нас двох. Правда? Скажи їм, що ти цілісінький ранок пересидів зо мною, а як пішов прогулятися, то тільки вволив мою волю.

Бенжамен ніжно й трошки сумно посміхавсь.

— Алеж, мамо, я був унизу й бачив, як вони всі пішли сюди одне по одному... Я чекав, доки вони обіймуться з тобою, щоб прийти своєю чергою.

Бенжаменові вже був двадцять один рік. Він був

гарний, ніжною красою, з ясним кольором обличчя, великими карими очима, довгими кучерями. У нього вже пробивалася кучерява борідка. Хоч він ніколи не хорів, проте, мати мала його за кволого й дуже його пестила. Але його й усі кохали за красу, за ніжну принадність. Він виріс, наче у мрії, повний бажання, якого не міг зформулювати, завсіди прагнучи до невідомого, до чогось іншого, чогось такого, чого він не міг назвати. І коли батьки побачили, що він не має нахилу ні до якої професії, що сама думка про одруження йому нестерпна, вони на це не розсердилися. Навпаки, вони плекали таємничий проєкт зберегти його для себе, цього мізинчика, цей пізній дарунок життя, такого доброго й гарного сина. Хіба вони не віддали вже всіх інших? Хіба не можна їм пробачити егоїзму, любови, що вони хтіли залишити його для себе, тільки для себе, щоб він не женився, нічого не робив? Може він з'явився на світ з чудовою метою бути коханим від них і їх кохати? Така була мрія їхньої старости, та частка, якої вони хотіли в нагороду за свою довгу плодючість узяти від пожадливого життя, яке все дає й усе забирає.

— Слухай, Бенжамене, — раптом мовив Амбруаз. — Ти завсіди дуже, цікавишся нашим завзятим Ніколя, хочеш знати новини? Я одержав листа позавчора... І таки справедливо буде, щоб я трохи поговорив про нього, бо він єдиний з виводку, як каже мама, що не може бути тут.

Бенжамен спалахнув цікавістю:

— Справді, він писав? Що він каже? Що він робить?

У Бенжамена збереглося те почуття, якого він зазнав, коли Ніколя від'їздив до Сенегалю. Йому тоді було дванадцять років. Це сталося дев'ять років тому. Але сцена залишила в ньому слід, завсіди була з ним, оте прощання навіки, отой змах крилами на відльоті у безмежність часу та надій.

— Ви знаєте, — почав розповідати Амбруаз, — що ми з Ніколя маємо ділові зв'язки? От, якби в наших ко-

лоніях було багато хлопців з таким розумом та такою відвагою! ми б там — просто граблями згрібали скарби тих незайманих земель, що там лежать без ужитку. Щодо мене, то як моє майно раз-у-раз збільшується, то це тому, що я наповнюю свої склади багатствами колоній. Наш Ніколя з Лісбетою, подругою немов спеціально призначеною для нього, спочатку оселилися в Сенегалі. Завдяки кільком тисячам франків, що були в них, вони змогли відкрити торговельну контору, яка процвітала. Але я почував, що це для них надто вузьке поле, подружжя мріяло звоювати вільні простори, обробити невідомі землі... І раптом, ось Ніколя мене сповіщає про свій від'їзд до Судану, в долину Нігера, нещодавно відкриту. Він бере з собою дружину, чотирьох дітей, що їх уже має, вони їдуть на волю випадку за перемогою, як повні відваги піонери, яких жене потреба заснувати новий світ... Мені аж трохи дух забило, бо це ж справжнє божевілля. А втім, у нашого Ніколя добра голова на плечах. І мене просто захоплює активна енергія, чудова віра цього завзятого брата, що отак їде в невідомі землі, спокійний, певний, що їх підкорить і залюднить.

Запанувала мовчанка. Усі відчули величній подув невідомого, що повіяв звідтіля, з таємниці незайманих рівнин. І вся сім'я стежила за своєю дитиною, одним з них, що йшов там через пустелі, несучи добре людське сім'я під безмежним небом.

— Ах! — прошепотів Бенжамен, широко розплющуючи свої гарні очі, вдивляючись у далечінь, у той край землі, — ах! який він щасливий, що побачить інші ріки, інші ліси, інше сонце!

Мар'яна здригнулася:

— Ні, ні! Маленьке, немає річки понад Єзу, немає лісу понад наші Лільбонські гаї, немає сонця понад сонце Шантбле... Ходи знов, обійми мене, обіймімося всі в щирій вірі, і я одужаю, і ми вже ніколи, ніколи не розлучимося!

Усі сміючись почали обійматися. Це був великий день, дата перемоги, найвирішальнішої, яку здобула

сім'я над самою собою, не дозволивши розбратові зруйнувати себе. Відтепер вона буде неподоланна, владна.

Присмерком того самого дня Мат'є з Мар'яною, як і вчора, рука в руку сиділи під вікном, що крізь нього вони бачили маєток, який простелився до самого обрію, отого далекого обрію, яким важко дихав Париж, закутаний у білу хмару, немов велика домна. Але який відмінний був цей ясний вечір від учорашнього! Яку полегкість вони відчували, яку безконечну надію на тривалість наслідків своєї доброї праці!

— Тобі покращало? Чи ти почуваєш, щоб до тебе сила повернулася, чи легше б'ється твоє серце?

— Ох, друже мій, я чую, що зцілилася, що не вмеру з туги. Взавтра я вже одужаю.

Тоді Мат'є замисливсь перед лицем своєї перемоги, перед оцим маєтком, що простягнувся без кінця у промінні заходу сонця. І знов прокинулися спогади. Він пригадав собі той ранок, уже понад сорок років тому, коли залишив Мар'яну й дітей з тридцятьма су, у старенькій мисливській хатині край лісу, де вони оселилися, щоб дешевше було. Вони були в боргах, вони були веселі, повні божественної необачності, з чотирма маленькими, завсіди голодними ротиками, з отим потоком дівчаток і хлопчиків, яким вони вільно дозволяли народжуватися, у своїм коханні, у своїй вірі в життя. Потім він пригадав собі знову свій поворот увечері з трьомастами франків місячної платні, тодішні свої розрахунки, свій боягузливий страх, як він був отруєний егоїзмом отієї паризької гарячки. Бошени на заводі з своїм маленьким Морісом, єдиним сином, що його вони виховували на майбутнього принця, прорікали Мат'є чорну бідність, смерть на соломі разом з жінкою й усією купою його малечі. А Сегени, тодішні власники хатини, де він жив, виставляли перед ним свої мільйони, свій пишний палац, повний чудес, щоб розчавити його. Вони сміялися й жалували його, бо вони ж були такі мудрі, обмежувалися тільки одним хлопчиком та однією дівчинкою. І ті бідні Моранжі також казали, що дадуть за своєю дочкою. Рен королівський посаг,

мріяли, що він матиме посаду на дванадцять тисяч франків, зневажали Матьє з Мар'яною, що ті згоджуються на добровільне убоztво, розплodжуючи численну сім'ю. Ба навіть Лепельєри, люди з Млина, не крили свого недовір'я до городян, які їм були винні дванадцять франків за яйця й молоко, питаючи себе, чи зможуть Фромани сплатити борги, як вони сами собі псують життя, бо не можна ж робити своїй жінці стількох дітей. Ах, це була правда! Матьє почував свою провину. Але він же й казав, що ніколи не матиме а ні заводу, а ні пишного палацу, а ні навіть млина, а надто що, мабуть, не зароблятиме по дванадцять тисяч франків. Інші мали все, він нічого не мав. Інші, багаті, були досить мудрі, щоб не обтяжувати себе сім'єю, а він, бідняк, зав'язував собі руки стількома дітьми, раз-у-раз, не рахуючи. Це було дурне. І чудовий спогад прокинувся в ньому про божевілля ніжності й надії після всіх отих розсудливих міркувань, божевілля, що кинуло його в обійми довірливої, відважної Мар'яни, у полум'я владної жаги, яка хотіла ще одної дитини, ще одної істоти у вічному створенні живих істот.

І от минуло сорок років, і його божевілля стало мудрістю. Він переміг божественною необачністю. Він, бідний, подолав багатих, щедрою рукою сіючи добре насіння. Певний майбутнього, він тепер збирав докола врожай. І цей новий день, щасливий день — нагадував йому, розгортав перед ним його перемогу. Бошенів завод уже належав йому через його сина Дені. Він знов бачив місто праці, де у гуркоті машин, на ковадлах кувалися нові й нові мільйони. Сегенів готель також належав йому через його сина Амбруаза і був тепер ще пишніший, збагачений прибутками від торгівлі з усіма краями світу. І Лепельєрів млин знов таки був його, через його сина Грегуара. Цей млин вдесятеро збільшив свою потужність, він зазнав нового розквіту. Це був немов останній подарунок долі Матьє за його працю, за переможні зусилля. Трагічна, надмірна кара унесла бідних Моранжів вихорем крові та божевілля. І інші соціальні уламки

опинилися в кльоаці: Серафіна, неплідна, вражена у своїй здатності до насолоди; розвіяні зіпсовані Муано, отруєні всім оточенням.

А сам Мат'є один залишивсь на ногах, разом з Мар'яною. Він переможець перед лицем оцього маєтку Шантбле, що його вони з Мар'яною відвоювали в Сегенів. Тепер тут царювали їхні діти, Жерве й Клер, продовжуючи династію їхнього роду. Це було їхнє царство, ниви простелилися, скільки оком глянути. Їхня чудова плодючість у прощальному вечірньому світлі промовляла про боротьбу й героїчну плодючість усього їхнього існування. Це була їхня праця. Це вони породили життя істот і речі своєю силою любови, своєю волею та енергією. Вони кохали, хотіли, боролися, створювали світ.

— Дивись, дивись же, — прошепотів Мат'є, величним рухом простягнувши руку. — Це все. ми породили і нам ще треба кохатися, ще треба бути щасливими, щоб воно все жило.

— Ах! — весело відповіла Мар'яна. — Воно все й житиме, бо ми всі обіймилися в нашій перемозі.

Перемога! Природна, конечно перемога численної сім'ї. Завдяки численності сім'ї, фатальній силі числа, Фромани, нарешті, все звоювали, усе посіли. Плодючість була найвища, непереможна завойовниця, і це завоювання робилося само собою. Фромани не прагнули до нього, не організовували його. У своїй ясній лояльності вони тільки виконували весь час свій обов'язок. І ось, рука в руку перед наслідками своєї праці, вони тепер були, як оті чудові герої, вславлені за їхню добрість та силу, за те, що багатьох породили, багато створили, дали світові багато радості, здоров'я, надії у вічній боротьбі, ціною багатьох сліз.

V.

Мат'є з Мар'яною прожили ще понад двадцять років. Мат'є виповнилося дев'яносто років, а Мар'яні вісімдесят сім, коли трое старших синів, Дені, Амбруаз і Жерве, які весь час стояли навколо них,

рішили вшанувати діамантове весілля батьків, семидесяти роковини їхнього шлюбу. Вшанувати його мали святом у маєтку Шантбле, куди мали з'їхатися всі члени родини.

Це була нелегка справа. Коли почали робити список, то нарахували, що від Мат'є і Мар'яни є народжених сто п'ятдесят вісім дітей, внуків і правнуків, уже не рахуючи кількох останніх немовлят, що належали до четвертої генерації. Додаючи свояків, чоловіків та жінок, узятих з чужих сімей, це становило три сотні. Де ж на фермі знайти кімнату, щоб поставити нечувано великий стіл для патріархального сніданку, про який мріяли брати?

Роковини припадали надруге червня. Весна цього року була дуже тепла, надзвичайно ясна. Отже, вони рішили, що снідатимуть надворі, що стіл поставлять проти колишньої мисливської хатини, серед великої поляни, облямованої чудовими яворами та берестами. Це буде величезна зелена заля. Тут родина почуватиметься вдома, біля самих грудей життєдайної землі, під отим дубом, що стояв посередині. Під цим величезним дубом, що його посадили двоє предків, численні нащадки святкуватимуть щасливу плодючість.

Свято було впоряджене й організоване з великим піднесенням кохання та радості. Усім дуже хотілося тут бути, з'їхатися на це тріумфальне побачення, всім від сивих дідів аж до малесеньких хлопчиків, які ще смоктали свої пальчики. І величне синє небо, полум'яне сонце наче також хотіли тут бути, так само, як і ввесь маєток, струмочки з їхнім дзюрчанням, ниви, що саме цвіли, обіцяючи добрий врожай. Це було чудово, величезний стіл підковою на траві був прибраний сліпучо-білим убрусом та посудом. Сонце золотими іскрами пробивалося крізь листя й виликувало на столі, немов тисячею зірок. Найавгустіше подружжя — батько й мати — мали сидіти поруч під дубом. Ухвалили, що так само не розлучатимуться й інші подружжя, що це буде дуже гарно й мило, як вони сидітимуть кожне поруч, як до рангу їхнього народження. А щодо юнаків і дівчат, хлопчиків та дівчаток,

то вони могли сідати де хоч, як їм спаде на думку й буде веселіш.

Отож від самого ранку почали купами з'їздитися. Це з чотирьох країн обрію поверталася у загальне гніздо вся розпорошена родина. Та лишенькс! Смерть уже покосила тут. Багато не змогли з'явитися. На такому спокійному, повному квітів, Жанвільському кладовищі спали у мрійній самотності чимраз численніші мешканці. Поруч Рози, поруч Блеза, що відійшли перші, інші заснули вічним сном, раз-у-раз забираючи із собою трохи серця родини. Отже, ця священна земля стала землею їхнього культу, вічних споминів. Спочатку Шарльота, яка давно хоріла, приєдналася до Блеза, щаслива, що, відходячи, залишає дочку Бертю, яка замінить її біля Мат'є і Мар'яни, вони бо були вражені в саме серце, немов удруге втрачали свого сина. Потім їхня власна дочка Клер також покинула їх, залишивши ферму своєму чоловікові Фредерікові та братові Жерве, який наступного року також повдовів. Потім вони втратили свого сина Грегуара, господаря млина, де залишилася господарювати його вдова Тереза з численними нащадками. Потім знов померла ще їхня дочка добра Маргаріта, дружина лікаря Шамбуве. Вона померла від крупу, якого набралася від двох дітей одної бідної робітниці, доглядаючи їх. І не згадати було інших втрат, жінок і чоловіків, що через шлюбні зв'язки ввійшли в родину, а надто дітей. Фромани сплатили свій податок. Вихор, що вирує серед урожаю людства, уносив і з-поміж них милі істоти, що їх оплакували живі. Вони освячували ту землю, в якій покоїлися.

Але хоч милі серцеві небіжчики спали серед величного спокою, яка весела метушня і яка перемога життя цього ранку були на дорогах, що вели до Шантбле! Народжувалося більше, ніж умирало. Цей розквіт живих істот був наче ще пишніший після кожної смерті. Цілими десятками зростали вони на тій землі, в яку зійшли їхні батьки, зморені щирою працею. Вони з'їздилися з усіх країв, наче ластівки весною, що повертаються привітати свої старі гнізда,

наповнюючи синє небо радістю свого повороту. Увесь час перед фармою вилазили з екіпажу нові подружжя з цілими купами дітей. Хвиля русявих дитячих голівок чимраз припливала. Прадіди з білим волоссям вели маленяток, що ледві навчилися ходити. Тут були гарні бабусі, що їм молоденькі дівчата, повні блискучої свіжості, допомагали висідати з карети. Тут були знов вагітні матері. Батькам спала гарна думка запросити наречених своїх дочок. Усе це були родичі, зв'язані одні з одними переплутаними родинними зв'язками батьки, матері, брати, сестри, тесті, тещі, свекри, свекрухи, зовиці й невістки, зяті, брати, дочки, дядьки, тітки, кузени, кузіни у всіх ступенях аж до четвертої генерації. Єдина родина, єдиний маленький народець, об'єднаний радістю та гордощами з приводу цього славетного діамантового весілля, яке доводиться так рідко справляти, цього чудового весілля двох героїв, уславлених життям, від яких народивсь увесь цей народ! Яку величезну епопею доводиться складати, як назвати всіх, що з'їхалися до фарми, як згадати їхні ім'я, їхній ступінь родинного зв'язку, здоров'я, силу та надію, що вони принесли в світ!

Насамперед це була сама фарма, усі, хто тут народився й виріс. Шостидесятидволітньому Жерве допомагали його два старші сини, Леон та Анрі, вже батьки десятих дітей; три дочки Жерве—Матільда, Леонтіна і Жюльєна, що народилися пізніш, віддалися по сусідству; вони втрьох мали дванадцятьох дітей. Фредерік залишився вдівцем по Клер, він був на п'ять років старший від Жерве і також мав певного помічника з свого сина Жозефа, тимчасом його дві дочки, Анжель та Люсіль, як і останній син Жюль, також працювали на фармі, маючи вчотирьох цілий полк—аж п'ятнадцятьох дітей, хлопчиків та дівчаток. Далі ті, що прийшли відкись. Насамперед з'явився Млин; Тереза, Грегуарова вдова із своїми нащадками, сином Робером, що тепер усім керував на млині, трьома дочками, Женев'євою, Аліною та Наталі, за якими біг цілий хвіст дітей, десятеро від дочок і четверо Роберових. Потім з'явилися Люїза, жінка нотаря Мазо,

Мадлена, жінка архітекта Гербета, а за ними лікар Шамбуве, чоловік покійної, доброї Маргаріти. Вони йшли з своїми дітьми, у Люїзи було четверо дівчат, з них старша Колета, у Мадлени п'ятеро хлопчиків, з них старший Ілер, у Шамбуве тільки хлопчик та дівчинка, Себастьян і Христина. Усе це також множилося. Тут було вже двадцяттеро правнуків.

Та ось прибув Париж. Дені з своєю дружиною Мартою з'явився на чолі великого походу. Дені нещодавно виповнилося сімдесят років. Він завдяки своїм дочкам, Гортанзі та Марселі, уже був прадідом, жив собі у доброму спокої робітника, що виконав свою працю, відколи віддав завод двом старшим сином Люсьєнові й Полеві, яким уже було понад сорок років. Уже їхні сини здобували собі багатство. Це було справжнє плем'я завойовників, що приїхало п'ятьма каретами: подружжя, четверо дітей, п'ятнадцятеро внуків і троє правнуків, з них двоє ще в пелюшках. Нарешті, останнє з'явилося Амбруазове плем'я. Амбруаза нещодавно спіткало горе, він утратив свою дружину Андре. Сам він був ще бадьорий дід; шостидесяти сьоми років, він ще керував своєю комісійною фірмою, де сини його — Леонс та Шарль, були простими службовцями, а його зяті, чоловіки його дочок, Поліни й Софі, тремтіли перед ним. Він був безперечний король, якого всі слухали, дід сьоми вже бородатих парубків, дев'яťох здорових дівчат, що з них четверо вже зробили з нього прадіда. Отже, Амбруаз випередив навіть мудреця Дені, хоч той був старший. Він приїхав шістьма каретами. Дві години точився з'їзд, нарешті, уся фарма наповнилася блаженною юрбою, повною щастя й сміху, під ясным червневим сонцем.

Але Матьє з Мар'яною ще не з'являлися. Амбруаз, що був за головного розпорядника свята, прохав їх пообіцяти, що вони, зачинившись, сидітимуть у себе як царі, сховавшись від свого народу, доки він сам прийде до них. Амбруаз хотів, щоб зустріч була вродистою. І коли увесь народ зібрався, він рішив, що вже час, і на порозі, охороняючи двері, немов королівська

варта, з'явився його брат Бенжамен. Серед усього цього роду, що працював, плодився й множився, єдиний Бенжамен залишився бездіяльний, єдиний неплідний. На сорок три роки, без жінки, без дітей він і досі жив тільки для родинного вогнища, товаришуючи батькові, побожно кохаючи матір. А вони обое в ніжному егоїзмі тримали його при собі, хотівши, щоб він був тільки їхній, кажучи, що життя, якому вони дали стільки істот, повинно їм залишити в подарунок цього сина, останнього з виводку. Спочатку вони не заперечували, щоб він одружився; але згодом, коли побачили, що він вагається, а потім відмовляється від усіх жінок, втративши єдину, яку був покохав, вони відчували таємну велику радість. З часом у них стало прокидатися невиразне каяття серед того блаженства, яке вони відчували, радіючи з його присутності, наче це був украдений скарб. Вони ним тішилися на схилі свого щедрого життя, як скупий своїм скарбом. Та чи не страждав Бенжамен від того, що вони його отак заповнили, чи добре йому, що він отак зачинився в чотирьох стінах їхнього дому задля їхнього задоволення? Завсіди він був якийсь неспокійний і мрійний, його гарні очі немов завсіди шукали чогось по той бік речей, якоїсь невідомої країни, якогось найвищого задоволення, там, по той бік обрію. А тепер, коли він уже був літній, коли молодість минулася, його турбота наче погіршала, немов він відчував таємну розпуку, що не торкнувся невідомого, отак і прожив без користи й без щастя.

Та Бенжамен відчинив двері й Амбруаз закомандував. І ось, у соняшнім світлі, на килимі з квітів з'явилися Мат'є з Мар'яною. Зчинилися вітальні веселі вигуки, щирі оплески. Весела збуджена юрба, що була тут, уся численна родина гукала:

— Хай живе Батько!.. Хай живе Мати!.. Довгого життя Батькові й Матері!

На дев'яносто років Мат'є ще тримався прямо, був стрункий у своєму чорному сурдуті, наче молодий наречений, з непокритою головою, на якій пишно кучерявилося біле, як сніг, волосся. Колись він низько

стриг голову, а тепер з останнього кокетства залишав довгі кучері. І це скидалося на те, як часом могутнє дерево восени прикрашається в нове листя. Його обличчя могло висхнути, взятися зморшками від довгих літ, але ніщо не могло пригасити його молодих очей, великих, ясних, живих, повних думки, що посміхалися, промовляли: це людина думки й дії, дуже проста, дуже весела, дуже добряча. А восьмидесятилітня Мар'яна у яснім убранні молодої також трималася дуже рівно, огрядна і ще гарна своєю колишньою здоровою красою, з могутнім лоном, що породило цілий світ, з здоровими персами, що цей світ вигодували. Сива-сивісінька, з ніжним обличчям, освітленим відлисками останньої зорі, під тонкою шовковою фатою вона була така, як оті священні мармурові статуї, на які час хоч і накладає свої риси, але не може зруйнувати спокійного сяйва життя. Вона скидалася на якусь богиню плодючости Цібелу, знайдену грецьку статую чіткого рисунку, що віджила на денному світлі. В її великих чорних очах світилася ніжність та веселість.

Спираючись на руку одне одного як добре подружжя, що вже разом, пліч-о-пліч пройшло велику путь, отак ідучи сімдесят років, ніколи не покидаючи одне одного, Матьє і Мар'яна з очима, вогкими від сліз, весело посміхалися до свого народу, до плодючої сім'ї, що народилася від їхнього кохання і тепер вітала їх.

— Хай живе Батько! Хай живе Мати!.. Довгого життя, довгого життя Батькові та Матері!

Тоді мала початися церемонія привітання й піднесення букету. Це було доручено Розі, русавій п'ятилітній крихотці. Її обрали тому, що вона була найстарша з дітей четвертої генерації. Роза була дочка Анжеліни, що була дочкою Берти, що була дочкою Шарльоти, Блезової дружини. І коли двоє предків побачили її перед собою з великим букетом, вони ще більше розчулилися, заплакали щасливими слізьми, шепочучи про свої спогади.

— О! Наша маленька Роза!.. Наш Блез, наша Шарльота!

Відживало все мннуле. Ім'я Роза дали дитині на спогад про іншу Розу, таку оплакувану, що відійшла перша і тепер спала там, на маленькому кладовищі. І Блез своєю чергою ліг там, і Шарльота до нього приєдналася. Проте, Берта, їхня дочка, що віддалася за Філіпа Гавара, мала Анжеліну. І згодом Анжеліна, віддавшись за Жоржа Дельма мала Розу. За дівчиною стояли Берта й Філіп Гавар, Анжеліна і Жорж Дельма. Роза була представницею їх усіх, і тих, що померли, і живих, довгою низкою суму й радощів, завзятої боротьби й народження нових істот, уся ця ріка життя приводила до русявого янголятка, такого тендітного, з очима, як зорі, в яких сяяло майбутнє.

— О! Наша Роза, наша Роза!

Роза підходила до них, тримаючи обома рученятами величезний букет. Уже два тижні вона вивчала дуже гарне привітання. Ще сьогодні рано вона без єдиної помилки повторила його своїй мамі. Але коли вона опинилася тут, серед стількох людей, то це так її збудило, що вона не могла згадати жадного слова. Втім, це її не збентежило. Ця молода особа вже була повна відваги. І вона рішуче кинула свій букет, скочила на шию Мат'є й Мар'яні, кричучи тоненьким, як флейта голосочком:

— Дідусю, бабусю, це ваше свято, і я вас цілую від щирого мого серця!

Це було дуже добре. Навіть уважали, що це куди краще проти вивченого привітання. Знов сміх, оплески, вигуки. Зараз же пішли сідати до столу. Але це була ціла справа. Величезний стіл, формою підкови, був накритий під дубом на великій чотирикутній викошеній луці. Згідно з церемоніялом Мат'є з Мар'яною перші, не покидаючи руки одне одного, пройшли й сіли в центрі під самим великим дубом. Ліворуч від Мат'є посіли місця Марта й Дені, Люїза й її чоловік, нотар Мазо, бо думка була така, щоб не розлучати подружжя. Праворуч від Мар'яни розташувалися Амбруаз, Тереза, Жерве, лікар Шамбуве, усі вдові, а далі знов подружжя — Матільда з своїм чоловіком, архітектором Гербетом, потім Бенжамен сам-

один. А тоді, як до рангу їхнього народження, посадили інші подружжя, й нарешті, як було вирішено, юнацтво та дитинство, ціле військо молодих людей і всі дітлахи сідали, де хто хотів, як кому до смаку припало серед величезної метушні.

Ах, це була хвилина найпишнішої слави для Мат'є і для Мар'яни! Вони бачили тут свій тріумф, про який навіть не наслідувалися і мріяти. Життя, немов щоб винагородити їх за їхню віру в нього, за відвагу, з якою вони поширювали його, віддячилося, продовживши їхнє існування за звичайні межі, так що вони могли на свої очі побачити чудовий розквіт своєї праці. Усе Шантбле святкувало, все, що вони створили й виплекали тут корисного й гарного. Оброблені ниви, створені з багнищ, шепотіли з вітром про величний майбутній урожай; з просік далеких лісів долинав гарячий подих худоби, незліченної череди цього ковчега, що раз-у-раз поширювався; струмки, що їх вони відвели з узгір'я і зросили ними піски, які тепер стали на прочуд родючі, високими голосами співали їм, і це дзюрчання води було немов кров землі. Це була зроблена велика громадська робота, здобутий хліб, сила поживи для людей, викликана з небуття неплідної землі. І в цій улюбленій обстанові, їхній вдячний й щасливий рід давав їм це свято! Оті берести, та явори, що робили з цієї луки величезну зелену залю — адже їх Фромани сами посадили, бачили, як ці дерева росли день-у-день, наче це були найпишніші й найдужчі з-поміж їхніх дітей. А цей дуб, що тепер став велетнем завдяки ясній воді з басейну, яка вічно протікала струмочком коло нього, був ніби їхній великий син, що його вони породили в день, коли заклали Шантбле і Мат'є викопав яму, а Мар'яна тримала стовбур молоденької рослини. І тепер, отінуючи їх своєю величезною кроною, хіба він не був символом усієї сім'ї? Як і він, вона була незліченна; як і він, вона множилася, на всі боки поширювала своє гілля, що далеко вкривало землю; і як він, вона вся являла собою один гай, породжений від одного пня, що живився одними соками, був

дужий одним здоров'ям, повний співів, вітерцю та сонця. Спершися спинами на цього колоса, Мат'є з Мар'яною зливалися з його славою, з його пишною величчю, з його царственністю, вони бо народили стільки істот, скільки він налічував гілок, пануючи отут серед народу своїх дітей, що мали життя від них так само, як його листя мало життя від нього. Праворуч, ліворуч, триста присутніх були продовженням їх. Це було одне дерево життя, породжене від їхнього кохання, всіма своїми фібрами зв'язане з їхнім лоном. Вони почували, що це їхня радість наповнює всіх, що всі святкують і вітають їх, вони бачили розчуленість старих, піднесений настрій молоді. Вони чули відгомін свого власного серця у всіх грудях, навіть в отих хлопчиків, що сміялися від захвату, побачивши тістечка на десерт. Наслідки їхнього подвигу створення людей, зібрані за оцим столом навколо них, поширювалися, як розлога крона великого дуба. І інші наслідки праці оточували їх рясно, процвітання землі, природа, якій вони надавали сили й родючости, в міру того, як сами помножувалися.

Аж тепер виявилася вся краса Мат'є й Мар'яни, краса їхнього кохання, що тривало сімдесят років і не пригасало ще й досі, під цю хвилину було таке саме глибоке, як і першого дня. Протягом семидесяти років вони йшли пліч-о-пліч, спираючись на руку одне одного, без жадної сварки, без жадної зради. Пройшовши таку довгу путь в однаковій вірі й певності, вони могли пригадати собі велику тугу, але завжди горе вражало їх зовні. Якщо їм доводилося часом ридати, вони потішалися тим, що плакали разом. Під своїм сивим волоссям вони зберегли віру своїх двадцяти років, їхні серця належали одне одному, як на другий день після весілля, кожне з них, віддавши своє серце, ніколи не брало його назад. Це були неподільні узи кохання, єдиний шлюб, який дає певність у всьому житті, бо немає іншого щастя, тільки вічне. Щастя їхньої зустрічі було в тому, що обоє вони мали силу кохати, волю діяти, у них горіла божественна жага, що створює світи. Він, обо-

жуючи свою дружину, ніколи не знав іншої радості, тільки запал творити, вбачав у своїй роботі, у наслідках цієї роботи єдину мету існування, свій обов'язок і нагороду. Вона, обожуючи свого чоловіка, тільки дбала бути йому за товаришку, дружину й матір, добру квочку, що добре курчата водила, як казав Бутан, та ще й передусім була йому доброю порадицею, її бо тонке чуття часто розв'язувало всякі труднощі. Тим то й було так, що кожна нова дитина ще наближувала їх одне до одного, наче зв'язувала чимраз щільнішими зв'язками і, нарешті, вони геть змішалися одне з одним. В них був розум, здоров'я, сила. І завдяки довгій згоді, обопільній вірності, вічному відновленню їхньої ніжності, що була їм за непереможний панцер, вони завжди перемагали, тріюмфували над усіма перешкодами та сльозами. Вони не могли бути подолані. Вони все звоювали силою свого єднання, навіть не хотівши того, і тепер це були герої, завойовники щастя, що рука з рукою, чисті, як кришталь, величні, прегарні набули ще більшої величі й краси, доживши до таких старих літ, пройшовши таке довге існування, повне єдиного кохання. І їхні незліченні нащадки, що були тут, завойовницьке плем'я, породжене від черева їхнього, не мало іншої сили, тільки силу єднання, яку воно дістало в спадщину, силу вірного кохання предків, переданого дітям, силу любови та солідарності, з якою вони допомагали одне одному, боролися 'за краще життя, як єдиний братерський народ.

Почали подавати на стіл. І це знов справило велику приємність. Подавали самі тільки робітники з фарми, не хотілося наймати нікого стороннього. Усі робітники виросли в цьому маєтку, вони також належали до родини, для них також мав бути накритий стіл, вони також мали святкувати це діамантове весілля. І серед вигуків та веселого сміху подані були перші страви.

Щойно слуги з блюдами почали обходити стіл, раптом зупинилися. Запанувала мовчанка, бо сталася несподівана подія. На поляні, між двома кінцями столу

у формі підкови з'явився нікому невідомий молодий чоловік, що наближався до Фроманів. Він весело посміхався і йшов вперед та вперед, аж доки став перед Мат'є з Мар'яною. А тоді сильним голосом мовив:

— Здорові були, дідусю, здорові були, бабусю... Кажіть поставити ще одну тарілку, бо й я також прийшов вас привітати.

Усі присутні зацікавилися у великому здивуванні. Хто був цей юнак, що його ніколи не бачили? Безперечно, він не міг належати до родини, бо знали б його ім'я, пам'ятали б його обличчя. Але чому ж він вітає предків цим шанобливим ім'ям дідуся й бабусі? І ще більше здивувалися, коли помітили надзвичайну подібність його до Мат'є. З юнака був справжній Фроман з ясними очима і високим, як башта, чолом. У ньому відживав молодий Мат'є, такий, яким він був на портреті, що з побожною пошаною зберігали в Шантбле, двадцятисемилітній Мат'є тієї доби, коли він почав завоювання Шантбле.

Отже, Мат'є, тремтячи, підвівся, тим часом як Мар'яна божественно посміхалася, бо зрозуміла перша з усіх.

— Хто ж ти такий, мій хлопче, що називаєш мене дідом і подібний до мене, як брат?

— Я Домінік, старший син вашого сина Ніколя, що живе разом з Лісбетою, матір'ю моєю, у просторій вільній країні, в іншій Франції.

— Скільки ж тобі років?

— Мені двадцять сім років виповниться наступного серпня, коли там у нас води добродійного велетня Нігера знов розіллються, щоб запліднити наші безмежні ниви.

— Скажи нам, чи ти жонатий, чи маєш дітей?

— Я взяв собі за жінку французку, народжену в Сенегалі і в нашім цеглянім будинку, який я сам збудував, під вогненним сонцем Судану вже ростуть четверо дітей.

— Скажи ж нам, чи є в тебе брати, чи є в тебе сестри?

— Мій батько Ніколя і Лісбета, мати моя, мали вісімнадцятеро дітей, з яких двоє померло. Нас шістнадцятеро, дев'ятеро хлопців і семеро дівчат.

Мат'є весело посміхнувся своєю доброю посмішкою, наче кажучи, що його син Ніколя на п'ятдесят років показав себе щирим робітником життя, працював ще краще, ніж він сам. Мат'є подивився на Мар'яну, яка також сміялася з радощів.

— Ну, моя дитино, як ти син мого сина Ніколя, то ходи ж обійми нас, щоб привітати нас на наше весілля, і хай тобі поставлять тарілку, ти тут удома.

Великими кроками Домінік обійшов навколо столу, могутніми руками обіймив обох старих і поцілував їх, а вони аж ослабли від щасливого хвилювання, такий був гарний сюрприз, що й оця дитина, та ще й в такий день, наче впала до них з далекого неба, щоб розповісти їм про іншу родину, інший народ, що пішов від їхнього лона і тепер плодився ген-ген, серед нечуваної плодючості під спекою тропіків.

Це геній хитрого Амбруаза придумав таку несподіванку. Амбруаз зараз же весело розповів, як він підготував цей театральний ефект у стилі старовинної епопеї. Вже вісім днів він ховав у своїм будинку Домініка. Батько прислав з Судану цього сина, щоб налагодити деякі комерційні справи з експортом, а надто замовити на заводі Дені цілий транспорт сільсько-господарських машин спеціальної конструкції, придатних до африканських ґрунтів. Отже, самий тільки Дені знав про цю таємницю. Коли всі за столом побачили Домініка в обіймах двох старих, коли почули всю історію, зчинилася велика веселість. Залунали нові заглушливі вигуки, поздоровлення, палкі поцілунки, якими мало не задушили цього вістуна братерської родини, принця другої династії Фроманів, з країни чудесної Франції майбутнього.

Веселий Мат'є давав накази.

— Навпроти нас, отам, поставте йому прибор... Він один буде сидіти напроти нас, як посол потужної держави. Подумайте, адже він репрезентує, крім свого батька та матері, дев'ятьох братів, сімох сестер, вже не згадуючи про чотирьох своїх дітей. Ну, мій хлопче, сідай і хай нам подають.

Радісний та розчулений настроїм папував за беньке-

том, в холодку великого дуба, крізь який ледві пробивалося золотими кружальцями сонце. Від трави здіймалася приємна свіжість, здавалося, що приязна природа також хоче виявити свою прихильність. Увесь час бринів сміх, навіть старі поверталися на жартівливих дітей перед дев'яносто і восьмидесятьма сьома роками молодого й молодої. Обличчя весело сяяли, під волоссям однаково чи білим, чи чорним, чи руським; це святкувала вся династія, повна здорової краси та радості, щасливі діти, чудові юнаки, чарівні дівчата, одностайні подружжя від краю до краю. А який гарний апетит! І яка весела метушня з приводу кожної нової страви! І скільки щастя дало добре вино, яким вітали добре життя оцих двох патріархів, що сполучили їх усіх за цим столом серед такої великої слави! За десертом почалися привітання, пили здоров'я, знов плескали. Але всі розмови, жарти, що перелітали з кінця в кінець столу, увесь час поверталися до цього з'явлення, яке було таким сюрпризом, до тріумфального приходу братерського посла. Уся родина горіла чимраз більшою цікавістю з приводу його несподіваної присутності, відчуваючи в ньому людину багатьох пригод, п'яніючи від цього веселого свята просто неба. І коли подали каву, відразу посипалися безконечні питання. Домінік мусів заговорити:

— О, що ж я вам можу сказати! — усміхаючись відповів він на питання Амбруаза, що хотів знати, якої думки Домінік про Шантбле, вони бо від ранку гуляли по маєтку. Я боюся, що буду не дуже то чемний, коли щиро скажу, що думаю про цей край і про вашу роботу. Безперечно, хліборобство у вас — це мистецтво. Ви виявляєте багато доброї волі, знань, розпорядливості, щоб узяти з цієї старої землі ті врожаї, які вона тепер дає... Але, боже великий! Яке маленьке ваше царство! Як ви тут можете жити, не штовхаючи одне одного ліктями? Ви ж тут нагромаджені в стільки шарів, що чоловік не може зідхнути вільно на повні груди. Ваші найбільші ниви, те, що ви називаєте великими маєтками, це ж тільки грудки

землі. І ваші численні череди справляють на мене вражіння купки розгублених мурашок... Ах! Безмежність мого Нігеру, безмежність рівнин, що він зрошує, безмежність наших тамтешніх нив, що не мають іншого краю, крім далекого обрію!

Бенжамен з свого місця тремтячи слухав його. Відколи цей син великих вод і іншого підсоння був тут, наймолодший з синів Мар'яни пас його очима і мрійні очі йому палко горіли. І почувши слова Домініка, Бенжамен не міг опертися покликові невідомого, він залишив своє місце, обійшов стіл, сів біля Домініка.

— Нігер, безмежні рівнини... Говори, розкажи нам про цю безмежність.

— Добрий велетень Нігер є там наш загальний батько. Мені було тільки вісім років, коли мої батько й мати покинули Сенегаль і раптом, з необачною відвагою, у божевільній надії пішли за потребою дістатися до Судану, жадаючи завоювання. Багато днів довелося йти, переходити скелі, нетра, ріки, щоб дістатися до Сен-Люї, за Дьенне, де стоїть тепер наша фарма. Я не пригадую собі тієї першої подорожі. Мені здається, що я народивсь на доброму Нігері, над його напрочуд плодючими водами. Нігер безмежний і чудовий, без кінця котить він свої хвилі, як те море, такий широкий, що ніде ще міст не переступив через нього, що він розлігся від обрію до обрію. На ньому є архіпелаги островів, затоки, зарослі травою, немов пасовища, у його глибині гуляють на волі цілі ескадри величезних риб. У нього бувають свої бурі, дні жаги, коли його води підіймаються до гарячих обіймів сонця, бувають блаженні ночі, рожеві ночі безконечної сладоности, коли мир землі підіймається до зір. Він є предок, фундатор, заплідник, це він створив Судан, нагородив його незліченними багатствами, це він відвоював його від навали сусідньої Сагари, створив Судан своїм плодючим намулом. Це він щороку певної доби розливається повинню, заливає долину, немов той океан, і залишає її родючу, наче вагітну потворно великою рослинністю. Так само, як Ніл, Нігер

завоював піски, він батько незліченних поколінь, він бог-творець ще невідомого світу, який згодом збагатить стару Європу... А долина Нігера, колосальна дочка доброго велетня! Ах, який чистий, безмежний простір, який вільний змах крилами аж до безкрайності! Долина відкривається, простягається, стелеться до обрію без перешкод та обмежень. Усе рівнина та рівнина, за нивами знов ниви, рівні борозни, скільки оком глянути. Щоб провести таку борозну, плуг повинен би місяць іти з краю в край. Тут здобуватиме собі їжу великий народ, коли в цих краях оброблятимуть землю з певним завзяттям та знаннями. Це бо царство ще не займане, таке, яким створила його добротворча ріка тисячі років тому. Взавтра це царство належатиме робітникові, який насмілиться його взяти, викраяти собі маєток, такий завеликий, на який вистачить йому сили, наскільки простягаються його мрії, не гектари, а цілі квадратів льє, на яких достигатимуть рясні врожаї... А як легко дихати в цій безкрайності, яка радість вбирати в груди увесь той простір, яке здорове дуже життя, коли не треба отак нагромаджуватися один на одного! Можна чути себе вільним, потужним господарем такої частини землі, якої ти хочеш, під сонцем, що сяє для всіх.

А Бенжамен усе не міг наслухатися Домініка, розпитував його:

— Як же ви там оселилися? Як ви живете? Які у вас звичаї, що робите?

Домінік знов посміхнувся, чув бо, які здивовані, які збуджені всі ці невідомі родичі, що їх він побачив тут, як вони дивляться йому просто в рота з чимраз палкішою цікавістю. Помалу-малу жінки, старі діди, усі підвелися, щоб наблизитися до нього. І діти також оточили його, наче він розповідав їм гарну казку.

— О, ми живемо республікою, у нас комуна, що її кожен член мусить працювати коло спільної роботи. В нашій сім'ї є робітники всяких спеціальностей, на всяку роботу, хоч робимо її способами трохи барбарськими. Але з мого батька таки дуже добрий муляр, бо коли ми дісталися в цей край, йому довелося

багато будувати. Він навіть сам виробляє цеглу, бо під Дьенне знайшлися поклади доброї глини. Тепер наша фарма — це невеличке село, кожне одружене з дітей має свій дім... Ну, ми не тільки хлібороби, ми також рибалки й мисливці. Ми маємо свої байдаки, у Нігері повно чудової риби. Самого тільки полювання могло б вистачити, щоб прогодувати родину, бо дичини сила, величезні виводки куріпок та пантарок, вже не згадуючи про пеліканів, чапель, флямінго, тисячі тварин, яких не їдять. Часом відвідують нас чорні леви; орли повільно кружляють над нашими головами; смерком гіпопотами по-двоє, по-трое граються в річці з важкою грацією, немов купаються негрські діти... Та передусім ми таки працівники землі. Коли Нігер, запліднивши наші ниви, повертається в свої береги, ми пануємо на рівнинах. Наші маєтки не мають меж, землі у нас стільки, скільки вистачить сили обробити. А як би ви бачили тубільних хліборобів, що навіть не обробляють землі, а просто найпримітивнішим знаряддям, загостреною палицею, тільки шкрябають землю, щоб довірити їй насіння! Ніякого дбання, ніякого зусилля. Жирна земля й палюче сонце дадуть завсіди добрий врожай. Отже, коли ми вживаємо плуга, коли ми якимось дбаємо про цю землю, що аж кишить життям, які чудові врожаї, який надмір зерна, що від нього розвалилися б ваші комори, не вмістивши його! А коли ми матимемо сільсько-господарські машини, що їх я приїхав до вас замовити, то нам потрібна буде ціла флотилія суден, щоб відвезти до вас зайвину нашого збіжжя... Коли спаде повінь, ми найбільше сіємо риж, цілі рівнини рижую, що часом дає по два врожаї на рік. А тоді просо, земляні горіхи, пшеницю, що її ми можемо культивувати у великих розмірах. Розлогі ниви ми засаджуємо бавовняником. Ми культивуємо також маніок та індиго, на городах у нас ростуть цибуля, перець, гарбузи, огірки. Я вже не згадую про природні багатства, чудові гумові дерева, що їх у нас цілі ліси, дерева олійні, хлібні, шовковицю, що ростуть на наших землях, як шипшина край ваших доріг. Нарешті, ми ж пастухи, у нас

отари, що плодяться невпинно, ми не знаємо числа голів у череді. Наші кози, наші вівці тисячами пасуться на великих пасовищах, наші коні вільно скачуть у парках, великих, як ціле ваше місто. Наші бики на чотири гектари займають берег, коли ясного вечора на заході сонця спускаються до Нігера на водопій... А головно, ми вільні люди, люди веселі, що працюємо задля радості жити без ніяких обмежень, і маємо ту нагороду, що наша робота є велична, повна краси й добра, бо ми створюємо іншу Францію, владну Францію майбутнього.

Домінік уже не зупинявсь. Не треба було вже його й розпитувати, він відкривав свою душу, повну величі та краси. Він говорив про Дьенне, стародавню столицю народу, що його монументи подібні до єгипетських, і що досі панує в долині Нігера. Він говорив про чотири інші центри, Баммаку, Ніаміна, Сегу, Сансандінг, великі села, що з них колись будуть великі міста. А надто він говорив про славне Томбукту, що так довго було невідоме, оповите легендами, наче далекий рай, де було золото, слоняча кістка, гарні приступні жінки. Це Томбукту, як міраж невичерпних насолод, поставало над хижими пісками. Домінік говорив про Томбукту, ці подвійні ворота Сагари й Судану, місто на межі, куди все живе сходиться, перемішується, міняється, куди верблюди через пустиню привозять зброю, європейські товари та сіль у нечуваній кількості, куди піроги Нілом привозять дорогоцінну слонячу кістку, золото, зібране просто з поверхні землі, струсове пір'я, гуму, збіжжя, всі багатства плодючої рівнини. Домінік розповідав про Томбукту — склад, Томбукту — метрополію й ринок центральної Африки з отими купами слонячої кістки та золотого піску, мішками рижу, проса, індиго, цілими пуками струсового пір'я, металами, тканинами, фініками, тютюном, а надто брилами соли, що її на спинах верблюдів привозять з жахного Тауденні, соляного міста в Сахарі, де земля на цілі льє вкрита самою тільки сіллю. Ця сіль — це найбільше багатство Судану, бо там вона ходить за гроші, на неї купують

і продають, вона бо корисніша від золота. Нарешті, Домінік говорив про Томбукту занепале, занедбане. Казав, що це колись блискуче, пишне місто тепер в руїнах і за своїми стінами, що їх наче проказа поїла, ховає в страху від грабіжників пустелі рештки колишніх багатств. Але згодом це місто має відродитися в славі та багатстві, царственно розташоване між Суданом, буйно-багатою житницею, і Сагарою — шляхом на Європу, коли Франція відкриє цей шлях, з'єднає залізницею ці провінції нової імперії, щойно засновану безконечну другу Францію, проти якої старовинна батьківщина буде тільки купкою мозку, що про все думатиме, розумом, що всім керуватиме.

— Це ще мрія,— вигукнув він. — Цю велетенську роботу ще треба зробити в майбутньому. Наш Альжир з'єднаний з Томбукту залізницею, прокладеною через Сагару! Електричні льокомотиви, що через безконечні піски приносять до нас усю стару Європу! Томбукту з'єднаний з Сенегалом флотилією пароплавів на Нігері, й іншими залізницями з усіма кутками величезної держави! Нова, безкрая, велика Франція, з'єднана з Францією-матір'ю, старою батьківщиною на прочуд довгою лінією морського берега, нова Франція, нарешті залюднена сотнями мільйонів людности, що колись там зростуть!.. Безумовно, такі речі не робляться за одну ніч. Ота Транс-Сагарська залізниця ще незбудована, адже її треба прокласти через дві тисячі п'ятсот кілометрів голої пустелі, що її експлуатація не може привабити залізничних компаній; треба, щоб там створилося процвітання, щоб почалося хліборобство, щоб були відкриті багатства надрів, щоб чимраз більший експорт спокусив метрополію вкласти свої гроші в це діло. Нарешті, проблема тубільних народів. Негри здебільшого лагідні, але є племена жорстокі, грабіжницькі, що їхня дикість ще посилена релігійним фанатизмом, їх нам дуже важко завоювати, це страшна проблема ісламу, що ставатиме нам на перешкоді, аж доки ми її не розв'яжемо. Тільки саме життя, довгі роки життя можуть створити новий народ, пристосований до нової землі,

в якому змішаються різноманітні елементи. Він дасть країні нормальне існування, свою гомогенну силу, свій геній... Та дарма! Відтепер Франція отам далеко вже народилася. Безкрая імперія, вона потребує нашої крові, і ми повинні їй віддати цю кров, щоб вона витягнула з землі незліченні багатства, щоб вона стала найбільша, найдужча, найвладніша на увесь світ.

У піднесенні ентузіазму, тремтячи перед далеким ідеалом, що, нарешті, побачив перед собою, Бенжамен почув сльози на очах. Ах, здорове життя, життя шляхетне, інакше! Це ж місія, це подвиг, що про нього він досі невиразно мріяв! І він знов питав:

— І багато там французьких родин, що, як ваша, колонізують край?..

Тоді Домінік вибухнув голосним сміхом:

— Е, ні! Хіба що кілька колоній у старовинних сенегальських володіннях; але там у глибині Нігерської долини за Дьенне, я гадаю, що ми самі одні... Ми піонери, божевільний авангард, що важить головою, повний віри та надії. І в цьому наша заслуга, бо людям обачним це здається простим порушенням всякого розуму. Ви собі це уявляєте? Французька родина сама одна серед дикунів, не має іншої оборони, тільки маленький сусідній форт, де білий офіцер командує щось десятком тубільних салдатів. Сім'я мусить часом сама відстрілюватися. Вона створює ферму в такій країні, де фанатизм голови якогось плем'я може щодня її знищити. Ми навіжені, що дратуємо всіх, а сами з того радіємо, тим то ми такі веселі, здорові, переможні. Ми несемо з собою туди нашу добру, стару Францію й серед отих незайманих земель ми собі викраjali безконечне поле, що колись буде цілою провінцією, ми заклали маленьке село, що через сто років буде великим містом. У колоніях немає раси, плодючішої над французьку, яка, здається, наче стала неплодною на старому ґрунті. І ми множимося, ми заповнюємо світ!.. Ходіть же, ходіть ви всі, бо вас тут аж надто багато, бо вам не стає повітря на тих вузеньких нивах, у задушливих, отруєних

містах. Там є місце для всіх вас, на нових землях, на вільному повітрі, яким ще ніхто не дихав, там треба виконати обов'язок, і це зробить з вас усіх героїв, веселих здорованів, щасливих у житті. Ходіть за мною, я поведу чоловіків, я поведу жінок, усіх, хто хоче! Ви там собі викраєте інші провінції, створите інші міста для майбутньої всевладности безконечно величної Франції!

Домінік так весело сміявся, цей богатир був такий гарний, такий відважний, що знов усі, хто сидів за столом, почали йому плескати. Звісно за ним не підуть, бо всі ці сім'ї уже поробили собі гнізда, бо всі юнаки вже надто зв'язані з старою землею корінням раси, яка колись була повна заповзятливого духу, а тепер немов дрімає біля вогнища. Але яка це була чудова історія! Маленькі й великі діти слухали її в захваті, наче чудову казку, що колись у майбутньому прокинеться в них активною жагою до славних пригод у далечині! Насіння майбутнього кинуте, воно дасть казково-буйні жнива.

І серед загального ентузіазму, що приглушив його слова, один тільки Бенжамен гукнув:

— Так! так! Я хочу жити... Веди, мене, веди мене.

Та, нарешті, Домінік знов заговорив:

— Я вам ще не казав, дідусю, що мій батько назвав нашу ферму в Африці ім'ям Шантбле... Часто розповідає він нам, як ви заклали ваш маєток отут з відважною передбачливістю, коли всі з вас сміялися, знизували плечима, закидали божевілля. І до мого батька тепер ставляться так само, з таким самим презирливим співчуттям, бо чекають, що колись добрий Нігер змиє наше село або якась банда бродячих негрів нас заріже й таки з'їсть... Ах, я спокійнісінький! Ми переможемо, як перемогли й ви, бо божевілля дії — це є божественна мудрість. Отже, там є друге царство Фроманів, друге безконечне Шантбле, що ви обоє, дідусю й бабусе, є його предки, далекі патріярхи, вас там шанують, як богів... Отже, п'ю за ваше здоров'я, діду, п'ю за ваше здоров'я,

бабо, від імени вашого другого народу майбутнього, що весело росте під палючим сонцем тропіків.

Мат'є підвівся й сильним голосом з глибоким чуттям мовив:

— За твоє здоров'я, мій хлопче, за здоров'я сина мого Ніколя і його жінки Лісбети, і за всіх тих, що народилися від їхнього кохання! За здоров'я всіх, що ще народяться в майбутньому, коліно від коліна!

Мар'яна і собі підвелася й сказала:

— За здоров'я ваших жінок і дочок, ваших дружин і матерів! За здоров'я тих, що кохають, родять, створюють чимраз більше життя для якнайбільшого можливого щастя!

Отже, бенкет скінчився. Усі вийшли з-за столу. Сім'я весело розсипалася по луці. Навколо Мат'є з Мар'яною, як останній тріумф, зібралася ціла зграя дітей. Це був потік переможної плодючости, щасливий народець, породжений від їхніх чресел, що звеселяв їх своєю радістю, осипав їх пестощами. Двадцять рук зараз простягали їм дітей для поцілунку, русяві чи чорняві голівки. А вони через свою старість уже наче поверталися трохи до божественного дитинства й не завсіди пізнавали хлопчиків та дівчаток. Вони помилялися, називали не те ім'я, приймали одних за других. Було багато сміху, їх поправляли, волали до їхньої пам'яті. Вони й собі сміялися, розводячи руками у чарівному замішанні. Та дарма, що вони не пізнавали, котре це саме, однаково це ж був їхній урожай. Тут були вагітні жінки, внуки, внучки й правнучки Мат'є й Мар'яни, вони їх закликали до себе, хотівши їх також поцілувати, побажати щастя дітям, які ще тільки мали народитися, дітям їхніх дітей, до безконечности, отій расі, що повсякчас поширювалася, що продовжувалася в далечінь віків. Тут були матері, що годували грудьми. Їхні немовлята слухняно спали під час бенкету; а тепер вони попрокидалися, почали кричати від голоду, треба було і їх також нагодувати, вони мали на це право. Матері посідали під деревами і, відкривши груди, з ясною гордістю годували немовлят, весело балакаючи

між собою. Це була царственна краса жінки, дружини й матері, це була рішуча перемога плодючого материнства над незайманістю, що вбиває життя. Хай зміняться звичаї, поняття моралі, поняття краси, хай світ увесь переробить переможна краса матері, що годує свою дитину, в усій величності цього символу! Повсякчас нове насіння дає нові врожаї, сонце завжди здійсмається над обрієм, молоко тече у персах матерів, вічний сік живого людства. І цей потік молока тече в жилах всього світу, переповнюючи їх аж до безконечности віків.

Яко мога більше життя для якнайбільшого можливого щастя! Оце є акт віри в життя, акт надії в його справедливу, добру роботу. Переможна плодючість залишається безперечною силою, владною міццю, що єдина створює майбутнє. Плодючість — велика революціонерка, нестомна робітниця прогресу, мати всіх цивілізацій, що невпинно відроджує армію незліченних бійців, кидає протягом віків мільярди бідних, голодних повстанців здобути правду та справедливість. Протягом історії не було а ні одного кроку вперед, щоб до нього не спричинилося дедалі більше зростання людности. Взавтра, як і вчора, по дорозі до щастя завойовниками будуть чимраз численніші маси. І сподіване щастя наших років, рівність економічна буде здобута так само, як була здобута рівність політична. Справедливий розподіл багатства тоді буде легкий. Обов'язкова праця стане вшанованою конечністю. Це неправда, що праця для людей є кара за їхні гріхи, навпаки, це щастя, це найшляхетніший, найдорогоцінніший з наших скарбів, праця це радість, здоров'я, сила, це душа всього світу, яка вічно створює майбутнє. Праця дає світові дитину, працею створюється нормальне життя без дурних перекручень. Ритм великої щоденної роботи веде світ у вічність його долі. А бідність — огидний соціальний гріх, вона загине, коли буде вславлена праця, коли між усіма будуть поділені загальні обов'язки. Кожен нестиме свою законну частину обов'язків і права. Хоч скільки дітей народиться, це знаряддя, щоб ство-

рити багатство, збільшувати капітал людськості, створювати вільне й щасливе життя. Не повинно того бути, щоб діти одних людей були за м'ясо гарматне, робоче, або знов м'ясо на розпусту для егоїзму дітей інших людей. Життя таки, нарешті, переможе. Відновиться шаноба, обожування життя, ота релігія життя, що так довго була пригноблена огидним кошмаром католіцизму, проти якого вже двічі, XV й XVIII віку, народи повставали. Вони таки силою визволяться, вони таки дійдуть в майбутньому того, що плодюча земля, плодюча жінка стануть культом, всемогутністю і владною красою.

Отож, на останку днів ясним вечором життя Мат'є й Мар'яна царювали серед їхнього численного роду. Чудовий героїчний подвиг дав їм це царство. Вони доживали, як герої життя, найсвятіші старці, бо вони багато родили, багато створили істот і речей. І все це в боротьбі, у праці, у горі. Часто доводилося їм лити сльози, аж під кінець настав спокій, ясний, лагідний спокій зробленої роботи. Спокій певности, що незабаром заснуть, тим часом як їхні діти і діти дітей їхніх далі боротимуться, працюватимуть і страждатимуть, одне слово, житимуть. Їхню героїчну величність дала їм жага, якою вони горіли, божественне бажання, що створює і впоряджує світи. Воно злітало до них, як полум'я, і зашораз запліднювало знову. Вони були, як той священний храм, де завсіди перебуває бог, вони любилися тим самим негасимим вогнем, яким палає всесвіт у вічній творчості. Їхня промениста краса під білим волоссям походила з світу, який світився в їхніх очах, з сили кохатися, якої не могли пригасити роки. Безперечно, як вони часом жартома казали, вони трохи переборщили у своїй необачності, роблячи стільки дітей, що скандалізували своїх сусід, порушували всі пристойні звичаї. Але нарешті, хіба ж вони не мали рації? Їхні діти ні в кого не загарбали нічого. Кожне мало свою пайку. А крім того, надто великий врожай — це добро, коли житниці в країні стоять порожні. Треба багато таких необачних, щоб подолати егоїстичну обережність інших

за добу великого зубожіння. Це був добрий приклад для всіх громадян, як зміцнити расу, відтворити батьківщину серед жахного занепаду. У гарному божевіллі творити щедрою рукою здорове веселе життя.

Але життя вимагало від героїзму Мат'є й Мар'яни ще останньої жертви. За місяць після того, як Домінік уже мав повернутися до Судану, одного вечора Бенжамен розповів їм про свою пристрасть, непереможний поклик, що кликав його до тих невідомих, далеких рівнин і якому він не міг опертися.

— Батьку мій коханий, мати моя люба, пустіть мене з Домініком... Я боровся, мені страшно було покидати вас у ваших літах. Але я надто страждаю, душа рветься, повна безконечности; і як не поїду, то помру тут у ганебному ледарстві.

Вони його слухали, і серце їм краялося. Ці слова їх не здивували, вони передбачали їх від самого діамантового весілля. Але вони тремтіли, чули, що не можуть заперечити, почували свою провину, що, віддавши всіх інших, досі тримали цю останню дитину в родиннім гнізді. Ах, несите життя не дозволяло їм навіть цього пізнього жадайства, воно вимагало таємно схованого дорогого скарбу! А вони ж у своїм ревнивій егоїзмі мріяли не розлучатися з ним аж до самої труни!

Довга була мовчанка і, нарешті, Мат'є поволі відповів:

— Дитино моя, я не можу тебе втримувати. Іди, куди кличе тебе життя... Якби я знав, що цього вечора маю померти, я б тобі казав почекати до завтра.

Мар'яна й собі мовила стиха:

— Чому ми оце зараз не померли?.. Ми б не знали цього останнього болю і ти б поніс з собою тільки спомин про нас.

Ще раз з'явилося перед ними Жанвільське кладовище, нива спокою, де спало вже стільки дорогих істот, до яких і вони мали долучитися. Ця думка не спричинила суму, вони сподівалися лягти там разом, в один день, бо не могли уявити собі життя одне без одного. І хіба ж вони не залишалися жити, жити вічним життям у своїх дітях, сполучені назавсіді, безсмертні в їхнім роді?

— Батьку коханий, мати люба,—повторював Бенжамен,—якби я не поїхав, то завтра помер би. Чекати на ваш кінець, то боже ж мій! Це ж би значило його хотіти! Хай ви ще живете довгий час, і я хочу жити так само, як і ви.

І знов мовчанка, а тоді Мат'є з Мар'яною разом мовили:

— То їдь, дитино моя. Це справедливо, треба жити.

Але як краялося серце, яка остання туга посіла їх в день розлуки, коли треба було відірвати ще шмат свого тіла, усе, що їм лишалося від них самих на останній дар життю! Знов від'їзд такий самий як коли від'їжджав Ніколя, розлука назавсіді з дитиною-переселенцем, що відлітала, віддавала все вільному вітрові, аби запліднити невідомі далекі землі, за всіма межами й кордонами.

— Ніколи більше! — плачучи скрикнув Мат'є.

Груди Мар'яни підносилися від важкого ридання, і вона повторила:

— Ніколи більше! Ніколи більше!

Тепер уже йшлося не тільки про поширення сім'ї, відродження батьківщини, нове залюднення Франції для майбутніх боїв, це ходило про поширення людства, розорювання пустель, залюднення всієї землі. Понад батьківщиною вся земля. Понад родиною — нація, далі людство. Який це переможний розмах, який раптовий отвір у безмежність світу! Уся свіжість океанів, усі пахощі незайманих континентів зливалися в один гігантський подих, наче широкий подув. Тепер яких п'ятнадцять сотень мільйонів люду, кілька оброблених нив на земній кулі, хіба ж це не жалюгідне, коли земна куля, зорана плугом, повинна прогодувати вдсятеро стільки люду? Навіщо хотіти обмежити живе людство таким вузьким обрієм, теперішньою цифрою, залишаючи тільки просту зміну народу на народ, припускати отаке вмирання на корені столиць, як колись вмерли Бабілон, Ніневія, Мемфіс, коли інші королеви світу їм наслідували, воскресали, розцвітали з новими цивілізаціями, а число людей ніяк не могло зрости? Адже це теорія смерти, бо ніщо не

залишається нерухоме; що не росте, то відмирає й зникає. Життя — це море, що його хвилі раз-у-раз прибувають, здійснюючи створення сподіваного щастя, що колись має настати. Приплив і відплив народів — це тільки періоди у поступальному рухові; великі віки світла змінюються на темні віки, але це тільки позначає етапи. Раз-у-раз це новий крок, ще трохи завойованої землі, ще більше життя, що стає до роботи. Здається, є подвійний закон, що плодючість створює цивілізацію, а цивілізація обмежує плодючість. Рівновага запанує в той день, коли вся земля буде залюднена, оброблена, утилізована, виконає своє призначення. Здійсниться божественна мрія, здійсниться найбільша утопія, родина перетвориться на націю, нація зіллється з людськістю, єдиний братерський народ, перетворить землю на єдину державу миру, правди та справедливості. Ах! Хай вічна плодючість зростає, хай насіння людське перелітає через кордони, залюднює далечинь необроблених пустель, поширює людськість у майбутні віки, аж доки запанує життя, владний володар часу та простору.

І коли Домінік увіз з собою Бенжамена, до Мат'є з Мар'яною знову повернулася велика радість, великий спокій чесно виконаної творчої роботи, праці, що дала непереможні чудові здобутки. У них уже нічого не було, нічого, крім щастя все віддати життю. „Ніколи більше“ — слова розлуки назавсіди залишалися запорукою поступу життя, що поширювалося за обрій, не знаючи меж. Ясні й бездоганні, майже столітні, герої тріюмували у чимраз більшому розквіті своїх нащадків. Там, за морями так само текло молоко старого французького ґрунту, напуваючи безмежність незайманої Африки, молоді гігантської Франції майбутнього. Після здобування Шантбле, цього занедбаного куточка батьківщини нації, створене друге царственне Шантбле, ген-ген далеко, за широкими просторами пустелі, що їх ще має запліднити життя. Це був вихід, людство поширювалося по світі, людство йшло вперед до безконечности.

Англія. — Серпень 1898 — травень 1899.
